(Pūrvārddha)

Siddhānta Kaumudī	Title
Bhaṭṭoji Dīkṣita	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
703[a]	Remarks

703 a


द्वादशा॥
विसर्जनी

णाधीशाय नमः ॥ ॥ गुरवे नमः ॥ ॥ मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते १ ॥ ॥ अइउण् ॥ ऋ
लृक् ॥ एओङ् ॥ ऐऔच् ॥ हयवरट् ॥ लण् ॥ ञमङणनम् ॥ झभञ् ॥ घढधष् ॥ जबगडदश् ॥ खफछठथचटतव् ॥ कपय् ॥ शषसर् ॥ हल् ॥ ॥
इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि ॥ एषामन्त्या इतः ॥ लण्सूत्रेऽकारश्च ॥ हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ॥ हलन्त्यं ॥ हलिति सूत्रेऽन्त्यमि
त्स्यात् ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् ॥ इति हल्संज्ञायां ॥ हलन्त्यं ॥ उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् ॥ उपदेश आद्यो
च्चारणं ॥ ततोऽण् अच् इत्यादिसंज्ञासिद्धौ ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् ॥ प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ॥
लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा ॥ प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणं ॥ अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् ॥ नह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्य
ते ॥ आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः ॥ वां कालइव कालो
यस्य सोऽच् क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् ॥ स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्प
न्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥ आ ॥ ये ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ स्पष्टं ॥ अर्वाङ् ॥ समाहारः स्वरितः ॥ उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाहृतौ यस्मिन् सोऽच्
स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वं ॥ ह्रस्वग्रहणमतंत्रं ॥ स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यं ॥ उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तं ॥ तस्य चे

उदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टं ॥ अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा ॥ क्व३वोऽश्वाः ॥ रथानां न येऽराः ॥ शतचक्रं यो३ह्योवर्तनिः ॥ इत्यादिष्वनुदात्तः
अग्निमीळ इत्यादावुदात्तश्रुतिः ॥ स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ मुखसहितनासि
कयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः स्यात् ॥ तदित्थं ॥ अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः ॥ ऌवर्णस्य द्वादश ॥ तस्य दीर्घाभावात् ॥ एचामपि
द्वादश ॥ तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं ॥ ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णं स्यात् ॥ अकु
हविसर्जनीयानां कण्ठः ॥ इचुयशानां तालु ॥ ऋटुरषाणां मूर्धा ॥ ऌतुलसानां दन्ताः ॥ उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ॥ ञमङणनानां नासिका च ॥ एदै
तोः कण्ठतालु ॥ ओदौतोः कण्ठोष्ठं ॥ वकारस्य दन्तोष्ठं ॥ जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं ॥ नासिकानुस्वारस्य ॥ ॥ इति स्थानानि ॥ ॥ यत्नो द्विधा ॥ आ
भ्यन्तरो बाह्यश्च ॥ आद्यश्चतुर्धा ॥ स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् ॥ तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानां ॥ ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानां ॥ विवृतमूष्मणां स्व
राणां च ॥ ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं ॥ प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव ॥ एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितं ॥ तथाहि ॥ अ अ विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधी ।अ अ इति
यते ॥ अस्य चाष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतमस्त्येव ॥ तथा च सूत्रं ॥ पूर्वत्रासिद्धं ॥ अधिकारोऽयं ॥ तेन स
पादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं ॥ बाह्यस्त्वेकादशधा ॥ विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघो

…ल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोनुदात्तस्वरितश्चेति ॥ खयोयमाः खयः ᳲकᳲपौ विसर्गः शर एव च ॥ एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते ॥ कंठम
…षाः स्युः संवृता नादभागिनः ॥ अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः ॥ वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पंचमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रा
…ख्ये प्रसिद्धः ॥ पलिक्नीः ॥ चख्नतुः ॥ अग्निः ॥ घ्नंतीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः ॥ तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषां
यमाः जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्गः शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासो घोषश्च ॥ अन्येषां संवारो नादो घोषश्च ॥ वर्गाणां प्रथमतृतीयपंच [तं]
माः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः ॥ अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः ॥ बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यांतरतम्यपरीक्षाया
मुपयोक्ष्यंत इति बोध्यं ॥ कादयो मावसानाः स्पर्शाः ॥ यरलवा अंतस्थाः ॥ शषसहा ऊष्माणः ॥ अचः स्वराः ॥ ᳲकᳲप इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृ
शौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ ॥ अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ ॥ इति प्रयत्नविवेकः ॥ ॥ ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यं ॥ अकारहकार
योरिकारशकारयोः ऋकारषकारयोः ऌकारसकारयोश्च … सावर्ण्ये प्राप्ते ॥ नाज्झलौ ॥ आकारसहितोच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः ॥ [स्ये]
तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सांद्रं इत्येतेषु परेषु यणादिकं न ॥ अन्यथा दीर्घाणामिव ह्रकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात् ॥ न
थाहि ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः ॥ अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् ॥ अत्राण् परेण णकारे

[मिथः साव३] [दी] [वा]

[उ]

ण ॥ कु चु टु तु पु एते उदितः ॥ तदेवं अ इत्यष्टादशानां संज्ञा ॥ तथेकारोकारौ ॥ ऋकारस्त्रिंशतः ॥ एवं ऌकारोपि ॥ एचो द्वादशानां ॥ एदैतोरोदौतोश्च
न मिथः सावर्ण्यं ॥ ऐऔजिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् ॥ तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञास्युरिति नापादनीयं ॥ नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामे [यि]
व तथापि हकारस्य आकारेण सवर्णः ॥ तवाकारस्य प्रश्लिष्टत्वात् ॥ तेन विश्वपाभिरित्यत्र होढ इति ढत्वं न ॥ अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा
॥ तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् ॥ तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्
णां संज्ञा ॥ ऋत् इति द्वादशानां ॥ वृद्धिरादैच् ॥ आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ अदेङ् गुणः ॥ अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ भूवादयो धातवः ॥ क्रियावाचिनो
…दयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यधिकृत्य ॥ चादयोऽसत्वे ॥ अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ प्रादयः ॥ अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ॥ उपसर्गाः
…योगे ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ॥ प्र परा अप ॥ सं ॥ अनु ॥ अव ॥ निर् ॥ निस् ॥ दुर् ॥ दुस् ॥ वि ॥ आङ् ॥ नि ॥ अधि ॥ अपि ॥
॥ उत् ॥ अभि ॥ प्रति ॥ परि ॥ उप ॥ एते प्रादयः ॥ न वेति विभाषा ॥ निषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञा स्यात् ॥ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ शब्दस्य स्वं रूपं सं
ज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥ येन विधिस्तदंतस्य ॥ विशेषणं तदंतस्य संज्ञा स्यात्स्वस्य च रूपस्य ॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥ उगिद्वर्णग्रहणवर्जं ॥
…वसानं ॥ वर्णानामभावोवसानसंज्ञः स्यात् ॥ परः संनिकर्षः संहिता ॥ वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥ सुप्तिङंतं पदं ॥ सुबंतं
…याद्यंतं संज्ञं स्यात् ॥ हलोनंतराः संयोगः ॥ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ ह्रस्वं लघु ॥ संयोगे गुरु ॥ संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्या

...इतिसंज्ञाप्रकरणं॥ ॥इकोगुणवृद्धी॥गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्रगुणवृद्धीविधीयेते तत्रेकइतिषष्ठ्यंतंपदमुपतिष्ठते॥ अचश्च॥ ह्रस्वदीर्घप्लु
तो वृद्धिविधीयमानत्रोचइतिषष्ठ्यंतंपदमुपतिष्ठते॥ आद्यंतौटकितौ॥ टित्किनौ यस्योक्तौतस्यक्रमादाद्यंतावयवौस्तः॥ मिदचोंत्यात्परः॥ अच
णषष्ठी॥ अचांमध्ये योंत्यस्तस्मात्परस्तस्यैवांतावयवोमित्स्यात्॥ षष्ठीस्थानेयोगा॥ अनिर्धारितसंबंधविशेषाषष्ठीस्थानेयोगाबोध्या॥
प्रसंगः॥स्थानेंतरतमः॥ प्रसंगेसतिसदृशतम आदेशःस्यात्॥ यत्रानेकविधमांतर्यंतत्रस्थानतआंतर्यंबलीयः॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥
निर्देशेनविधीयमानंकार्यंवर्णांतरेणाव्यवहितस्यैपरस्यबोध्यं॥ अलोंत्यस्य॥ षष्ठीनिर्दिष्टांत्यस्यादेशःस्यात्॥ ङिच्च॥ ङिदनेकाल्प्यंत्यस्यै
स्यात्॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ अस्यापवादः॥ ✕ पूर्वस्यज्ञेयं॥ तस्मादित्युत्तरस्य॥ पंचमीनिर्देशेनक्रियमाणंकार्यंवर्णांतरेणाव्यवहितस्य ✕ आदेः
परस्य॥ परस्ययद्विहितंतत्तस्यादेर्बोध्यं॥ अलोंत्यस्येत्यस्यापवादः॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ अलोंत्यस्यापवादः॥ अदाभ्य
ओशरद्रूत्यादावादेः परस्येत्येतदपिपरत्वादनेनबाध्यते॥ स्वरितेनाधिकारः॥ स्वरितत्वयुक्तंशब्दस्वरूपमधिकृतंबोध्यं॥ परनित्यांतरंगापवादा
नामुत्तरोत्तरंबलीयः॥ असिद्धंबहिरंगमंतरंगे॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः॥ निमित्तंविनाशोन्मुखंदृष्ट्वा तत्प्रयुक्तंकार्यंनकुर्वंतीत्यर्थः॥ ॥ ३
इतिपरिभाषाप्रकरणं॥ ॥इकोयणचि॥ इकःस्थानेयणस्यादचिसंहितायांविषये॥ सुधीउपास्यइतिस्थिते॥ स्थानतआंतर्यादिकार
स्ययकारः। सुध्यूउपास्यइतिजाते॥ अनचिच। अचःपरस्ययरोद्वेवास्तोनत्वचि। इतिधकारस्यद्वित्वं। स्थानिवदादेशोनल्विधौ॥ आदेशस्थो

निवत्स्यान्नतुस्थान्यलाश्रयविधौकर्तव्ये॥ अनेनेहयकारस्यस्थानिवद्भावेनाल्त्वमाश्रित्यानचिचेतिद्वित्वनिषेधोनाशंक्यः॥ अनल्विधाविति तन्निषेधात्॥ अचःपरस्मि
न्पूर्वविधौ॥ अल्विध्यर्थमिदं॥ परनिमित्तोऽजादेशःस्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचःपूर्वत्वेनदृष्टस्यविधौकर्तव्ये॥ इतियणःस्थानिवद्भावेप्राप्ते॥ नपदांतद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णा
नुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु॥ पदस्यचरमावयवेद्विर्वचनादौचकर्तव्येपरनिमित्तोऽजादेशोनस्थानिवत्स्यात्॥ इतिस्थानिवद्भावनिषेधः॥ झलांजश्झशि॥ स्पष्टं॥ इतिधकारस्यदका
रः॥ अदर्शनंलोपः॥ प्रसक्तस्यादर्शनंलोपसंज्ञंस्यात्॥ संयोगांतस्यलोपः॥ संयोगांतंयत्पदंतस्यलोपःस्यात्॥ अलोंत्यस्य॥ इतियलोपेप्राप्ते॥ यणःप्रतिषेधोवाच्यः॥ यणोमयोद्वेवा
च्ये॥ मयइतिपंचमीयणइतिषष्ठीतिपक्षेयकारस्यापिद्वित्वं॥ तदित्थंधकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारिरूपाणि॥ एकधमेकयं॥ द्विधंद्वियं॥ द्विधमेकयं॥ एकधंद्वियं॥ सुध्युपास्यः॥
ञनि मध्वरिः॥ धात्रंशः॥ लाकृतिः॥ नादिन्याक्रोशेपुत्रस्य॥ पुत्रशब्दस्यनद्वेस्तआदिनीशब्देपरेआक्रोशगम्ये॥ पुत्रादिनीत्वमसिपापे॥ आक्रोशेकिं॥ तत्वकथनेद्वित्वंनभवत्येव॥ तत्प
रेच॥ पुत्रपुत्रादिनीत्वमसिपापे॥ वाहतजग्धयोः॥ पुत्रहती॥ पुत्त्रहती॥ पुत्रजग्धी॥ पुत्त्रजग्धी॥ त्रिप्रभृतिषुशाकटायनस्य॥ त्र्यादिषुवर्णेषुसंयुक्तेषुवाद्वित्वं॥ इंद्रः॥ इंन्द्रः॥ राष्ट्रं॥
राष्ट्रं॥ सर्वत्रशाकल्यस्य॥ द्वित्वंन॥ अर्कः॥ ब्रह्मा॥ दीर्घादाचार्याणां॥ द्वित्वंन॥ दात्रं॥ पात्रं॥ अचोरहाभ्यांद्वे॥ अचःपराभ्यांरेफहकाराभ्यांपरस्ययरोद्वेवास्तः॥ हर्य्यनुभवः॥ नह्य
स्ति॥ हलोयमांयमिलोपः॥ हलःपरस्ययमोलोपःस्याद्वायमि॥ इतिलोपपक्षेद्वित्वाभावपक्षेचैकयंरूपंतुल्यं॥ लोपाभावपक्षेफलंतुआदित्योदेवतास्यादित्यंहविः॥ यमांयमीतियथा
संख्यविज्ञानान्नेह॥ माहात्म्यं॥ एचोयवायावः॥ एचःक्रमात्अय्अव्आय्आव्एतेस्युरचि॥ तस्यलोपः॥ तस्येतोलोपःस्यात्॥ इतियवयोर्लोपोन॥ उच्चारणसामर्थ्यात्॥ एवंचेत्
लोपीहनभवति॥ हरये॥ विष्णवे॥ नायकः॥ पावकः॥ वांतोयिप्रत्यये॥ यकारादौप्रत्ययेपरेओदौतोरवआवूएतौस्तः॥ गोर्विकारोगव्यं॥ गव्यूतिः॥ नावातार्यंनाव्यं॥ नाव्योऽध्वा
याद्विनायत्॥ गोर्यूतौछंदस्युपसंख्यानं॥ अध्वपरिमाणेच॥ गव्यूतिः॥ ऊतियूतीत्यादिना श्रुतिशब्दोनिपातितः॥ वांतइत्यत्रवकाराद्भोर्येतावित्यत्रकेकारादौपूर्वभाग
अस्मिन्विपिस्तदाद्रावत्यन्तरण। सप्तम्यंतेअप्यत्रणोनिरोषणोभ्रलेयोविधिरारभ्यतेस्तदादौवाप्यन

प्र॰ सं॰ क॰

न्स्यथास्यात्· द्राविबकुक्केहेभवतइतिबकुक्वचनाद्विंत्यं· तस्यपरमाम्रेडितं· द्विरुक्तस्यपररूपमाम्रेडितसंज्ञंस्यात्· पटत्पटेति· झलांजशोंते· पदांतेझलांजशाःस्युः· परत्पट
दिति· अकःसवर्णेदीर्घः· अकःसवर्णेपरेदीर्घएकादेशःस्यात्· दैत्यारिः· श्रीशः· विष्णूदयः· अचिकिं· कुमार्यत्र· नाज्झलौ· आदितिसावर्ण्यनिषेधस्तुनदीपरशाकारयोः· ग्रहण
कशास्त्रस्यसावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यांप्रागनिष्पत्तेः· अकःकिं· हरये· अकोकिं दीर्घइत्येवसुवचं· ऋतिसवर्णेऋवा· होतृकारः· होतॄकारः· ऌतिसवर्णेऌवा· होतॢकारः· पक्षेऋकौ ५२१५
रःसावर्ण्यात्· होतृकारः· होतॢकारः· ऋतिऋवाऌतिऌवेत्युभयत्रापिविधेयंवर्णद्वयंद्विमात्रं· आद्यस्यमध्येद्वौरेफौ· तयोरेकामात्रा· अभितोऽज्भक्तेरपरा· द्वितीयस्यतुमध्येद्वौ
लकारौ· शेषंप्राग्वत्· इहोभयत्रापिऋत्यकइतिपाक्षिकःप्रकृतिभावोवक्ष्यते· एङःपदांतादति· पदांतादेङोतिपरेपूर्वरूपमेकादेशःस्यात्· हरेव· विष्णोव· सर्वत्रविभाषागोः· लोके
वेदेचैङं· तस्यगोरतिवाप्रकृतिभावःस्यात्पदांते· गोअग्रं· गोग्रं· पदांतेकिं· गोः· अवङ्स्फोटायनस्य· अतीतिनिवृत्तं· अचिपरेपदांतेगोरवङ्वास्यात्· गवाग्रं· पदांतेकिं· गवि· व्यवस्थि
तविभाषयागवाक्षः· इंद्रेच· गोरवङ्स्यादिंद्रे· गवेंद्रः· अथप्रकृतिभावः· प्लुतप्रगृह्याअचिनित्यं· प्लुताःप्रगृह्याश्चवक्ष्यंतेतेचिप्रकृत्यास्युः· एहिकृष्ण३अत्रगौश्चरति·
हरीएतौ· नित्यमितिकिं· हरीएतावित्यादावयमेवप्रकृतिभावोयथास्यात्· इकोसवर्णइतिह्रस्वसमुच्चितोमाभूत्· इकोसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्च· पदांताइकोसवर्णे
विपरेप्रकृत्यास्युर्ह्रस्वाश्चवा· असवर्णेस्वविधिसामर्थ्यादेवप्रकृतिभावेसिद्धेतदनुकर्षणार्थश्चकारोनकर्तव्यइतिभाष्येस्थितं· चक्रिअत्र· चक्र्यत्र· पदांताइतिकिं· गौर्यौ· न
समासे· वाप्यश्वः· सितिच· पार्श्वं· ऋत्यकः· ऋतिपरेऽकः प्राग्वत्· ब्रह्मऋषिः· ब्रह्मर्षिः· पदांताइत्येव· आर्छत्· समासेप्ययंप्रकृतिभावः· सप्तऋषीणां· वाक्यस्यटेःप्लुतउदात्त ५
इत्यधिकृत्य· प्रत्यभिवादेऽशूद्रे· अशूद्रविषयेप्रत्यभिवादेयद्वाक्यंतस्यटेःप्लुतःस्यात्· अभिवादयेदेवदत्तोहं· भोआयुष्मानेधिदेवदत्ता३· स्त्रियांन· अभिवादयेगार्ग्यहं· भोआ
युष्मतीभवगार्गि· नामगोत्रंवायत्रप्रत्यभिवाद्वाक्यांतेप्रयुज्यतेतत्रप्लुतइष्यते· नेह· आयुष्मानेधि· भोराजन्यविशांवेतिवाच्यं· आयुष्मानेधिभो३ः· आयुष्मानेधीन्द्रवं

५ (मो)चिनुहीइति· - चिनुहीति· १ अनार्षइतिकिं॥ ब्रह्मबंधवितिः

र्म३न्· आयुष्मानेधीन्द्रपालित३· दूराद्धूतेच· दूरात्संबोधनेवाक्यस्यटेःप्लुतःस्यात्· सक्तून्पिबदेवदत्ता३· हैहेप्रयोगेहैहयोः· एतयोःप्रयोगेदूरात्संबोधनेयद्वाक्यंतत्रहैहयोरेव
प्लुतः· १ है३राम· रामहे३· गुरोरनृतोनंत्यस्याप्येकैकस्यप्राचां· दूराद्धूतेयद्वाक्यंतस्यऋदिन्नंत्यस्यानंत्यस्याापिगुरोर्वाप्लुतःस्यात्· दे३वदत्त· देवदा३त्त· देवदत्ता३· गुरोःकिं·
वकारादकारस्यमाभूत्· अनृतःकिं· कृष्ण३· एकैकग्रहणंपर्यायार्थं· इहप्राचामितिविभज्यते· तेनसर्वःप्लुतोविकल्प्यते· अप्लुतवदुपस्थिते· उपस्थितोनार्षइतिशब्दस्तस्मिन्परेप्लु
तोऽप्लुतवद्भवति· अप्लुतकार्यंयणादिकंकरोति· सुश्लोक३इति· सुश्लोकेति· वतिकिं· अप्लुतइत्युक्तेप्लुतएवनिषिध्येत· तथाचप्रगृह्याश्रयेप्रकृतिभावेप्लुतस्यश्रवणंनस्यात्· अग्नी३इ
ति· ईचाक्रवर्मणस्य· ईचूतोचिपरेप्लुतवद्वा· चिनुही३इदं· चिनुहीदं· उभयत्रविभाषेयं· ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यं· ईदूदेदंतंद्विवचनंप्रगृह्यसंज्ञंस्यात्· हरीएतौ· विष्णूइमौ· गंगेअ
मू· पचेतेइमौ· मणीवोष्ट्रस्यलंबेतेइत्यर्थेवशब्दोवाशब्दोवाबोध्यः· अदसोमात्· अस्मात्परावीदूतौप्रगृह्यौस्तः· अमीईशाः· रामकृष्णावमूआसाते· मात्किं· अमुकेत्र· असतिमाइत्यु
योएकारस्यानुवर्तनं· शे· अयंप्रगृह्यःस्यात्· अस्मेइंद्रावृहस्पती· निपातएकाजनाङ्· एकोज्निपातआङ्वर्जःप्रगृह्यः· इविस्मये· इइंद्रः· उउमेशः· अनाङिःस्मृतिआङ्डिदा
कारःप्रगृह्यएव· आएवंनुमन्यसे· आएवंकिलतत्· ङितुनप्रगृह्यः· ईषदुष्णंओष्णं· वाक्यस्मरणयोरङिन्· अन्यत्रङिदितिविवेकः· ओत्· ओदंतोनिपातःप्रगृह्यः· अहोईशाः· संबु
द्धौशाकल्यस्येतावनार्षे· संबुद्धिनिमित्तकओकारोवाप्रगृह्योवैदिकेइतौपरे· विष्णोइति· विष्णविति· उञः· उञइतौवाप्रागुक्तं· उइति· विति· ऊँ· उञइतौदीर्घोनुनासिकःप्रगृह्य
श्चऊँइत्ययमादेशोवास्यात्· ऊँइति· मयउञोवोवा· मयःपरस्यउञोवोवास्यादचि· किमुउक्तं· किम्वुक्तं· वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः· ईदूतौचसप्तम्यर्थे· सप्तम्यर्थेपर्यवसन्नमी
दूदंतंप्रगृह्यंस्यात्· सोमोगौरीअधिश्रितः· मामकीतनूइति· सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक्· अर्थग्रहणंकिं· वृत्तावर्थांतरोपसंक्रांतेमाभूत्· वाप्यामश्वोवाप्यश्वः· अणोप्रगृह्य
स्यानुनासिकः· अवसानेणःपाक्षिकोवास्यात्· दधिं· दधि· अप्रगृह्यस्यकिं· अग्नी· इत्यच्संधिः· ॥ स्तोःश्चुनाश्चुः· स्तोःसकारतवर्गयोःशकारचवर्गाभ्यांयोगेशकार
चवर्गौस्तः· अप्रगृह्यस्या × वर्गोक्तिः· हरिश्शेते· रामश्चिनोति· सच्चित्· शार्ङ्गिंजय· शात्· शात्परस्यतवर्गस्यचुत्वंनस्यात्· विश्नः· प्रश्नः· ष्टुनाष्टुः· स्तोःष्टुनायोगेष्टुःस्या

५:

रथं नत्र कर्तव्ये इद्दुउत्को संज्ञा वा स्यात् · वर्णाश्रमेतरे · वर्णाश्रमेतराः · शी भावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तं मतो नाकन् · किं तु कप्रत्ययप्रत्यये · वर्णाश्रमेतरकाः · प्रथमचरमतयाल्पा
११ र्धकतिपयनेमाश्च · एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः · प्रथमे · प्रथमाः · इत्यादि · शेषं रामवत् · तयः प्रत्ययस्ततस्तदंतास्तथा · द्वितये · द्वितयाः · नेमे · नेमाः · शेषं सर्ववत् ·
विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं · द्वितीयस्मै · द्वितीयायेत्यादि · एवं तृतीयः · अर्थवद्ग्रहणान्नेह · पटुजातीयाय · निर्जरः · जराया जरसन्यतरस्यां · जराशब्दस्य जर
स्वा स्याद् अजादौ विभक्तौ · पदांगाधिकारे तस्य च तदंतस्य च · अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते · निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंति · एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरस ·
निर्जरसौ · निर्जरसः · इनादीन्बाधित्वाज्जरस् · निर्जरसा · निर्जरसे · निर्जरसः · निर्जरसि · पक्षे हलादौ च रामवत् · वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन नातो ... नयाः सन्नि
पातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते · निर्जरसिन · निर्जरसादिति रूपं न तु निर्जरसा निर्जरसइति केचिदित्युक्तं · तथा निर्जरसि निर्जरसे इति रूपांतरमु
क्तं · तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येवरूपमिति स्वीकृतं · एतच्च भाष्यविरुद्धं · पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ·
पाद दंत नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा · ये तु आसनशब्दस्यासन्नादेश इति काशिका
यामुक्तं तत्प्रामादिकं · पादः · पादौ · पादाः · पादं · पादौ · पदः · पादान् · पदा · पादेनेत्यादि · सुडनपुंसकस्य · सुट् प्रत्याहारः · स्वादिपंचवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्यु
रक्लीबस्य · स्वादिष्वसर्वनामस्थाने · कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् · यचि भं · यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वस
र्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात् · आकडारादेका संज्ञा · इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारये इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया · या पराऽनवकाशा च · तेन भसाद्वा निभस ११
ज्ञैव न पदत्वं · अतोऽभ्वं न · दतः · दता · अत्स्वं · दद्भ्यामित्यादि · मासः · मासा · माभ्यामित्यत्र रुत्वे यत्वे यलोपः · माभ्यां · माभिरित्यादि · भस्य · अधिकारोयं · अल्लोपोनः ·

अंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् · रषाभ्यां नो णः समानपदे · एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् · पूष्णः · पूष्णा ·
पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वे वृद्धत्वं · पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु अत्र नास्ति · तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात् · नलोपः प्रातिप
दिकांतस्य · नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीकं पदं · प्राति× अत्र × पदिक संज्ञकं यत्पदं तदंतस्य नकारस्य लोपः स्यात् · नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न · पूषभ्यां · पूष
भिः · पूषभ्य इत्यादि · विभाषा ङिश्योः · अंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परतः · पूष्णि · पूषणि · पक्षे रामवत् · पदन्नि
त्यत्र प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थं · तथा च औङः श्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः · दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् · तेन समुपाढ्वं द्वुधम्
दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छते · [illegible] · पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियां · स्वांतं हृन्मानसं मन इति च संगच्छते · आसन्यं प्राणमूचुरिति च · आस्ये भवः आसन्यः ·
भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति स्वाहस्वयोस्तु स्वमपि · दोषं तस्य तथाविधस्य भजन इति · द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः · संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ · संख्यादि
पूर्वस्याह्नस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ · द्व्यह्नि · द्व्यहनि · द्व्यह्ने · विगतमहः व्यह्नः · व्यह्नि · व्यहनि · व्यह्ने · अह्नः सायं सायाह्नः · सायाह्नि · सायाहनि · सायाह्ने · इ
त्यदंताः · विश्वपाः · दीर्घाज्जसि च · दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् · वृद्धिः · विश्वपौ · सवर्णदीर्घः · विश्वपाः · यद्यपीह औङि नादि
चीत्यत्र सिद्धं · जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घत्वे क्षतिर्नास्ति · तथापि गौर्यौ · गौर्यः इत्याद्यर्थं सूत्रं · इहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तं · आतो धातोः · आकारांतो यो धातुस्तदंतस्य
भस्यांगस्य लोपः स्यात् · अलोऽन्त्यस्य · विश्वपः · विश्वपा · विश्वपाभ्यामित्यादि · एवं शंखध्मादयः · धातोः किं · हाहान् · टा · सवर्णदीर्घः · हाहा · ङे · वृद्धिः · हाहै · ङसिङसोः
दीर्घः · हाहाः · आमि वृद्धिः · हाहौः · ङौ आद्गुणः · हाहे · शेषं विश्वपावत् · आत इति योगविभागाद्धातोरप्यालोपः क्वचित् · क्त्वे · भ्ने · इत्यादंताः ·

हरिः॰ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॰ हरी॰ जसि च॰ ह्रस्वांतस्यांगस्य गुणः स्यात् जसि परे॰ हरयः॰ ह्रस्वस्य गुणः॰ ह्रस्वस्य गुणः स्यात् संबुद्धौ॰ एङ्॰ ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः॰ हे हरे॰
१२ हरिं॰ हरी॰ हरीन्॰ शेषो घ्यसखि॰ अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदंतं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात्॰ शेषः किं॰ मत्यै॰ एकसंज्ञाधिकारात् सिद्धं शेषग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वं॰ ह्रस्वौ किं॰
वातप्रम्ये॰ इदुतौ किं॰ मात्रे॰ आङो नाऽस्त्रियां॰ घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियां॰ आङिति टासंज्ञा प्राचां॰ हरिणा॰ अस्त्रियां किं॰ मत्या॰ घेर्ङिति॰ घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्या
त्॰ हरये॰ घेः किं॰ सख्ये॰ ङितीति किं॰ हरिभ्यां॰ सुपि किं॰ पट्वी॰ घेर्ङितीति गुणे कृते॰ ङसिङसोश्च॰ एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्॰ हरेः २ हर्योः॰ हरीणां॰ अ
च्च घेः॰ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत् स्याद्घेरंतादेशश्चाकारः॰ हरौ॰ हर्योः॰ हरिषु॰ एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः॰ अनङ् सौ॰ सख्युरंगस्यानङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे॰ ङिच्चे
त्यंतादेशः॰ अलोंऽत्यात्पूर्व उपधा॰ अंत्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात्॰ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ॰ नांतस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे॰ अपृक्त एका
ल्प्रत्ययः॰ एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात्॰ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्॰ हलंतात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदंतात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल्लुप्यते॰ हल्ङ्या
ब्भ्यः किं॰ ग्रामणीः॰ दीर्घात् किं॰ निष्कौशांबिः॰ अतिखट्वः॰ सुतिसीति किं॰ अभैत्सीत्॰ तिपा सहचरितस्य ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नास्ति॰ अपृक्तस्य किं॰ बिभर्ति॰ ४ सखा॰ पं
हे सखे॰ ४ हल् किं॰ बिभेद॰ प्रथमं हल् किं॰ राजा॰ नलोपो न स्यात्॰ संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्॰ सख्युरसंबुद्धौ॰ सख्युरंगात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात्॰ अ
चो ञ्णिति॰ ञिति णिति च प्रत्यये परे अजंतांगस्य वृद्धिः स्यात्॰ सखायौ॰ २ सखायः॰ सखायं॰ सखीन्॰ घिसंज्ञाभावान्न तत्कार्यं॰ सख्या॰ सख्ये॰ ख्यत्यात्परस्य॰ खि १२
तिशीभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उः स्यात्॰ सख्युः २ औत्॰ इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात्॰ उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था॰ सख्यौ॰ शेषं हरि
वत्॰ शोभनः सखा सुसखा॰ सुसखायौ॰ सुसखायः॰ अनङ्णिद्वद्भावयोरंगस्य तदंतोपलक्षणत्वात्॰ समुदायस्य सखिरूपत्वाभावेनासखीति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा॰ सुस

खिना॰ सुसखये॰ ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावान्न ख्यत्यादित्युत्वं॰ सुसखेः॰ सुसखावित्यादि॰ एवमतिशयितः सखा अतिसखा॰ परमः सखा यस्येति विग्रहे
परमसखा॰ परमसखायावित्यादि॰ गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते॰ सखीमतिक्रांतः अतिसखिः॰ लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नानङ्॰ हरिवत्॰ इहानङ्णित्वे न प्र
वर्ततः॰ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्॰ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्॰ पतिः समास एव॰ पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात्॰ प
त्या॰ पत्ये॰ पत्युः २ पत्यौ॰ शेषं हरिवत्॰ समासे तु भूपतये॰ कतिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः॰ बहुगणवतुडति संख्या॰ एते संख्यासंज्ञाः स्युः॰ डति च॰ डत्यंता संख्या षट्सं
ज्ञा स्यात्॰ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः॰ लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात्॰ षड्भ्यो लुक्॰ षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात्॰ प्रत्ययलोपे प्रत्यय
लक्षणं॰ प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्॰ इति जसि चेति गुणे प्राप्ते॰ न लुमतांगस्य॰ लुक्श्लुलुप एते लुमंतः॰ लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमंगकार्यं न स्यात्॰ क
ति २ कतिभिः॰ कतिभ्यः २ कतीनां॰ कतिषु॰ अस्मद्युष्मत्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः॰ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनांतः॰ त्रयः॰ त्रीन्॰ त्रिभिः॰ त्रिभ्यः २ त्रेस्त्रयः॰ त्रिशब्दस्य त्रया
देशः स्यादामि॰ त्रयाणां॰ परमत्रयाणां॰ गौणत्वे तु नेति केचित्॰ प्रियत्रीणां॰ वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणां॰ त्रिषु॰ द्विशब्दो द्विवचनांतः॰ त्यदादीनामः॰ एषामकारों
तादेशः स्याद्विभक्तौ॰ द्विपर्यंतानामेवेष्टिः॰ द्वौ २ द्वाभ्यां ३ द्वयोः २ द्विपर्यंतानां किं॰ भवान्॰ भवंतौ॰ संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वं॰ सर्वाद्यंतर्गणकार्यत्वात्॰
द्विर्नाम कश्चित्॰ द्विः॰ द्वी॰ द्वयः॰ द्वावतिक्रांतोऽतिद्विः॰ हरिवत्॰ प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि॰ ओडुलोमिः॰ ओडुलोमी॰ लोम्नोऽपत्येषु बहुषु अकारो वक्तव्यः॰ बा
ह्वादीञोऽपवादः॰ उडुलोमाः॰ औडुलोमिं॰ औडुलोमी॰ उडुलोमान्॰ इतीदंताः॰ वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः कित्॰ वातं प्रमिमीते वात
प्रमीः॰ दीर्घाज्जसि च॰ वातप्रम्यौ॰ वातप्रम्यः॰ हे वातप्रमीः॰ अमि पूर्वः॰ वातप्रमीं॰ वातप्रम्यौ॰ वातप्रमीन्॰ वातप्रम्या॰ वातप्रम्ये॰ वातप्रम्यः २ वातप्रम्योः २ वातप्रम्यां॰ दी

२

१२ र्घत्वात्मनु ट्‌ । होतु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रम्यौ । वातप्रमीषु । एवंययीपप्यादयः । यौ त्वने नेति यथी मार्गः । पातिलो कमि तिपपीः स्त्रियः । याववौ । किं द्वेति ईप्रत्ययः । क्वि
बंतस्य वातप्रमीशब्दस्य तु अमिशसि ङौ च विशेषः । वातप्रम्यं । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण् । पृथ्वीवत् । बहुव्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दी
र्घड्यांतत्वाद्धल्ड्याब्भ्यो दीर्घादिति सुलोपः । यू स्त्र्याख्यौ नदी । ईदूदंतौ नित्यस्त्रीलिंगौ नदीसंज्ञौ स्तः । प्रथमलिंगग्रहणं च । पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेपि नदीत्वं वक्तव्यमित्य
र्थः । अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः । अंबार्थानां नद्यंतानां बहुस्वः स्यात् संबुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् । आण्नद्याः । नद्यंतात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् । आटश्च ।
आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः २ नद्यंतात्परत्वान्नुट् । बहुश्रेयसीनां । ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । नद्यंतादाबंतान्नीशब्दाच्च परस्य ङेराम्
स्यात् । इह परत्वाद्याटानुट् बाध्यते । बहुश्रेयस्यां । शेषं ईप्रत्ययांतवातप्रमीवत् । अङ्यंतत्वान्न सुलोपः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाच
रन् वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यङंतादाचारक्विबंताद्वा कर्तरि क्विप् । हल्ङ्यादिलोपः । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । श्नुप्रत्ययांतस्य इवर्णोवर्णांतस्य धातोर्भ्रू इत्यस्य
चांगस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । इति प्राप्ते । आंतरतम्यादियङ् ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य
इवर्णस्तदंतो यो धातुस्तदंतस्यानेकाचोंऽगस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमिशसि च । कुमार्यं । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः
कुमारीणां । कुमार्यां । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यं । प्रध्यः । उन्नीः । यतो लुन्नीः । धातुनासंयोगस्य विशेषणाद्दिह स्यादेव यण् । उन्न्यौ । उन्न्यः । हे उन्नीः । उन्न्यं । ङेराम् । उ
न्न्यां । एवं ग्रामणीः । अनेकाचः किं । नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । नियं । नियः । ङेराम् । नियां । असंयोगपूर्वस्येति किं । सुश्रियौ । यवक्रियौ । गतिकारके १२
तरपूर्वस्य यण् नेष्यते । शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियः । वृश्चिकभियेत्यादि । वुच्यते दुष्ठिताधीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वं ...

मेवनास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितं । वृश्चिकसंबंधिनी भीर्वृश्चिकभीरिति षष्ठीतत्पुरुषो वा । नन्वे
सुधियौ । एतयोर्यण् न स्यात् । विसुपि । सुधियौ । सुधिय इत्यादि । सखायमिच्छतीति सखीयति । ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यलोपे प्राप्ते । क्वौ लुप्तं न स्था
निवत् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । इति प्राप्ते । सखा । सखायौ । सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते । ततो विप्रतिषेधात् सख्युरसंबुद्धाविति प्रवर्तते । सखायं । स
खायौ । शसि यण् । सख्यः । सह खेन वर्तत इति सखः । तमिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्यात्परस्येति दीर्घस्यापि य
णादुकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीमं प्रस्तीमीः । एवं ङसिङसोर्यण् । न त्वमतोः पूरयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यादित्युत्वं । लून्युः
क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः । शुष्कीयतेः शुष्कीः । पक्वीः । इयङ् । शुष्कियौ । पक्वियौ । ङसिङसोः शुष्कियः इत्यादि ॥ इति ईदंताः ॥ शंभुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वाद
यः । तृज्वत्क्रोष्टुः । क्रोष्टुशब्दस्तृजंतेन तुल्यं रूपं लभते असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः ।
ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदंतांगस्य गुणः स्यात् । इति प्राप्ते । ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । ऋदंतानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे । अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृ
त्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां । अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं । उणादिनिष्पन्नानां तन्नन्तृजं
तानां च दीर्घं न तर्हि नप्त्रादीनामेव । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य भवत्येव । समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रो
ष्टारं । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् । विभाषा तृतीयादिष्वचि । अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । ऋत उत् । ऋदंतात् ङसिङसोरिति परे उकार एकादेशः स्या
त् । रपरत्वं । रात्सस्य । रेफात्संयोगांतस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । सस्येति किं । ऊर्क् । आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते । नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो

नुट्पूर्वविप्रतिषेधेन। क्रोष्टूनां। क्रोष्टरि। क्रोष्ट्रोः। पक्षे हलादौ च शंभुवत्‌ इत्युदंताः हूहूः। हूह्वौ। हूह्वः। हूहूं। हूह्वौ। हूहून्। अतिचमू
१० शब्दे तु नदी कार्यं विशेषः। हे अतिचमु। अतिचम्वै। अतिचम्वाः २ अतिचमूनां। अतिचम्वां। खलपूः। ओः सुपि। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदंतो
यो धातुस्तदंतस्यानेकाचोंगस्य यण्स्यादचि सुपि। गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण्नेष्यते। खलप्वौ। खलप्वः। एवं सुल्वादयः। अनेकाचः किं। लूः। लुवौ। लुवः।
धात्ववयवेति किं। उल्लूः। उल्ल्वौ। असंयोगपूर्वस्य किं। कटप्रुवौ। कटप्रुवः। गतीत्यादि किं। परमलुवौ। सुपि किं। लुलुवतुः। स्वभूः। न भूसुधियोः। स्वभुवौ। स्वभु
वः। वर्षाभ्वश्च। अस्योवर्णस्य यण्स्यादचि सुपि। वर्षाभ्वः। दृन्भूः। दृभतीति दृन्भूः। अंहूहं हूःजं हूफफल्ग कर्कधू दीधिषू रित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः। दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः।
दृन्भ्वं। दृन्भ्वौ। दृन्भून्। दृन्भिति नांतं हिंसार्थे व्ययं स्वभुवः क्विप्। दृन्भूः। दृन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यण्वक्तव्यः। दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः। खलपूवत्‌। करभ्वं। करभ्वः। दीर्घपाठे
करएव कारः स्वार्थिकः। प्रज्ञादण्। कारभ्वौ। कारभ्वः। पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि पुनर्भ्वौ इत्यादि। दृन्भू कारा पुनः शब्दोऽस्वयं शब्दवत्‌ इत्यूदंताः धाता।
हे धातः। धातारौ। धातारः। ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यं। धातॄणां। एवं नप्त्रादयः। उद्गातारौ। पिता। व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः। पितरौ। पि
तरः। पितरं। पितरौ। शेषं धातृवत्‌। एवं जामात्रादयः। ना। नरौ। नरः। हे नः। नॄन्। नृ च इत्यस्य नामि वा दीर्घः। नृणां। नॄणां। इत्यृदंताः कॄ तॄ अनयोरनु
करणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशादित्वरपरत्वं। कीः। किरौ। किरः। तीः। तिरौ। तिरः। इत्यादि। गीर्वत्‌। इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशनेति ऋतोऽङीति च
तपरकरणादनङ् गुणो न। कॄः। क्रौ। क्रः। कॄं। क्रौ। कॄन्। क्रेत्यादि इत्यॄदंताः गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणे अनङ्। गमा। शका। गुणविषये ४
तुलपरत्वं। गमलौ। गमलः। गमलं। गमलौ। गम्लॄन्। गम्ला। ङसिङसोश्च ऋत उदित्युत्वे लपरत्वे संयोगांतलोपः। गमुल्। शकुल्। इति लृदंताः

से। सयौ। सयः। स्मृतेः। स्मृतयौ। स्मृतयः एदंताः गोतोणित्‌। गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत्स्यात्‌। गौः। गावौ। गावः। औतोम्शसोः।
आ ओत इति छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात्‌। शसासाहचर्यात्सुबेवाम्गृह्यते। नेह। अचिनवं। गां। गावौ। गाः। गवा। गवे। गोः। इत्यादि।
ओतोणिदिति वाच्यं। विहितविशेषणं च। तेन सुद्यौः। सुद्यावौ। ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह। हे भानो। भानवः। उः शंभुः। स्मृतोयेन स
स्मृतौ। स्मृतावौ। स्मृतावः। स्मृतां। स्मृताः इत्योदंताः रायो हलि। रैशब्दस्याकारोंतादेशः स्याद्धलि विभक्तौ। अचि आयादेशः। राः। रायौ। रायः।
रायं। रायौ। रायः। राया। राभ्यां इत्यैदंताः ग्लौः। ग्लावौ। ग्लावः। ग्लावं। ग्लावौ। ग्लावः। औतोम्शसोरिति न प्रवर्तते। ऐऔच् सूत्रेण ओदौतोः सा
वर्ण्याभावात्‌ इत्यजंताः पुंलिंगाः ॥ रमा। औङ आपः। आबंतादंगात्परस्यौङः शी स्यात्‌। औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा। रमे। रमाः। सं
बुद्धौ च। आप एकारः स्यात्संबुद्धौ। एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः। हे रमे। हे रमे। हे रमाः। रमां। रमे। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः। रमाः। आङि चापः। आङि ओसि
च परे आबंतस्यांगस्य एकारः स्यात्‌। रमया। रमाभ्यां। रमाभिः। याडापः। आपः परस्य ङितो याडागमः स्यात्‌। वृद्धिरेचि। रमायै। सवर्णदीर्घः। रमायाः २ रमयोः।
रमाणां। रमायां। रमयोः। रमासु। एवं दुर्गादयः। सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च। आबंतात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः स्यात्‌। याडोपवादः। सर्वस्यै। सर्वस्याः। एका
देशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणादाम्सर्वनाम्न इति सुट्‌। सर्वासां। सर्वस्यां। सर्वयोः। सर्वासु। एवं विश्वादय आबंताः। विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ। अत्र सर्वनामता वा
स्यात्‌। उत्तरपूर्वस्यै। उत्तरपूर्वायै। दिङ्नामान्यंतराले इति दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह। यो मासाः पूर्वो यस्याः उत्तरपूर्वायै। बहुव्रीहिग्रहणात्स्पष्टा

थै· अंतरस्यैशालायै· बाह्यायैइत्यर्थः॥ अपुरीत्युक्तेर्नेह· अंतरायैनगर्यै· विभाषाद्वितीयातृतीयाभ्यां· ङितः स्याडापश्च ह्रस्वः· इत्यंत्य कृशाकं· तीयस्यङित्सु
पसंख्यानात्· द्वितीयस्यै· द्वितीयायै· द्वितीयस्याः२ द्वितीयायाः२ द्वितीयस्यां· द्वितीयायां· शेषंरमावत्· एवंतृतीया· अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः· हेअंब· हेअक्क· हेअल्ल
· असंयुक्ता येडलकास्तद्वतांह्रस्वोन· हेअंबाडे· हेअंबाले· हेअंबिके· जरा· जरसौ· शीभावात्परत्वाज्जरस्· आमिसुटः परत्वाज्जरस्· जरसामित्यादि· पक्षेरमा
वत्· इहपूर्वविप्रतिषेधेनशीभावंसंनिपातपरिभाषयाअनित्यतांवाश्रित्यजरसी इतिकेचिदाहुस्तन्निर्मूलं· यद्यपिजरसादेशस्यस्थानिवद्भावेनाबंतत्वमा
श्रित्य औङ आपः आङिचापः याडापः ह्रस्वनद्यापः ङेराम इति पंचापि विधयः प्राप्ताः· एवंनसनिशसृहत्स्व· तथाप्यनल्विधावित्युक्तेर्नभवंति· आ आविति प्रश्लि
ष्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्रग्रहणात्· एवंहल्ङ्याब्भ्य इतिसूत्रेपि आ आप् ई ई इति प्रश्लिष्य अतिखट्वः निष्कौशांबिरित्यादिसिद्धे दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयं· नन्वेवमथ
तिखट्वायेत्यत्रस्वाश्रयमाकारत्वंस्थानिवद्भावेनाप्त्वंवाश्रित्य याडापः स्यादितिवाच्यं· आबंतयत्संगततः परस्ययाड्विधानात्· उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमात्·
पद्दन्नित्यादिनानासिकाया नस्· नसः· नसा· नोभ्यामित्यादि· पक्षेसुटिरमावत्· निशायानिश्· निशः· निशा· व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशांषः·
भ्रस्जादीनांसप्तानांछशांतयोश्चषकारोंतादेशः स्याज्झलिपदांतेच· षस्यजश्त्वेनडः· निड्भ्यां· निड्भिः· सुपिड्सुः सीतिपक्षेधुट्· चर्त्वं· नस्याझलिहलोयोद्वि
तीयाइतिटित्वयोश्चयोन· नपदांतात्ताटोरितिष्टुत्वंन· निट्त्सु· निट्सु· षढोःकःसि· षस्यढस्यचकः स्यात्सकारेपरे· इतितुनभवति· जश्त्वंप्रत्यासिद्धत्वात्· के १५
चित्तुव्रश्चादिसूत्रेसापदे धातोरितिसूत्राद्धातोरित्यनुवर्तयंति· तन्मतेजश्त्वेनडकारे· निड्भ्यां· निड्भिः· श्चुत्वं· निच्छु· चोःकुरितिकुत्वंतुनभवति

जश्त्वस्यासिद्धत्वात्· मांसपृतनासानूनांमांस्पृत्स्नवोवाच्याःशसादौवा· पृतः· पृता· पृद्भ्यामित्यादि· पक्षेसुटिरमावत्· गोपाः· विश्वपावत्· मतिः· प्राये
णहरिवत्· स्त्रीत्वान्नत्वाभावः· मतीः· नात्वंन· मत्या· ङितिह्रस्वश्च· इयुवङ्स्थानौस्त्रीशब्दभिन्नौनित्यस्त्रीलिंगावीदूतौह्रस्वौचइवर्णोवर्णौस्त्रियांवानदीसं
ज्ञौस्तोङितिपरे· आण्नद्याः· मत्यै· मतये· मत्याः· मतेः· नदीत्वपक्षेऔदितिङेरौत्वेप्राप्ते· इदुद्भ्यां· नदीसंज्ञ[illegible]याभ्यामिदुद्भ्यांपरस्यङेराम्स्यात्· पक्षेअच्चघेः· म
त्यां· मतौ· एवंश्रुतिस्मृत्यादयः· त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृ· स्त्रीलिंगयोरेतयोरेतावादेशौस्तोविभक्तौपरतः· अचिरऋतः· तिसृचतसृएतयोर्ऋकार
स्यरेफादेशः स्यादचि· गुणदीर्घोत्वानामपवादः· तिस्रः२ तिसृभिः· तिसृभ्यः२ आमिनुमचिरितितुन· नतिसृचतसृ· एतयोर्नामिदीर्घोन· तिसृणां· तिसृषु·
स्त्रियामितित्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह· प्रियास्त्रयस्त्रीणिवायस्याः साप्रियत्रिः· मतिवत्· आमिप्रियत्रयाणामितिविशेषः· प्रियास्तिस्रोयस्येतिविग्रहेप्रिय
तिसा· प्रियतिस्रौ· प्रियतिस्रः· प्रियतिस्रमित्यादि· प्रियास्तिस्रोयस्यतत्कुलमितिविग्रहे· प्रियत्रि· स्वमोर्लुक्· लुकालुप्तेनप्रत्ययलक्षणाभावान्नतिस्रादेशः·
नलुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वात्पक्षेप्रियतिसृ· रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेननुम्· प्रियतिसृणी· प्रियतिसृणि· तृतीयादिषुवक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्याये
णनुम्रभावौ· प्रियतिस्रा· प्रियतिसृणा· इत्यादि· द्वेरत्वेसत्याप्· द्वे२ द्वाभ्यां३ द्वयोः२ गौरी· गौर्यौ· गौर्यः· नदीकार्यं· हेगौरि· गौर्यै· इत्यादि· एवंवाणीनद्याद
यः· प्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टस्यापिग्रहणान्नङिणिद्भावश्चप्राप्ते· विभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणं· सखी· सख्यौ· सख्यः· इत्यादि· गौरीवत्· अङ्यंतत्वान्न
सुलोपः· लक्ष्मीः· शेषंगौरीवत्· एवंतरीतंत्र्यादयः· स्त्री· हेस्त्रि· स्त्रियाः· ।स्त्रीशब्दस्येयङ्स्यादजादौप्रत्ययेपरे· स्त्रियौ· स्त्रियः· वाम्शसोः· आमिशसिचवा

२ पृ

स्त्रियाः इयङ् वा स्यात्· स्त्रियं· स्त्रीं· स्त्रियः· स्त्रीः· स्त्रिया· स्त्रियै· स्त्रियाः २ स्त्रियोः· परत्वान्नुट् स्त्रीणां· स्त्रियां· स्त्रियोः· स्त्रीषु· स्त्रियमतिक्रांतोऽतिस्त्रिः· अतिस्त्रि
६ यौ· गुणनाभावोऽत्र गुडिः परत्वात्पुंसि बाध्यते· क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङिति त्ववधार्यतां· आसि न· अतिस्त्रयः· हे अतिस्त्रे· अतिस्त्रियौ· अतिस्त्रयः· शस्मृशसोः·
अतिस्त्रियं· अतिस्त्रिं· अतिस्त्रियः· अतिस्त्रीन्· अतिस्त्रिणा· घेर्ङिति· अतिस्त्रये· अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रियोः· अतिस्त्रीणां· अच्च घेः· अतिस्त्रौ· ओस्योकारे च नित्यं स्या
दमशसोस्तु विभाषया· इयादेशो विनान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने· क्लीबे नुम्· अतिस्त्रि· अतिस्त्रिणी· अतिस्त्रीणि· अतिस्त्रिणा· ङे प्रभृता व जादौ वस्य मा
णपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपं· अतिस्त्रये· अतिस्त्रिणः २ अतिस्त्र्योः २ अतिस्त्रिणोः· अतिस्त्रियोरित्यादि· स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत्· शसि अतिस्त्रीः· अतिस्त्रिया· ङि
ति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वांतत्वप्रयुक्तो विकल्पः· अस्त्रीतिद्वि इयङुवङ्स्थानस्यैव पर्युदासस्तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेः· दीर्घस्यायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य· अतिस्त्रियै· अतिस्त्र
ये· अतिस्त्रियाः· अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रियां· अतिस्त्रौ· श्रीः· श्रियौ· श्रियः· नेयङुवङ्स्थानावस्त्री· इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री·
हे श्रीः· श्रियै· श्रिये· श्रियाः· श्रियः २ वामि· इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री· श्रीणां· श्रियां· श्रियां· श्रियि· प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिका
रादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपं· पदांतरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारात्· लिंगांतरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपं· प्रकृष्टा धी
रिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत्· अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः· सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायतीति वा विग्रहे वृत्तिमते सुधीः श्रीवत्· मतांतरे पुंवत्· सुष्ठु धीरिति १६
विग्रहे श्रीवदेव· ग्रामणीः पुंवत्· ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदांतरं विनास्त्रियामप्रवृत्तेः· एवं खलपूवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यं· धेनुर्मतिवत्·

स्त्रियां च· स्त्री वाची क्रोष्टुशब्दस्तृजंतवद्रूपं लभते· ऋन्नेभ्यो ङीप्· ऋदंतेभ्यो नांतेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात्· क्रोष्ट्री· क्रोष्ट्र्यौ· क्रोष्ट्र्यः· वधूर्गौरीवत्· भ्रूः श्रीवत्· हे
भ्रूः· कथं तर्हि हा पितः क्वासि हे सुभ्रु इति भट्टिः· प्रमाद एवायमिति बहवः· खलपूः पुंवत्· पुनर्भूः· दृन्करेति यणा उवङो बाधनान्नेयङुवङिति निषेधो न·
हे पुनर्भु· पुनर्भ्वै· पुनर्भ्वः· एकाजुत्तरपदे णः· एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य णत्वं स्यात्· आरंभ
सामर्थ्यान्नित्ये सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम्· णत्वं बाधित्वा परत्वान्नुट्· पुनर्भूणां· वर्षाभूः· भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः· कैयटमते· मतांतरे तु वर्षाभु·
पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु· भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः· वर्षाभ्वश्च· वर्षाभ्वौ· वर्षाभ्वः· स्वयंभूः पुंवत्· न षट्स्वस्रादिभ्यः· षट्संज्ञकेभ्यः स्व
स्रादिभ्यश्च ङीप् टापौ न स्तः· स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननांदा दुहिता तथा· याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः· अप्तृन्निति दीर्घः· स्वसारौ· स्वसारः· माता·
पितृवत्· शसि मातॄः· द्यौर्गोवत्· राः पुंवत्· नौर्ग्लौवत्· इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः· अतो म्· अतोंगात्क्लीबात्स्वमोरम् स्यात्· अमि पूर्वः· ज्ञानं·
एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः· हे ज्ञान· नपुंसकाच्च· क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात्· भसंज्ञायां· यस्येति च· ईकारे तद्धिते च परे भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यात्·
इत्यकारलोपे प्राप्ते· औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः· ज्ञाने· जश्शसोः शिः· क्लीबादनयोः शिः स्यात्· शि सर्वनामस्थानं· शिरित्येतदुक्तसंज्ञं स्यात्· नपुंसकस्य
झलचः· झलंतस्याजंतस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे· उपधाया दीर्घः· ज्ञानानि· पुनस्तद्वत्· शेषं रामवत्· एवं धनवनादयः· अ[illegible]

रादिभ्यः पंचभ्यः । एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् । टेः । डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । वाक्यसाने । कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । प्र स्येति किं । पंचमः । ट
र्डेत्वा प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । अन्य
तमस्य तु अन्यतममित्येव । एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । एकतरं । सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न अदड् । अजरं । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलंत
त्वान्नुम् । सांतमहतः संयोगस्य । सांतसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । आमिल्लुकोप
वादममभावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लुक् । अजरसं । अजरं । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् । पद्दन्निति
हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हृदि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि । उदानि । उद्ना । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आस्ना । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा
मान्भ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तं । अत एव भाष्ये मांस्पचन्या उखाया इत्युदाहृतं । अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगांतलोपो
न । पद्दन्नित्यत्र छंदसीत्यनुवर्तितं केचित् । तथापि मासश्छंदसीति वार्तिके छंदोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृ
त्य पदा [illegible] यः प्रयोक्तव्या इति बोध्यं । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । क्लीबे प्रातिपदिकस्याजंतस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं । ज्ञानवत् । श्री
पाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया आतो धातोरित्याल्लोपो न । स्वमोर्नपुंसकात् । क्लीबादंगात्स्वमोर्लुक्स्यात् । वारि । इकोऽचि विभक्तौ । इग

न्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । आङो ना । वा
रिणा । घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते । वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन । वारिणे । वारिणः २ । वारिणोः २ । नुमचिरेति नुट् । नामीति दीर्घत्वं । वारीणां । वारिणि ।
हलादौ हरिवत् । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य । प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगंतं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि । अनादये । अनादिने इत्यादि । शेषं
वारिवत् । पीलुर्वृक्षः । तत्फलं पीलु । तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः । एषामनङ् स्याट्टादावचि स चो
दात्तः । अल्लोपोऽनः । दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नां । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षि । तदंतस्यापि अनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधी
नि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । एवमंबादयः । सानुशब्दस्य स्नुर्वा । स्नूनि । सानूनि । प्रियक्रोष्टु । तृ
ज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टुनी । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत्पक्षे । प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तु तृज्वद्भावात्पू
र्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुनी । प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति नुट् । प्रियक्रोष्टूनां । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । सुल्वा । सुलुना । धातृ । धातृणी । धातॄणि
हे धातः । हे धातृ । धात्रा । धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः । एच इग्घ्रस्वादेशे । आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युनेत्यादि ।
इह न पुंवत् । यदिगंतं प्रद्यु इति तस्य भाषितपुंस्काभावात् । एवमग्रेपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्ररायोहलीत्यात्वं । प्र

५

राभ्यां· पराभिः· नुमचिरेतितुट्· आलेपराणामिति माधवः· वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुडि आलेन· नामीति दीर्घस्यारंभसामर्थ्यात्परिभाषां बाध
१८ तइत्युक्तं· परीणां· सुनु· सुनुनी· सुनूनि· सुनुनेत्यादि· इत्यजंता नपुंसकलिंगाः· हो ढः· हस्य ढः स्याज्झलि पदांते च· हल्ङ्याब्भ्य इति सुलोपः· प
दांतत्वाद्धस्य ढः· झलां जशोऽन्ते· लिट्· लिड्· लिहौ· लिहः· लिहं· लिहौ· लिहः· लिहा· लिड्भ्यामित्यादि· लिट्सु· लिट्त्सु· दादेर्धातोर्घः· उपदेशे दादेर्धातो
र्हस्य घः स्याज्झलि पदांते च· उपदेशे किं· अधोगित्यत्र यथा स्यात्· दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति· ततः क्विप्· दामलिट्· अजमाख्यत्· ... नावशोऽप
झषंतस्य स्ध्वोः· धातोरवयवो य एकाच् झषंतस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे च परे पदांते च· एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्ये नान्वे
येतु इह न स्यात्· गर्दभमाचष्टे गर्दभयति· ततः क्विप्· णिलोपः· गर्धप्· झलीति निवृत्तं· स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात्· तेनेह न· दुग्धं· दोग्धा· यपदशिवड्ढा
वेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः· झषस्तथोर्धोऽधः· धुक्· धुग्· दुहौ· दुहः· घत्वसत्वे धुक्षु· वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां· एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदांते च· ध्रुक्· ध्रुग्·
ध्रुट्· ध्रुड्· द्रुहौ· द्रुहः· ध्रुग्भ्यां· ध्रुड्भ्यां· ध्रुक्षु· ध्रुट्सु· ध्रुट्त्सु· एवं मुहष्णुहष्णिहां· इग्यणः संप्रसारणं· यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारण
संज्ञः स्यात्· वाह ऊठ्· भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् स्यात्· संप्रसारणाच्च· संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्· एत्येधत्यूठ्सु· विश्वौहः· विश्वौहेत्या
दि· छंदस्येव ण्विरिति पक्षे णिजंताद्विप्· चतुरनडुहोराम् उदात्तः· अनयोराम्स्यात्सर्वनामस्थाने परे· सावनडुहः· अस्य नुम् स्यात्सौ परे· आदित्य १८
धिका· दरवर्णात्परो यं नुम्· अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते· आमा च नुम् न बाध्यते· सोर्लोपः· नुम्विधिसामर्थ्याद् वसुस्रंस्विति दत्वं न·

संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न· अनड्वान्· अम् संबुद्धौ· चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ· आमोऽपवादः· हे अनड्वन्· अनड्वाहौ· अनड्वाहः· अनड्वाहं· अ
नड्वाहौ· अनडुहः· अनडुहा· वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः· सांतवस्वंतस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदांते· अनडुद्भ्यामित्यादि· सांतेति किं· विद्वान्· पदांतेति किं· स्र
स्तं· ध्वस्तं· सहेः साडः सः· साडूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्· तुराषाट्· तुराषाड्· तुरासाहौ· तुरासाहः· तुराषाड्भ्यामित्यादि· तुरं सहते इत्यर्थे छंद
सि सहः इति ण्विः· लोके तु साहयतेः क्विप्· अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः· दिव औत्· दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे· अल्विधित्वेन स्थानिव
त्त्वाभावात् हल्ङ्यादिलोपो न· सुद्यौः· सुदिवौ· सुदिवः· सुदिवं· सुदिवौ· दिव उत्· दिवोंतादेश उकारः स्यात्पदांते· सुद्युभ्यामित्यादि· चत्वारः· चतुरः· चतुर्भिः· चतु
र्भ्यः × र्भ्यः· षट्चतुर्भ्यश्च· षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात्· णत्वं· द्वित्वं· चतुर्णां· रोः सुपि· सप्तमीबहुत्वे न परे रोरेव विसर्जनीयो ना
न्यरेफस्य· षत्वं· षस्य द्वित्वे प्राप्ते· शरोऽचि· अचि परे शरो न द्वे स्तः· चतुर्षु· प्रियचत्वाः· हे प्रियचत्वः· प्रियचत्वारौ· गौणत्वे तु नुट् नेष्यते· प्रियचतुरां· प्राधान्ये त्वा
देव· परमचतुर्णां· कमलं कमलौ वा आचक्षाणः कमल्· कमलौ· कमलः· षत्वं· कमल्षु· मो नो धातोः· धातोर्मस्य नः स्यात्पदांते· नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो
न· प्रशाम्यतीति प्रशान्· प्रशामौ· प्रशामः· प्रशान्भ्यामित्यादि· किमः कः· किमः कः स्याद्विभक्तौ· अकच्सहितस्याप्ययमादेशः· कः· कौ· के· इत्यादि
सर्ववत्· इदमो मः· इदमो मः स्यात्सौ परे· त्यदाद्यत्वापवादः· इदो य् पुंसि· इदम इदः स्थाने अय् स्यात्सौ पुंसि· सुलोपः· अयं· त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं·

पृ·

१९ इभ्य· इदमो इस्यमः स्याद्विभक्तौ· इमौ· इमे· त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः· अनाप्यकः· अककारस्येदम इदो ऽन्स्यादापि विभक्तौ· आद्व इति टा इत्या
रुप्यसुपः पकारेणाप्रत्याहारः· अनेन· हलिलोपः· अककारस्येदमइदोलोपः स्यादापि हलादौ परतः· नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे· आद्यन्तवदे
कस्मिन्· एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादावन्त इव स्यात्· आभ्यां· नेदमदसोरकोः· अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस न स्यात्· एभिः· एभिः· अत्वं· नि
त्यत्वान्ङे· स्मैप्रश्चाद्धलि लोपः· अस्मै· आभ्यां· एभ्यः· अस्मात्· आभ्यां· एभ्यः· अस्य· अनयोः२ एषां· अस्मिन्· एषु· ककारयोगे तु· अयकं· इमकौ·
इमके· इमकं· इमकौ· इमकान्· इमकेन· इमकाभ्यां· इमकैरित्यादि· इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ· अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तः अशद
आदेशः स्यात्तृतीयादौ· अशग्रहणं साकच्कार्थं· द्वितीयाटौस्स्वेनः· द्वितीयां· टां ओसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्याद्न्वादेशे· किंचित्कार्यं विधातुमु
पात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः· यथा अनेन व्याकरणमधीतमेनं छंदोऽध्यापयेति· अनयोः पवित्रं कुलं एनयोः प्रभूतं स्वमिति· एनं·
एनौ· एनान्· एनेन· एनयोः२ गणयतेर्विप् सुगण्· सुगणौ· सुगणः· सुगण्सु· सुगण्ट्सु· क्विप्· सुगाण्· सुगाणौ· सुगाण्सु· सुगाण्ट्सु· परत्वादुप
धादीर्घः· हल्ङ्यादिलोपः· ततो नलोपः· राजा· नङिसंबुद्ध्योः· नस्य लोपो न स्यान्ङौ संबुद्धौ च· परे· हे राजन्· ङावुत्तरस्यो दाहरणं सुपांसुलुगिति
ङेर्लुक्· निषेधसामर्थ्यात्तस्य प्रत्ययलक्षणं· परमेव्योमन्· ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः· चर्मणि तिलाः अस्य चर्मतिलः· ब्रह्मणि निष्ठा अस्य स १९

ब्रह्मनिष्ठः· राजानं· राजानौ· अल्लोपोनः· अन्त्यं· नवाल्लोपः स्थानिवत्· पूर्वत्रासिद्धेत न्निषेधात्· नापि बहिरंगतया असिद्धः· यथोद्देशपक्षे षाष्ठीप
रिभाषायां प्रतिष्ठत्वस्यासिद्धतया अन्तरंगाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः· अन्गो र्नः· राज्ञः· राज्ञा· नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति· सुब्विधौ स्वरविधौ सं
ज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाभ्य इत्यादौ· इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न· राजभ्यां३ राजभिः· राज्ञे· राजभ्यः· राज्ञः२ राज्ञोः२
राज्ञां· राज्ञि· राजनि· प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा· प्रतिदिवानौ· प्रतिदिवानः· अस्य भविषये ऽल्लोपे कृते· हलि च· रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः
स्याद्धलि· न चाल्लोपस्य स्थानिवत्वं· दीर्घविधौ तन्निषेधात्· प्रतिदीव्नः· प्रतिदीव्नेत्यादि· यज्वा· यज्वानौ· यज्वानः· नसंयोगाद्वमन्तात्· वमन्तात्संयोगात्प
रस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात्· यज्वनः· यज्वना· यज्वभ्यामित्यादि· ब्रह्मणः· ब्रह्मणेत्यादि· इन्हन्पूषार्यम्णां शौ· एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र इति
निषेधे प्राप्ते· सौ च· इन्नादीनामुपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सौ परे· वृत्रहा· हे वृत्रहन्· एकाजुत्तरपदे णः· इति णत्वं· वृत्रहणौ· वृत्रहणः· वृत्रहणं· वृत्रहणौ·
हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु· ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात्· हन्तेः· उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्· प्रहण्यात्· अत्वस्य·
हनेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य· प्रघ्नंति· योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति ण
त्वमपि निवर्तते· नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत्· वृत्रघ्नः· वृत्रघ्नेत्यादि· यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं तद्वा

१० अथ वार्तिकविरुद्धं · एवं शार्ङ्गिन् यशस्विन् अर्यमन् पूषन् · यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनो नर्थकत्वेपि इन्हन्निति नियमग्रहणं भवत्येव · अनिनस्मन्ग्र
हणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोजयंतीति वचनात् · अर्यमणौ · अर्यमणि · पूष्णि · पूषणि · मघवा बहुलं · मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यंतादेशः
स्यात् · ऋ इत् · उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः · अधातोरुगितो नलोपिनोंचते श्वनुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे · उपधा दीर्घः · मघवान् · इह दीर्घे कर्तव्ये सं
योगांतलोपस्यासिद्धत्वं न · बहुलग्रहणात् · तथा च श्वन्नुक्षन्निति निपातनात् मघवन्शब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दस्य सिद्धिमाश्रित्येतेन ह्र वंप्रत्या
ख्यातमाक - रे · हविर्जक्षिति निःशंको मखेषु मघवानसाविति भट्टिः · मघवंतौ · मघवंतः · हे मघवन् · मघवंतं · मघवंतौ · मघवतः · मघवता · मघवद्भ्या
मित्यादि · तृत्वाभावे मघवा · छंदसीवनिपौ इति वनिबंतं मघोदात्तं छंदस्येव · अंतोदात्तं लोकेपीति विशेषः · मघवानौ · मघवानः · सुटि राजवत् · श्वयु
वमघोनामतद्धिते · अन्नंतानां भसंज्ञानामेषामतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् · संप्रसारणाच्च · आद्गुणः · मघोनः · अन्नंतानां किं · मघवतः · स्त्रियां मघव
ती · अतद्धिते किं · माघवनं · मघोना · मघवभ्यामित्यादि · शुनः · शुना · श्वभ्यामित्यादि · युवन्शब्दे वस्योत्त्वे कृते · न संप्रसारणे संप्रसारणं · संप्रसारणे
परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् · इति यकारस्य नेत्वं · अतएव ज्ञापकादंत्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं · यूनः · यूना · युवभ्यामित्यादि · अर्वा · हे अ
र्वन् · अर्वणस्त्रसावनञः · नञा रहितस्यार्वन्नंतस्यांगस्य तृ इत्यंतादेशः स्यान्न तु सौ · उगित्वान्नुम् · अर्वंतौ · अर्वंतः · अर्वतः · अर्वता · अर्वद्भ्यां · २०

इत्यादि · अनञः किं · अनर्वा · यज्ववत् · पथिमथ्यृभुक्षामात् · एषामाकारोंतादेशः स्यात्सौ परे · आ आत् इति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासि
कः · इतोत्सर्वनामस्थाने · पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे · थो न्थः · पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे · पंथाः · पंथानौ · पं
थानः · भस्य टेर्लोपः · भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् · पथः · पथा · पथिभ्यामित्यादि · एवं मंथाः · ऋभुक्षाः · स्त्रियां नांतलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः · सु
पथी · सुमथी · नगरी · अनृभुक्षी सेना · आत्वं तु नपुंसके न भवति · न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् · सुपथि वनं · संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः · हे
सुपथिन् · हे सुपथि · नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वस्य गुणो न · द्विवचने भत्वाट्टिलोपः · सुपथी · शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपंथानि · पुनर
पि · सुपथि · सुपथी · सुपंथानि · सुपथेत्यादि · ष्णांता षट् · षांता नांता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् · षड्भ्यो लुक् · पंच · संख्या किं · विप्रुषः · पामनः · शतानि
सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् · सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् · पंचभिः · षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् · नोपधायाः · नां
तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि · नलोपः · पंचानां · पंचसु · परमपंच · परमपंचानां · गौणत्वे तु लुङ्नलुग्नुटो · प्रियपंचा · प्रियपंचानौ · प्रियपंचभ्यां · एवं सप्तन् न
वन् दशन् · अष्टन आ विभक्तौ · अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ · अष्टाभ्य औश् · कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात् · अष्टाभ्य इति वक्तव्ये कृ
ताकारनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति · वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वं · अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणात् ज्ञापकात् · अष्टौ · परमाष्टौ · अष्टाभिः ·
अष्टाभ्यः २ अष्टानां · अष्टासु · आत्वाभावे अष्ट इत्यादि पंचवत् · गौणत्वे तु आत्वाभावे राजवत् · शसि प्रियाष्ट्नः · इह पूर्वस्मादपि विधौ अल्लोपस्य

५

२१ स्थानिवद्भावान्नुष्टुत्वं । कार्यकालपक्षे बहिरंगस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्ट्रा । इत्यादि । अष्टशसोर्नुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव न तु गौणतायां । तेन प्रिया
ष्टा हलादावेव वैकल्पिकमात्वं । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टाभ्यां २ प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ प्रियाष्टासु । प्रियाष्टौ राजवत् सर्वं हाहावच्चापरं हलि । अष्टभावः । जश्त्वचर्त्वे ।
भुत् । भुद् । बुधौ । बुधइत्यादि । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचां च । एभ्यः क्विन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्यु
जेः क्विन् । कनावितौ । कृदतिङ् । सन्निहितधात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् । वेरपृक्तस्य । अपृक्तस्य वेर्लोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्त्वा
द्यः । युजेरसमासे । युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगांतस्य लोपः । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात् पदांते । नस्य
कुत्वेनानुनासिको ङः ॥ युङ् ॥ नश्चापदांतस्येति नुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जं । युञ्जौ । युजः इत्यादि । समा
से किं । चोः कुः । चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदांते च । इति कुत्वं । क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुजौ । सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारवि
शिष्टस्यानुकरणं न त्विकारनिर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्त इति युक् । युजसमाधौ । दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगांतस्य लोपः । खन् । खञ्जौ । खञ्जः । इत्या
दि । व्रश्चेति षत्वं । जश्त्वचर्त्वे । राट् । राड् । राजौ । राजः । राट्सु । राट्त्सु । एवं विभ्राट् । देवेट् । देवेजौ । विश्वसृट् । इह यजिसृजोः कुत्वं नेति क्वचिन्न दृश्यते । परिमृ
ट् । यजसृजो राजिसाहचर्याद्भ्राजिटीशाविति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु एजृ भ्राजृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि । परौ व्रजेः २१
षः पदांते । परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्यात् दीर्घश्च पदांतविषये षत्वमपि । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् । परिव्राजौ । परिव्राजः । विश्वस्य वसुराटोः । विश्वस्य दीर्घः

स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदांतोपलक्षणार्थं । सत्वमविवक्षितं । विश्वाराट् । विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्या
मित्यादि । स्कोः संयोगाद्योरंते च । पदांते झलि च यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् । भृट् । भृड् । सस्य श्चुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः । भृज्जौ । भृज्जः । ऋ
त्विगादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । क्विन्नंतत्वात् कुत्वं । ऋत्विक् । ऋत्विजौ । रात्सस्येति नियमान्न संयोगांतलोपः । रोः कुः । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जौ । ऊर्जः इत्यादि । त्यदाद्यत्वं
पररूपत्वं । तदोः सः सावनंत्ययोः । त्यदादीनां तकारदकारयोरनंत्ययोः सः स्यात् सौ । स्यः । त्यौ । त्ये । सः । तौ । ते । परमसः । परमतौ । परमते । द्विपर्यंतानामित्येव । नेह । त्वं । न
वकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यं । अतित्वमिति गौणत्वाद्विवक्षितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे वा लत्वसत्वेन । स्यद् । स्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । यः । यौ । ये । एषः । एतौ ।
एते । अन्वादेशे । एनं । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ङे प्रथमयोरम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्यस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् । मपर्यंतस्येत्यधिकृत्य ।
त्वाहौ सौ । युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य त्व अह एतौ वा देशौ स्तः सौ परे । शेषे लोपः । आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरंत्यस्य लोपः स्यात् । अतो गुणे । अमि पूर्वः । त्वं ।
अहं । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वा अंतरंगत्वात् टाप् प्राप्नोति । सत्यं । अलिंगे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा ।
शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यंतावच्छेदस्य अद् इति शब्दस्य लोपः । स च परोऽप्यंतरंगत्वात् गुणे कृतेऽपि प्रवर्तते । अदंतत्वाभावान्न टाप् । परमत्वं । अतित्वं । पर
माहं । अत्यहं । युवावौ द्विवचने । द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां । इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औङ् इत्येव
युवां । भाषायां किं । युवं वस्त्राणि । युवां । आवां । मपर्यंतस्य किं । साकच्कस्य मा भूत् । युवकां । त्वया मयेत्यत्र त्व्याम्योर्नियमार्थात् । युवकाभ्यां आवकाभ्यामिति च न सिध्येत् । यूयव

योऽसि· यूयं· वयं· परमयूयं· परमवयं· अतियूयं· अतिवयं· इहशेषे लोपोंत्यलोपइतिपक्षे जसः शी प्राप्नः· अंग कार्ये कृते पुनर्नांगकार्यमिति न भवति· ङे प्रथमयोरित्यत्र म
२२ कारां × स्पष्ट × नरं प्राश्लिष्य अम् मांतएवावशिष्यते न तु विकीर्यतइति व्याख्यानाद्धा· त्वमावेकवचने· एकस्यार्थस्य युष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्य त्वमौ स्तः· द्वितीयायांच· युष्मद
स्मदोराकारः स्यात्· त्वां· मां· युवां· आवां· शसोनः· नेत्यविभक्तिके· युष्मदस्मदोरापरस्य शसो नकारः स्यात् आपवादः· आदेः परस्य· संयोगांतस्य लोपः· युष्मान्· अस्मा
न्· याभि· अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशे ऽजादौ विभक्तौ परे· त्वया· मया· युष्मदस्मदोरनादेशे· अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ परे· युवाभ्यां· आवाभ्यां·
युष्माभिः· अस्माभिः· तुभ्यमह्यौ ङयि· अनयोर्मपर्यंतस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि· अमादेशः· शेषेलोपः· तुभ्यं· मह्यं· अतितुभ्यं· अतिमह्यं· युवाभ्यां· आवाभ्यां· भ्यसोभ्यम्·
भ्यम् आभ्यम् वा आदेशः स्यात्· आद्यः शेषेलोपस्यात्यलोपएव· न त्वांगवृत्तिपरिभाषयाएत्वं न· अभ्यम्तुपक्षद्वयेपि साधुः· युष्मभ्यं· अस्मभ्यं· एकवचनस्य च· आभ्यां
पंचम्येकवचनस्य अत्स्यात्· त्वत्· मत्· ङसेश्चेतिसुवर्णं· युवाभ्यां· आवाभ्यां· पंचम्याअत्· आभ्यांपंचम्याभ्यसोत्स्यात्· युष्मत्· अस्मत्· तवममौङसि· अनयोर्मपर्यंतस्य तवममौ
स्तोङसि· युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्· स्पष्टं· तव· मम· युवयोः· आवयोः· साम आकं· आभ्यांपरस्यसाम आकंस्यात्· भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्को निर्देशः· युष्माकं· अस्माकं· त्वयि· म
यि· युवयोः· आवयोः· युष्मासु· अस्मासु· समस्यमानेद्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी· समासार्थोन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि· १ सुजस्ङेङस्सुपरत आदेशाः स्युः सदे
वते· त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि २ एतेपरत्वाद्बाधंते युवावौ विषये स्वके। त्वमावपि प्रबाधंते पूर्वविप्रतिषेधतः ३ द्व्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी· तयोरद्व्ये
कतार्थत्वान्नयुवावौ त्वमौ न च ४ त्वां मां वा अतिक्रांत इति विग्रहे· अतित्वं· अत्यहं· अतित्वां· अतिमां· अतियूयं· अतिवयं· अतित्वां· अतिमां· अतित्वान्· अतिमान्· अतित्वया· २२
अतिमया· अतित्वाभ्यां· अतिमाभ्यां ३। अतित्वाभिः· अतिमाभिः· अतितुभ्यं· अतिमह्यं· अतित्वभ्यं· अतिमभ्यं· ङंङसिभ्यसोः· अतित्वत्· अतिमत्· भ्याभिधाग्वत्· अतितव·

अतिमम· अतित्वयोः· अतिमयोः २। अतित्वाकं· अतिमाकं· अतित्वयि· अतिमयि· अतित्वासु· अतिमासु॥ ॥युवां आवां वा अतिक्रांत इति विग्रहे· सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्· औअम्
औट्सु· अतियुवां ३ अत्यावां ३ अतियुवान्· अत्यावान्· अतियुवया· अत्यावया· अतियुवाभ्यां ३ अत्यावाभ्यां ३ अतियुवाभिः· अत्यावाभिः· भ्यसि· अतियुवभ्यं· अत्यावभ्यं· ङसि
भ्यसोः· अतियुवत्· अत्यावत्· ओसि· अतियुवयोः· अत्यावयोः २ अतियुवाकं· अत्यावाकं· अतियुवयि· अत्यावयि· अतियुवासु· अत्यावासु॥ ॥युष्मानस्मान्वेति विग्रहे· सुजस्ङे
ङस्सु प्राग्वत्· औअम्औट्सु· अतियुष्मां ३ अत्यस्मां ३ अतियुष्मान्· अत्यस्मान्· अतियुष्मया· अत्यस्मया· अतियुष्माभ्यां ३ अत्यस्माभ्यां ३ अतियुष्माभिः· अत्यस्माभिः·
भ्यसि· अतियुष्मभ्यं· अत्यस्मभ्यं· ङसिभ्यसोः· अतियुष्मत्· अत्यस्मत्· अतियुष्मयोः २ अत्यस्मयोः २ अतियुष्माकं· अत्यस्माकं· अतियुष्मयि· अत्यस्मयि· अतियुष्मासु· अ
त्यस्मासु॥ ॥पदस्य पदात्· अनुदात्तं सर्वमपादादौ· इत्यधिकृत्य· युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ· पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोरनयो
र्वांनावित्यादेशौ स्तः· बहुवचनस्य वस्नसौ· उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनांतयोर्वस्नसौ स्तः· वांनावोरपवादः· तेमयावेकवचनस्य· उक्तविधयोरनयोः
षष्ठीचतुर्थ्येकवचनांतयोस्तेमे एतौ स्तः· त्वामौ द्वितीयायाः· द्वितीयैकवचनांतयोस्त्वामाएतौ स्तः· श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः· स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वा
मपि नौ विभुः॥ १॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः· सोव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः स नः २ पदात्परयोः किं· वाक्यादौ मा भवत्· त्वां पातु· मां पातु· अपादा
दौ किं· वेदैरशेषैः संवेद्योस्मान्कृष्णः सर्वदावतु· स्थग्रहणात् क्रियमाणविभक्तिकयोरेव· नेह· इतियुष्मत्पुत्रोब्रवीति· समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः· एकतिङ्
वाक्यं· तेनेह न· ओदनं पच तव भविष्यति· इहतु स्यादेव· शालीनां ते ओदनं दास्यामीति· एतेवांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः· अन्वादेशे तु नित्यं स्युः· धातातेभक्तो
स्ति· धाता तव भक्तोस्तीति वा· तस्मै ते नम इत्येव· नच वाहाहैवयुक्ते· चादिपंचकयुक्ते नैते आदेशाः स्युः· हरिस्त्वां मां च रक्षतु· कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि· युक्तग्रहणात्साक्षाद्यो

गोर्ययन्निषेधः॰ परंपरासंबंधेनु आदेशाःस्यादेव॰ हरेहरिश्च मे स्वामी॰ पश्यार्थैश्चानालोचने॰ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे नैते आदेशाः स्युः॰ चेतसा त्वां समीक्षते॰ परंपरासं
 बंधेप्ययं निषेधः॰ भक्तस्तव रूपं ध्यायति॰ आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा॰ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा॰ विद्यमानपूर्वात्प्रथमांतात्परयोरन्वादेशेऽप्यादेशा वा स्युः॰ भक्तस्त्व
मप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स मां॰ तामेति वा॰ सामंत्रितं॰ संबोधने या प्रथमा तदंतमामंत्रितसंज्ञं स्यात्॰ आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत्॰ अग्ने तव॰ देवास्मान्पाहि॰ अग्ने नय॰ अग्न इंद्र व
रुण॰ इह युष्मदस्मदोरादेशास्तिङंतनिघात आमंत्रितनिघातश्च न॰ सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि नतः प्राचीनं रक्षेत्यस्यास्तीत्यादेशः॰ इमं मे गंगे यमुन
इमिमं मे यमुने इत्यादिश्रुतिः प्राचीनामंत्रिताविद्यमानवत्त्वेऽपि मेशब्द ×श× मेवाक्येस्य सर्वेषां निघातः॰ नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं॰ विशेष्यं समानाधि
करणे विशेषणे आमंत्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात्॰ हरे दयालो नः पाहि॰ अग्ने तेजस्विन्॰ विभाषितं विशेषवचने॰ अत्र भाष्यं॰ बहुवचनमिति वक्ष्यामीति बहुवचनांतं
विशेष्यं समानाधिकरणे॰ विशेषणे आमंत्रिते परे विद्यमानवद्वा स्यात्॰ यूयं प्रभवः॰ देवाः शरण्याः॰ युष्मान्भजे॰ देवाः शरण्याः वो भजे॰ इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदे
शाः॥ ॥सुपात्॰ सुपादौ॰ सुपादः॰ सुपादं॰ सुपादौ॰ पादः पत्॰ पाच्छब्दांतं यद्भसंज्ञं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्॰ सुपदः॰ सुपदा॰ सुपाद्भ्यामित्यादि॰ अग्निं
मथ्नातीत्यग्निमत्॰ अग्निमद्॰ अग्निमथौ॰ अग्निमद्भ्यामित्यादि॰ ऋत्विगादिसूत्रेण अंचेः सुप्युपपदे क्विन्॰ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति॰ हलंतानामनिदितामं
गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्क्ङिति॰ इति॰ उगिदचामिति सूत्रेण नुम्॰ संयोगांतस्य लोपः॰ नुमो नकारस्य क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः॰ प्राङ्॥ अनुस्वारपरस
वर्णौ॰ प्राञ्चौ॰ प्राञ्चः॰ प्राञ्चं॰ प्राञ्चौ॰ अचः॰ लुप्तनकारस्यांचतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात्॰ चौ॰ लुप्ताकारनकारेंचतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्॰ प्राचः॰ प्राचा॰
प्राग्भ्यामित्यादि॰ प्रत्यङ्॰ प्रत्यञ्चौ॰ प्रत्यञ्चः॰ प्रत्यञ्चं॰ प्रत्यञ्चौ॰ अच इति लोपस्य विषये अंतरंगोपि यण्न प्रवर्तते॰ अकृतव्यूहा इति परिभाषया॰ प्रतीचः॰

प्रतीचेत्यादि॰ अमुमंचतीति विग्रहे अदस् अंच् इति स्थिते॰ विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतावप्रत्यये॰ अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययांतेंच
तौ परे॰ अदद्रि अंच् इति स्थिते यण्॰ अदसोसेर्दादु दो मः॰ अदसोऽसांतस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च॰ उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वंद्वः॰ आंतरतम्यात्
ह्रस्वव्यंजनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः॰ अमुमुयङ्॥ अमुमुयञ्चौ॰ अमुमुयञ्चः॰ अमुमुयञ्चं॰ अमुमुयञ्चौ॰ अमुमुईचः॰ अमुमुईचा॰ अमुमुयग्भ्यामित्यादि॰ मु
त्वस्यासिद्धत्वान्न यण्॰ अथवा घेत्यसदेशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते॰ अदमुयङ्॥ अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असुरिति व्याख्या
नात्॰ त्यदाद्यत्वविषय एवमुत्वं नान्यत्रेति पक्षे॰ अदद्र्यङ्॥ उक्तं च॰ अदसोद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छंति लत्ववत्॰ केचिदंत्यसदेशस्य नेत्येके सेहि दृश्यते॥ विष्वग्दे
वयोः किं॰ अश्वाची॰ अंचतौ किं॰ विष्वग्युक्॰ अप्रत्यये किं॰ विष्वगंचनं॰ अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति॰ तेनायस्कारः॰ उदङ्॥ उदञ्चौ॰
उदञ्चः॰ उद ईत्॰ उदः परस्य लुप्तनकारस्यांचतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात्॰ उदीचः॰ उदीचा॰ उदग्भ्यामित्यादि॰ समः समि॰ अप्रत्ययांतेंचतौ परे॰ सम्यङ्॥ सम्य
ञ्चौ॰ सम्यञ्चः॰ समीचः॰ समीचा॰ सहस्य सध्रिः॰ सध्र्यङ्॥ तिरसस्तिर्यलोपे॰ अलुप्ताकारेंचतावप्रत्ययांते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात्॰ तिर्यङ्॥ तिर्यञ्चौ॰ तिर्यञ्चः॰
तिर्यञ्चं॰ तिर्यञ्चौ॰ तिरश्चः॰ तिरश्चा॰ तिर्यग्भ्यामित्यादि॰ नांचेः पूजायां॰ पूजार्थस्यांचतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात्॰ अलुप्तनकारत्वान्न नुम्॰ प्राङ्॥ प्राञ्चौ॰
प्राञ्चः॰ नलोपाभावादलोपो न॰ प्राञ्चः॰ प्राञ्चा॰ प्राङ्भ्यां॰ प्राङ्क्षु॰ एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः॰ क्रुंच कौटिल्याल्पीभावयोः॰ अस्य क्विन्निगादिना नलोपाभावो नि
पात्यते॰ क्रुङ्॥ क्रुञ्चौ॰ क्रुञ्चः॰ क्रुङ्भ्यामित्यादि॰ चोः कुः॰ पयोमुक्॰ पयोमुग्॰ पयोमुचौ॰ पयोमुचः इत्यादि॰ व्रश्चेति षत्वं॰ स्कोरिति सलोपः॰ जश्त्वचर्त्वे॰ सुवृट्
सुवृड्॥ सुवृश्चौ॰ सुवृट्सु॰ सुवृट्त्सु॰ महत् पूजायां॰ वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च॰ एते निपात्यंते शतृवच्चैषां कार्यं स्यात्॰ उगित्त्वान्नुम्॰ सांतमहत इति नि

दीर्घः· महत्तेपूज्यतइतिमहान्· महांतौ· महांतः· हेमहन्· महतः· महता· महद्भ्यामित्यादि· अत्वसंतस्य चाधातोः· अत्वंतस्योपधायादीर्घः स्याद्धातुभि
न्नासंतस्य चासंबुद्धौ सौपरे· परंनित्यंचनुमंबाधित्वापिवचनसामर्थ्याद्दीर्घः· ततोनुम्· धीमान्· धीमंतौ· धीमंतः· हेधीमन्· शसादौ महद्वत्· धातोरु
२४ पधंतस्य दीर्घः· गोमंतमिच्छतिगोमानिवाचरतिवा· क्यजंतात्काचारक्विबंताद्वा कर्तरि क्विप्· उगिदचामितिसूत्रे· अंचग्रहणंनियमार्थं· धातोश्चेदुगित्कार्यंत
र्ह्यंचतेरेवेति· तेनस्रत्ध्वत्इत्यादौन· अधातोरितितु अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थं· गोमा· न्· गोमंतौ· गोमंतइत्यादि· भातेर्डवतुः· भवान्· भवंतौ·
हेभवन्· शत्रंतस्यत्वत्वंतत्वाभावान्नदीर्घः· भवतीतिभवन्· उभे अभ्यस्तं· षाष्ठद्वित्वप्रकरणेयेद्वेविहिते तेउभेसमुदितेअभ्यस्तसंज्ञेस्तः· नाभ्यस्ताच्छ
तुः· अभ्यस्तात्परस्यशतुर्नुम्नस्यात्· ददत्· ददतौ· ददतः· जक्षि· त्यादयः षट्· षड्· धातवोन्येजक्षितिश्च सप्तमएते अभ्यस्तसंज्ञाःस्युः·
जक्षत्· जक्षतौ· जक्षतः· एवंजाग्रत्· दरिद्रत्· शासत्· चकासत्· दीधीवेव्योर्ङित्वोपधात्सत्वाद्धात्वायेनपरस्मैपदं· दीध्यत्· वेव्यत्· गुप्· गुब्· गु· पो·
गुपः· गुब्भ्यामित्यादि· त्यदादिषुदृशोनालोचनेकञ्च· त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धा· तोःकञ्स्यात्चात्क्विन्· आसर्वनाम्नः· सर्वनाम्नआ
कारोंतादेशःस्याद्दृग्दृशवतुषु· कु· त्वस्यासिद्धत्वाद्व्रश्चेतिषः· तस्यजश्त्वेनडः· तस्यकुत्वेनगः· तस्यचर्त्वेनपक्षेकः· तादृक्· तादृग्· तादृशौ· तादृ
शः· षत्वापवादत्वात्कुत्वेनखकारइति· कस्यचिद्धरदत्तादिमते· तु षत्वाभावपक्षेखकारएवश्रू· येतनतुगः· जश्त्वंप्रतिकुत्वस्यासिद्धत्वात्· दिगादि
भ्योयदितिनिर्देशान्नासिद्धत्वमितिबोध्यं· व्रश्चेतिषत्वं· जश्त्वं· चर्त्वं· विट्· विड्· विशौ· विशः· नशेर्वा· नशेःकवर्गोतादेशोवास्यात्पदां २४
ते· नक्· नग्· नट्· नड्· नशौ· नशः· नग्भ्यां· नड्भ्यां· स्पृशोनुदकेक्विन्· अनुदके सुप्युपपदेस्पृशेःक्विन्स्यात्· घृतस्पृक्· घृतस्पृग्· घृतस्पृ

शौ· घृतस्पृशः· क्विन्प्रत्ययोयस्मादितिबहुव्रीह्याश्रयणात्क्विप्यपि· स्रक्· स्रग्· षड्गकाः· प्राग्वत्· जिघृक्षायां प्रागल्भ्ये· अस्माद्वित्विगादिनाक्विन्· द्वित्वमंतो
दात्वत्वंनिपात्यते· कुत्वात्पूर्वंजश्त्वेनडः· गः· कः· धृष्णोतीतिदधृक्· दधृग्· दधृषौ· दधृग्भ्यां· रत्नानिमुष्णातीतिरत्नमुट्· रत्नमुड्। रत्नमुषौ· रत्नमुड्भ्यां· षड्भ्यो
लुक्· षट्· षड्॥२॥ षड्भिः· षड्भ्यः॥२॥ षट्चतुर्भ्यश्चेतिनुट्· अनामितिपर्युदासान्नष्टुत्वनिषेधः· यरोनुनासिकेनुनासिकोवेतिविकल्पंबाधित्वा प्रत्ययेनित्यंवचनान्नित्यमनुनासि
कः· षण्णां· षट्सु· षट्त्सु· तदंतविधिः· परमषट्· परमषण्णां· गौणत्वेतुप्रियषषः· प्रियषषां· ससजुषोरुरितिरुत्वं· र्वोरुपधायादीर्घइकः· रेफवांतस्यधातोरुपधाया [illegible]
इकोदीर्घःस्यात्पदांते· पिपठीः· पिपठिषौ· पिपठिषः· पिपठीर्भ्यां· वाशरीतिवाविसर्जनीयः· नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि· एतैःप्रत्येकंव्यवधानेपिइण्कुभ्यांपरस्यसस्यमू
र्धन्यादेशःस्यात्· ष्टुत्वेनपूर्वस्यषत्वं· पिपठीष्षु· पिपठीःषु· प्रत्येकमितिव्याख्यानादनेकव्यवधानेषत्वंन· निंस्स्व· निंस्से· नुम्ग्रहणंतुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणा
र्थं· व्याख्यानात्· तेनेहन· सुहिन्सु· पुंस्सु· अतएवनशर्ग्रहणानगतार्थता· रात्सस्येतिसलोपेविसर्गः· चिकीः· चिकीर्षौ· चिकीर्षः· रोःसुपीतिनियमान्नविसर्गः· चि
कीर्षु· दमेर्डोस्· दित्वसामर्थ्याट्टिलोपः· रुत्वविसर्गौ· दोः· दोषौ· पद्दन्नितिवादोषन्· दोषः· दोष्णः· दोषा· दोष्णा· विशप्रवेशने· सनंतात्क्विप्· षत्वस्यासिद्धत्वात्
संयोगांतलोपः· व्रश्चेतिषः· जश्त्वचर्त्वे· विविट्· विविड्। विविक्षौ· विविक्षः· स्कोरितिकलोपः· तट्· तड्। तक्षौ· तक्षः· गोरट्· गोरड्। गोरक्षौ· गोरक्षः· तक्षिरक्षि
भ्यांण्यंताभ्यांक्विपितुस्कोरितिनप्रवर्तते· णिलोपस्यस्थानिवद्भावात्· पूर्वत्रासिद्धीयेनस्थानिवदितितुनतस्य दोषः· संयोगादिलोपेलत्वणत्वेष्वितिनिषिद्धं· तस्मा
त्संयोगांतलोपएव· तक्· तग्· गोरक्· गोरग्· स्कोरितिलोपंप्रतिकुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोपः· पिपक्· पिपग्· पिपक्षौ· एवंविवक्· विवग्· दिधक्· दिधग्· विवक्षतो·
सुड्डुपेस्सतीतिसुपीः· सुपिसौ· सुपिसः· सुपीर्भ्यां· सुपीःषु· एवंसुतूः· तुसखंडने· विद्वान्· विद्वांसौ· विद्वांसः· हेविद्वन्· विद्वांसं· विद्वांसौ· वसोःसंप्रसारणं· वस्

वस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् · पूर्वरूपत्वं · विदुषः · वसुस्रंस्विति दत्वं · विद्वद्भ्यामित्यादि · सेदिवान् · सेदिवांसौ · सेदिवांसः · सेदिवांसं · सेदिवांसौ · अंतरंगोपी डागमः संप्रसा
२५ रणविषये न प्रवर्तते · अकृतव्यूहा इति परिभाषया · सेदुषः · सेदुषा · सेदिवद्भ्यामित्यादि · सांत महत इत्यत्र सांतसंयोगोपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः · मद्ध्वंसा
हेर्यति · सुष्टु हिनस्तीति सुहिन् · सुहिंसौ · सुहिंसः · सुहिन्भ्यां · सुहिन्सु · ध्वत् · ध्वसौ · ध्वसः · ध्वद्भ्यां · ध्वंस्वत् · स्रसा सुङ् । सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् · उकार
उच्चारणार्थः · नेवं क्रुंसीत्यत्र आगतत्वे तिङीबर्थं कृते न पूर्वोऽदुप्रत्ययस्या गित्वेनैव नुम् सिद्धेः · पुमान् · हे पुमन् · पुमांसौ · पुमांसः · पुंसः · पुंसा · पुंभ्यां
पुंसु · ऋदुशनेत्यनङ् । उशना · उशनसौ · उशनसः · अस्य संबुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः · हे उशनन् · हे उशन · हे उशनः · उशनोभ्यामित्यादि · अनेहा · अनेहसौ · अ
नेहसः · हे अनेहः · वेधाः · वेधसौ · वेधसः · हे वेधः · वेधोभ्यामित्यादि · अधातोरित्युक्ते नदीर्घः · सुष्ठुवस्ते सुवः · सुवसौ · सुवसः · पिंडं ग्रसते पिंडग्रः · पिंडग्लः · थेसुग्लसु
अदने · अदस औ सुलोपश्च · अदस औकारोंतादेशः स्यात् सौ परे सुलोपश्च · तदोः सः सावित्रिदत्यसः · असौ · औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः · सादुदुत्वं च · अस
केअसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते · असकौ · असुकः · त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं · वृद्धिः · अदसोसेर्दादु दो मः · इति मत्वोत्वे · अमू · जसः शी · आद्गुणः · एत ईद्बहुवचने · अद
सो दात् परस्य ईत् स्याद्धस्वस्य च दस्य मो बह्वर्थोक्तौ · अमी · पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे · अमुं · अमू · अमून् · मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः · नमुने
कृते नाभावे कृते यणु भावो नासिद्धः · अमुना · अमूभ्यां · अमीभिः · अमुष्मै · अमूभ्यां · अमीभ्यः · अमुष्मात् · अमुष्य · अमुयोः · अमीषां · अमुष्मिन् · अमुयोः · अमी
षु ॥ छ ॥ इति हलंताः पुल्लिंगाः ॥ छ ॥ नहो धः · नहो हस्य धः स्यात् झलि पदांते च · उपानत् · उपानद् · उपानहौ · उपानहः · उपानद्भ्यां · उपान
त्सु · उत्पूर्वात् स्निहधातोः अस्मादृत्विगादिना क्विन् · निपातनात् नलोपे षत्वे · क्विन्नंतत्वात्कुत्वेन हस्य घः · उश्चर्त्वे · उष्णिक् · उष्णिग् · उष्णिहौ · उष्णिहः · उष्णि २५

हंति · पदन्निति वा यकन् · यकानि · यक्ना · यकृता · शकृत् · शकृती · शकृंति · शकानि · शक्ना · शकृता · ददत् · ददती · वा नपुंसकस्य · अभ्यस्तात्परो यः शता तदंतस्य
क्लीबस्य नुम् वा स्यात् सर्वनामस्थाने · ददंति · ददति · तुदत् · आच्छीनद्योर्नुम् · अवर्णांतादंगात्परो यः शतुरवयवस्तदंतस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः · तुदंती · तुदती · तुदंति
भात् · भांती · भाती · भांति · पचत् · शप्श्यनोर्नित्यं · शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदंतस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः · पचंती · पचंति · दीव्यत् · दीव्यंती · दीव्यंति · स्व
प् · स्वबु · स्वपी · निरवकाशत्वादपि नुमः प्रागन्नित्ति दीर्घः · प्रतिपदोक्तत्वात् · स्वांपि · निरवकाशप्रतिपदोक्तमिति पक्षे तु प्रकृते ताद्दिरहान्नुमेव · स्वांपि · स्वपा · अपोभि · स
द्भ्यां · स्वद्भिः · अतिपूर्वपीत्यादिना धने हस्व · रुत्वं · धनुः · धनुषी · सांतेति दीर्घः · नुम्विसर्जनीयेति षत्वं · धनूंषि · धनुषा · धनुर्भ्यां · एवं चक्षुर्हविरादयः · पिपठिष
तेः क्विप् · वोरिति दीर्घः · पिपठीः · पिपठिषी · अल्लोपस्य स्थानिवत्वात् झलंतलक्षणो नुम् न · स्वविधौ स्थानिवत्वाभावादझंतलक्षणोपि न · पिपठिषि · पिपठी
र्भ्यामित्यादि · पयः · पयसी · पयांसि · पयसा · पयोभ्यामित्यादि · सुपुम् · सुपुंसी · सुपुमांसि · अदः · विभक्तिकार्यम् · उत्वमत्वे · अमू · अमूनि · शेषं पुंवत् ॥ छ ॥
इति हलंता नपुंसकलिंगाः ॥ छ ॥ स्वरादिनिपातमव्ययं · स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः · स्वर् · अंतर् · प्रातर् · पुनर् · सनुतर् ·
उच्चैस् · नीचैस् · शनैस् · ऋधक् · ऋते · युगपत् · आरात् · पृथक् · ह्यस् · श्वस् · दिवा · रात्रौ · सायं · चिरं · मनाक् · ईषत् · जोषं · तूष्णीम् · बहिस् · अवस् · समया · नि
कषा · स्वयं · वृथा · नक्तं · नञ् · हेतौ · इद्धा · अद्धा · सामि · वत् · ब्राह्मणवत् · क्षत्रियवत् · सना · उपधा · सनत् · सनात् · तिरस् · अंतरा · अंतरेण · ज्योक् · कं · शं · सह
सा · विना · नाना · स्वस्ति · स्वधा · अलं · वषट् · श्रौषट् · वौषट् · अन्यत् · अस्ति · उपांशु · क्षमा · विहायसा · दोषा · मृषा · मिथ्या · मुधा · पुरा · मिथो · मिथस् · प्रा

२८ यस्‌· मुहुस्‌· प्रबाहुकं· प्रवाहिका· आर्यहलं· अभीक्ष्णं· साकं· सार्धं· नमस्‌· हिरुक्‌· धिक्‌· अथ· अम्‌· आम्‌· प्रताम्‌· प्रशान्‌· मा· माङ्‌ आकृतिगणोयं
च· वा· ह· अह· एव· एवं· नूनं· शश्वत्‌· युगपत्‌· भूयस्‌· कूपत्‌· कुवित्‌· सूपत्‌· नेत्‌· चेत्‌· चण्‌· कच्चित्‌· यत्र· नह· हंत· माकिः· माकिं· नकिः· नकिं· माङ्‌· नञ्‌· या
वत्‌· तावत्‌· त्वै· न्वै· द्वै· रै· श्रौषट्‌· वौषट्‌· स्वाहा· स्वधा· वषट्‌· तुम्‌· तथाहि· खलु· किल· अथ· सुष्ठु· आदह· उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च· अवदत्तं· अहंयुः· अ
स्तिक्षीरा· अ· आ· इ· ई· उ· ऊ· ए· ऐ· ओ· औ· पशु· शुकं· यथाकथाच· पाट्‌· प्याट्‌· अंग· है· हे· भोः· अये· घ· विषु· एकपदे· युत्‌· आतः· चादिरप्याकृतिगणः
तद्धितश्चासर्वविभक्तिः· यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोप्यव्ययं स्यात्‌· परिगणनं कर्तव्यं· तसिलादयः प्राक्पाशपः· शस्प्रभृतयः प्राक्समासां
तेभ्यः· अम्‌· आम्‌· कृत्वोर्थाः· तसिवती· नानाञाविति· तेनेह न· पचतिकल्पं· पचतिरूपं· कृन्मेजन्तः· कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात्‌· स्मारं स्मारं·
जीवसे· पिबध्यै· क्त्वातोसुन्कसुनः· एतदन्तमप्यव्ययं स्यात्‌· कृत्वा· उदेतोः· विसृपः· अव्ययीभावश्च· अधिहरि· अव्ययादाप्सुपः· अव्ययाद्विहितस्यापः
सुपश्च लुक्‌ स्यात्‌· तत्रशालायां· अथ· विहितविशेषणान्नेह· अत्युच्चैसौ· अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे· आप्ग्रहणं व्यर्थमलिंगत्वात्‌· सदृ
शं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु· वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति श्रुतिर्लिंगकारकसंख्याभावपरा· वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः· आपं चैव
हलंतानां यथा वाचा निशा दिशा १ वगाहः· अवगाहः· पिधानं· अपिधानं· इत्यव्ययानि २८
श्रीः स्त्रियां· अधिकारोयं· समर्थानामिति यावत्‌· अजाद्यतष्टाप्‌· अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप्‌ स्यात्‌· अजाद्युक्ति

५क्विप्‌· अनिदितामिति न लोपः ५

र्डीषोः पश्च बाधनाय· अजा· अतः· खट्वा· अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह· पंचाजी· अत्राहि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं· अजा· एडका· अश्वा· चटका· मूषि
का· एषु जातिलक्षणो ङीष्‌ प्राप्तः· बाला· वत्सा· होढा· मंदा· विलाता· एषु वयसि प्रथमे इति ङीष्‌ प्राप्तः· संभस्त्राजिनशणपिंडेभ्यः फलात्‌· संफला· भस्त्रफला· अजापारि
तिङ्खः· सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्‌· सत्पुष्पा· प्राक्पुष्पा· प्रत्यक्पुष्पा· शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः· पुंयोगे तु शूद्री· अमहत्पूर्वा किं· महाशूद्री· क्रुंचा· उष्णिहा· दे
वविशा· ज्येष्ठा· कनिष्ठा· मध्यमेत्यपि पुंयोगेपि· कोकिला जातावपि· मूलान्नञः· अमूला· ऋन्नेभ्यो ङीप्‌· कर्त्री· दंडिनी· उगितश्च· उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङी
५ शप्श्यनोर्नित्यमिति नुम्‌ प्‌ स्यात्‌· भवती· पचंती· उगिदचामिति सूत्रे अञ्चुग्रहणेन धातोरुगितः कार्यं तर्ह्यचतेरेवेति नियम्यते· तेनेह न· उखास्रत्‌· पर्णध्वत्‌· अंचतेस्तु स्यादेव· प्राची· प्रतीची· व
नो र च· वन्नंतान्नदंतात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्‌ स्याद्रश्चांतादेशः· वन्निति क्वनिप्‌ ड्वनिप्‌ वनिपां सामान्यग्रहणं· प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्येति
ग्रहणं· तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदंतान्तमपि लभ्यते· सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी· अतिधीवरी· शर्वरी· वनोन हश इति वक्तव्यं· हशन्ताद्धातोर्विहितो
यो वन् तदंतात्तदंतात्प्रातिपदिकान्ङीब्रश्च नेत्यर्थः· ओणृ अपनयने· वनिप्‌· विड्वनोरित्यात्वं· अवावा ब्राह्मणी· राजयुध्वा· बहुव्रीहौ वा· बहुधीवरी· बहुधी
वा· पक्षे डाप्‌ वक्ष्यते· पादोन्यतरस्यां· पादः पत्‌· कृतसमासान्तस्तदंतात्प्रातिपदिकात्‌ ङीब्‌ वा स्यात्‌· द्विपदी· द्विपात्‌· टाबृचि· ऋचि वाच्यायां पादंताट्टाप्‌ स्यात्‌· द्वि
पदा ऋक्‌· एकपदा· न षट्स्वस्रादिभ्यः· पंच· चतस्रः· पंचेत्यत्र नलोपे कृतेपि स्थानिवद्भावात्‌ षडिति संज्ञा प्रतिनलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वात्‌· न षट्स्वस्रादिभ्य
इति न टाप्‌· मनः· मन्नन्तान्ङीब्‌ न स्यात्‌· सीमा· सीमानौ· अनो बहुव्रीहेः· अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीब्‌ न· बहुयज्वा· बहुयज्वानौ· डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां· मन्नन्त

२८ योपाभ्यांडाप्वास्यात्·सीमा·सीमे·दामानौ·दामे·नपुंसिदामेत्यमरः·बहुयज्वा·बहुयज्वे·अनउपधालोपिनोन्यतरस्यां·अन्नंताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनोवाङी
स्यात्·पक्षेडाप्निषेधौ·बहुराज्ञी·बहुराज्ञ्यौ·बहुराजे·बहुराजानौ·प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपः·प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारःस्यादापिपरेस
आप्त्वसुपःपरोनचेत्·सर्विका·कारिका·अतःकिं·नौका·प्रत्ययस्थात्किं·शक्नोतीतिशका·असुपःकिं·बहुपरिव्राजकानगरी·कालिकम्·नंदना·पूर्वस्यकिं·परस्यमाभू
त्·कटुका·तपरःकिम्·राका·आपिकिं·कारकः·मामकनरकयोरुपसंख्यानम्·मामिका·नरिका·प्रत्ययस्थादितिनिबिका·त्यक्त्यपोश्च·दाक्षिणात्यिका·इहत्यिका·नयासयोः·
यत्तदोरस्येन्नस्यात्·यका·सका·यकां·तकां·त्यकनश्चनिषेधः·उपत्यका·अधित्यका·आशिषिवुनश्चन·जीवका·भवका·उत्तरपदलोपेन·देवदत्तिका·देवका·।
क्षिपकादीनांच·क्षिपका·ध्रुवका·कन्यका·चटका·तारकाज्योतिषि·अन्यत्रतारिका·वर्णकातांतवे·अन्यत्रवर्णिका·वर्तकाशकुनौप्राचां·उदीचांतुवर्तिका·अष्टकापित
दैवत्ये·अष्टिकान्या·सूतकापुत्रिकावृंदारकाणांवेतिवक्तव्यं·इहवाअइतिछेदः·कात्पूर्वस्याकारादेशोवेत्यर्थः·तेनपुत्रिकाशब्देङीनइवर्णस्यपक्षेअकारः·अन्य
नैत्वबाधनार्थमकारस्येवपक्षेऽकारः·सूतका·सूतिकेत्यादि·उदीचामातःस्थानेयकपूर्वायाः·यकपूर्वस्यस्त्रीप्रत्ययाकारस्यस्थानेयोकारस्तस्यकात्पूर्वस्येद्वा
स्यादापिपरे·केणइतिह्रस्वः·आर्यका·आर्यिका·चटकका·चटकिका·आतःकिं·सांकाश्येभवासांकाश्यिका·यकेतिकिं·अश्विका·स्त्रीप्रत्ययःकिं·शुभंया
तीतिशुभंयाः·अज्ञाता·शुभंया·शुभंयिका·धात्वंतयकोस्तुनित्यं·सुनयिका·सुपाकिका·भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि·स्वस्यंतंतुनञ्पूर्वकंपदं·एषा
मत्तइद्वास्यात्·तदंतविधिनैवसिद्धेनञ्पूर्वाणामितिस्पष्टार्थं·भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थं·अन्यस्यतूत्तरसूत्रेणसिद्धं·एषाद्वा·एतयोस्तत्पूर्वयोर्नेत्वं·अंत २८
र्वर्तिनींविभक्तिमाश्रित्यासुपइतिप्रतिषेधःधा×पौ×तः·अनेषका·परमैषका·अद्वके·परमद्वके·स्वशब्दग्रहणंसंज्ञोपसर्जनार्थं·इहहिआतःस्थानेइत्यनुवृत्तं

स्वशब्दस्यातोविशेषणं·नतुद्वैषयोः·असंभवात्·नाप्यन्येषां·अव्यभिचारात्·स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाचीअकजर्हः·अर्थांतरेतुनस्त्री·संज्ञोपसर्ज
नीभूतस्तुकप्रत्ययांतत्वाज्ञ्यत्युदाहरणं·एवंचात्मीयायांस्विकापरमस्विकेतिनित्यमेवेत्वं·निर्भस्त्रिका·निर्भस्त्रका·एषका·एषिका·कृतपत्वनिर्देशान्नेह
विकल्पः·एतिके·एतिका·अजिका·अजका·ज्ञका·ज्ञिका·द्विके·द्वके·निस्वका·निस्विका·अभाषितपुंस्काच्च·एतस्माद्विहितस्यातःस्थानेऽतइद्वास्यात्·गंगि
का·गंगका·बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततोविहितस्यनित्यं·अज्ञाता·अखट्वा·अखट्विका·शैषिकेकपितुविकल्पएव·आदाचार्याणां·पूर्वसूत्रविषयेआद्वास्यात्·
गंगाका·उक्तपुंस्कत्वात्तुभस्त्रिका·अनुपसर्जनात्·अधिकारोयं·यूनस्तिरित्यभिव्याप्य·अयमेवस्त्रीप्रत्ययेषुतदंतविधिंज्ञापयति·टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्न
ञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः·अनुपसर्जनंयत्टिदादितदंतंयददंतंतदंतंप्रातिपदिकंततःस्त्रियांङीप्स्यात्·कुरुचरी·उपसर्जनत्वान्नेह·बहुकुरुचरा·नदट्·
नदी·वक्ष्यमाणोल्यप्स्विटित्वादुगित्वाच्चङीप्प्राप्तः·यासुटोङित्वेनआश्रयमनुबंधकार्यंनादेशानामितिज्ञापनान्नभवति·श्नःशानच्·शित्वेनक्वचिदनुबंध
कार्यमप्यनल्विधावितिज्ञापनार्थं·सौपर्णेयी·ऐंद्री·औत्सी·ऊरुद्वयसी·ऊरुदघ्नी·ऊरुमात्री·पंचतयी·आक्षिकी·लावणिकी·यादृशी·इत्वरी·ताच्छीलिके
णेपि·चौरी·नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं·स्त्रैणी·पौंस्नी·शाक्तीकी·आढ्यंकरणी·तरुणी·तलुनी·यञश्च·यञंतात्स्त्रियांङीप्स्या
त्·अकारलोपेकृते·हलस्तद्धितस्य·हलउत्तरस्योपधाभूतस्यतद्धितयकारस्यलोपःस्यादीतिपरे·गार्गी·अनपत्याधिकारस्थान्नेहङीप्·द्वीपेभवा
द्वैप्या·अधिकारग्रहणात्·देवस्यापत्यंदैव्या·देवाद्यञञावितिहिप्राग्दीव्यतीयोनत्वपत्याधिकारपठितः·प्राचांष्फतद्धितः·यञंतात्ष्फोवास्यात्स्त्रि

ना· स्त्री·

५·

यांस्तद्धितः· षः प्रत्ययस्य· प्रत्ययादिः षइत्स्यात् आयनेयीनीयियः फ· · ढखछघां प्रत्ययादीनां· प्रत्ययादिर्भिन्ता· नां फादीनां क्रमादायन्नादय
२९ आदेशाः स्युः· तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वं· षित्वसामर्थ्यात्फेणोऽके पित्स्त्रीलिंगविवक्षितेति व-स्यमाणोङीष्· गार्ग्यायणी· सर्वत्र लोहितादिकतंतेभ्यः·
लोहितादिभ्यः कतशब्दांतेभ्योऽथ अंतेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात्· लौहित्यायनी· कात्यायनी· कौरव्यमांडूकाभ्यां च· आभ्यां ष्फः स्यात्· क्रमेणाराद्धङीषोरप
वादः· कुर्वादिभ्यो ण्यः· कौरव्यायणी· ढक्· मंडूकादित्यण्· मांडूकायनी· आसुरेरुपसंख्यानं· आसुरायणी· वयसि प्रथमे· प्रथमवयोवाचि· नोदंतात्स्त्रियां
ङीप् स्यात्· कुमारी· वयस्यचरम इति वक्तव्यं· वधूटी· चिरंटी· वधूटचिरंटशब्दौ यौवनवाचिनौ· अतः किं· शिशुः· कन्यायाः· कन्यायाः कनीनच्चेति नि
र्देशात्· द्विगोः· अदंताद्द्विगोर्ङीप् स्यात्· त्रिलोकी· अजादित्वात्त्रिफला· त्र्यनीका· अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलुकि· अपरिमाणांता
द्विस्ताद्यंताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात् तद्धितलुकि सति· पंचभिरश्वैः क्रीता पंचाश्वा· आर्हीयष्ठक् अध्यर्धेति लुक्· द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता· द्व्याचिता·
द्विकंबल्या· परिमाणात्तु द्व्याढकी· तद्धितलुकि किं· समाहारे पंचाश्वी· कांडांतात्क्षेत्रे· क्षेत्रे यः कांडांतो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि· द्वे कांडे प्रमाणम
स्याः द्विकांडा क्षेत्रभक्तिः· प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः· प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक्· क्षेत्रे किं· द्विकांडी रज्जुः· पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यां·
प्रमाणे यः पुरुषस्तदंताद्द्विगोर्ङीब्वा स्यात्तद्धितलुकि· द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा· ऊधसोऽनङ्· ऊधोंतस्य बहुव्रीहे २९
रनङादेशः स्यात्स्त्रियां· इत्यनङि कृते डाप्ङीप्निषेधेषु प्राप्तेषु· बहुव्रीहेरूधसो ङीष्· ऊधोंताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात्स्त्रियां· कुंडोध्नी· स्त्रियां किं·

कुंडोधो धेनुकं· इहानङ्· पिन· तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात्· संख्याव्ययादेर्ङीप्· ङीषोऽपवादः· द्व्यूध्नी· अत्यूध्नी· बहुव्रीहेरित्येव· ऊधसोऽतिक्रांता
अत्यूधाः· दामहायनांताच्च· संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामांताद्धायनांताच्च ङीप् स्यात्· दामांते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः· हायनांते राप्राप्तवचनं· द्विदाम्नी· अ
व्ययग्रहणान्न भुद्दंते रुद्दामा यडवत्यडाप्प्रतिषेधाविपक्षेस्तः· द्विहायनी बाला· त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यं· वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप् णत्वं
चेष्यते· त्रिहायणी· चतुर्हायणी· वयसोऽन्यत्र द्विहायना चतुर्हायना शाला· नित्यं संज्ञाछंदसोः· अन्नंताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् स्यात्· सुराज्ञी नगरी·
अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव· वेदे शतमूर्ध्नी· केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमंगलभेषजाच्च· एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात्संज्ञाछंदसोः· अ
थान इंदुः· केवली विशः· मामकी तनूः· भागधेयी· पापी· अपरी· समानी· आर्यकृती· सुमंगली· भेषजी· अन्यत्र केवलेत्यादि· मामकग्रहणं नियमार्थं· अ
णंतत्वादेव सिद्धेः· तेन लोके असंज्ञायां मामिका· अंतर्वत्पतिवतोर्नुक्· एतयोर्नुक् स्यात्स्त्रियां· ऋन्नेभ्यो ङीप्· गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागो नि
पात्यते· न चान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अंतःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्तिसामानाधिकरण्याभावात् अत्राहामतुप् निपात्यते· पतिवत्नी
त्यत्र तु वत्वं निपात्यते· अंतर्वत्नी· पतिवत्नी· प्रत्युदाहरणं तु· अंतरस्त्यस्यां शालायां घटः· पतिमती पृथ्वी· पत्युर्नो यज्ञसंयोगे· पतिशब्दस्य नकारादेशः
स्याद्यज्ञेन संबंधे· वसिष्ठस्य पत्नी· तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः· दंपत्योः सहाधिकारात्· विभाषा सपूर्वस्य· पतिशब्दांतस्य सपूर्वस्य प्रातिप
दिकस्य नो वा स्यात्· गृहस्य पतिः गृहपतिः· गृहपत्नी· अनुपसर्जनस्येति नेह तेराथमनुरन्तमपि न पत्युर्विशेषणं· किंतु तदंतस्य· तेन बहुव्रीहावपि·

प्रा· स्त्री·

दृढपत्नी· दृढपतिः· वृषलपत्नी· वृषलपतिः· अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत्· पत्नीव पत्नीत्युपचारात्· अद्धा· आचारक्विबंतात्कर्तरि क्विप्· अ

३० स्मिंश्च पक्षे पत्नीयतेः पत्नीयतीति यद्विषये विशेषः· सपूर्वस्य स्य किं· गवांपतिः स्त्री· नित्यं सपत्न्यादिषु· पूर्वविकल्पापवादः· समानस्य सभावो निपात्यते·

समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी· एकपत्नी· वीरपत्नी· पूतक्रतोरै च· इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते· पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी· यया तु क्रतवः पूताः पूतक्रतुरेव सा·

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः· एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप् च· वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी· हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः· वृषाकपायी श्रीगौ

र्योरिति च· अग्नायी· कुसितायी· कुसिदायी· कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः· मनोरौ वा· मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारादेशश्च वा· ताभ्यां

सन्नियोगशिष्टो ङीप् च· मनोः स्त्री मनायी· मनावी· मनुः· वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः· वर्णवाची योनुदात्तान्तस्तोपधस्तदंतादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्

वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च· एता· एनी· रोहिता· रोहिणी· वर्णानां तणतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः· त्र्येण्या नत्र लोप इत्यर्थः· त्रीण्ये

तान्यस्या इति बहुव्रीहिः· अनुदात्तात्किं· श्वेता· घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोयं· अत इत्येव· शितिः स्त्री· पिशंगादुपसंख्यानं· पिशंगी· पिशंगा· असितपलितयो

र्न· असिता· पलिता· छंदसि क्नमेके· असिक्नी· पलिक्नी· अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची· किंतु विशुद्धिवाची· तेनावदातेत्येव· अन्यतो ङीष्· तोपधभि

न्नाद्वर्णवाचिनोनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष् स्यात्· कल्माषी· सारंगी· लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ· अनुदात्तान्तात्किं· ३०

कृष्णा· कपिला· षिद्गौरादिभ्यश्च· षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात्· नर्तकी· गौरी· अनडुही· अनड्वाही· पिप्पल्यादयश्च· आकृतिगणोयम्·

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः· अंगस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्तद्धिते ईति च· सूर्याद्यवयवः· मत्स्यस्य ङ्याम्· सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च· तिष्यपुष्ययोर्न

क्षत्राणि यलोप इति वाच्यं· मत्सी· मातरि षित्त्वेनैव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दस्य पाठादनित्यः षित्त्वान्ङीष्· दंष्ट्रा· जानपदकुंडगोणस्थलभाजनागका

लनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु· एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्यादिष्वर्थे

षु ङीष् स्यात्· जानपदी· वृत्तिश्चेत्· अन्या तु जानपदी· उत्सादित्वादणन्तत्वे न टिड्ढेति ङीप्· स चाद्युदात्तः· कुंडी· अमत्रं चेत्· कुंडा अन्या· कुडि दाहे· गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः·

यस्त अमत्रे जातेः· कुंड इति मनुष्यजातिवाचिनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव· अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावान्ङीष् विधीयते न तु नियम्यते· गोणी· आ

वपनं चेत्· गोणा अन्या· स्थली· अकृत्रिमा चेत्· स्थला अन्या· भाजी· श्राणा चेत्· भाजा अन्या· नागी· स्थूला चेत्· नागा अन्या· गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उ

दाहरणं· सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणं· काली· वर्णश्चेत्· काला अन्या· नीली· अनाच्छादनं चेत्· नीला अन्या· नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः· नील्या अन्वक्त

व्य इत्यने· अनाच्छादनेपि न सर्वत्र· किंतु· नीला ओषधौ· नीली· प्राणिनि च· नीली गौः· संज्ञायां वा· नीली· नीला· कुशी· अयोविकारश्चेत्· कुशा अन्या· कामुकी· मैथुनेच्छा चे

त् चेत्· कामुका अन्या· कबरी· केशवेशश्चेत्· केशानां सन्निवेशविशेषश्चेत्· कबरा अन्या· चित्रेत्यर्थः· शोणात्प्राचां· शोणी· शोणा· वोतो गुणवचनात्· उदन्ताद्गुणवाचि

नो वा ङीष्· मृद्वी· मृदुः· उतः किं· शुचिः· गुणेति किं· आखुः· खरुसंयोगोपधान्न· खरुः पतिंवरा कन्या· पांडुः· बह्वादिभ्यश्च· एभ्यो वा ङीष्· बह्वी· बहुः· कृदिकारादक्ति

नः· रात्रिः· रात्री· सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके· शकटी· शकटिः· अक्तिन्नर्थात्किं· अजननिः· क्तिन्नन्तत्वाद्बह्वादिष्वर्थ्यं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते· हिमकाषिहतिषु च

पद्भावः· पुंयोगादाख्यायां· या पुमाख्या पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात्· गोपस्य स्त्री गोपी· पालकान्तान्न· गोपालिका· अश्वपालिका· सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः·

कौ· स्त्री

३१

पृ·

सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या · देवतायां किं · सूरी · कुंती मानुषीयं · इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् · एषामानुगागमः स्यान्ङीष् च · इंद्रादीनां षण्णां
मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते · तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते · इतरेषां तु णा उभयं · इंद्राणी · इत्यादि · हिमारण्ययोर्महत्त्वे · महद्धिमं हिमानी · अरण्यानी · यवाद्दोषे ·
दुष्टो यवो यवानी · यवनाल्लिप्यां · यवनानां लिपिर्यवनानी · मातुलोपाध्याययोरानुग्वा · मातुलानी · मातुली · उपाध्यायानी · उपाध्यायी · या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः · उपा
ध्यायी · उपाध्याया · आचार्यादणत्वं च · आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी · पुंयोग इत्येव · आचार्या · स्वयं व्याख्यात्री · अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे · अर्याणी · अर्या · स्वामिनी वैश्या वेत्य
र्थः · क्षत्रियाणी · क्षत्रिया · पुंयोगे तु · अर्यी · क्षत्रियी · कथं ब्रह्माणीति · ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् · क्रीतात्करणपूर्वात् · क्रीतांतादंतात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् ·
वस्त्रक्रीती · क्वचिन्न · धनक्रीता · क्तादल्पाख्यायां · करणादेः क्तांतादंतान्ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये · अभ्रलिप्ती द्यौः · बहुव्रीहेश्चांतोदात्तात् · बहुव्रीहेः क्तांतादंतोदात्ताद
ंतात्स्त्रियां ङीष् स्यात् · जातिपूर्वादिति वक्तव्यं · तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न · ऊरुभिन्नी · नेह · बहुकृता · आतांतान्न · दंतजाता · पाणिगृहीतीति भार्यायां · पाणिगृहीता
न्या · अस्वांगपूर्वपदाद्वा · पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोयं · सुरापीती · सुरापीता · अंतोदात्तात्किं · वस्त्रछन्ना · अनाच्छादनादित्युक्तेन निषेधः · अत एव पूर्वेणापि न ङीष् · स्वांगाच्चोपस
र्जनादसंयोगोपधात् · बहुव्रीहेः क्तांतादंतोदात्तादिति निवृत्तं · वा ग्रहणमनुवर्तते · असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वांगं तदंतादंतात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् स्यात् · केशानतिक्रां
ता अतिकेशी · अतिकेशा · चंद्रमुखी · चंद्रमुखा · संयोगोपधात्तु · सुगुल्फा · उपसर्जनात्किं · शिखा · स्वांगं त्रिधा · अद्रवं मूर्तिमत्स्वांगं प्राणिस्थमविकारजं · सुस्वरा · द्रव
त्वात् · सुज्ञाना · अमूर्तित्वात् · सुमुखा शाला · अप्राणिस्थत्वात् · सुशोफा · विकारजत्वात् · अतत्स्थं तत्र दृष्टं च · सुकेशी सुकेशा वा रथ्या · अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि ३१
दृष्टत्वात् · तेन चेत्तत्तथायुतं · सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा · प्राणिवदप्राणिसदृशे स्थितत्वात् · नासिकोदरौष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च · एभ्यो वा ङीष् · आद्ययोर्बह्वचल्

क्षणो निषेधो बाध्यते · पुरस्तादपवादन्यायात् · ओष्ठादीनां पंचानां तु · असंयोगोपधादिति बाध्यते · मध्येपवादन्यायात् · सहनञ्लक्षणस्तु निषेधः परत्वादस्य बाधकः · तुं
गनासिकी · तुंगनासिका · इत्यादि · नेह · सहनासिका · अनासिका · अन्ये तु · अंगगात्रकंठेभ्यो वक्तव्यं · स्वंगी · स्वंगेत्यादि · एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति
केचित् · भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति प्रामाणिकाः · अचवातिकानि · पुच्छाच्च · सुपुच्छी · सुपुच्छा · कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यं · कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी ·
इत्यादि · उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च · नित्यमित्येव · उलूकपक्षी शाला · उलूकपुच्छी सेना · क्रोडादिबह्वचः · क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वांगान्न ङीष् · कल्याणक्रोडा · अश्वानामुरः
क्रोडा · आकृतिगणोयं · सुजघना · सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च · सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ४ न ४ ङीष् · (दिक्पूर्वपदात्स्वांगात्) सकेशा · अकेशा · विद्यमाननासिका · नखमुखात्सं
ज्ञायां · नखमुखांतात्संज्ञायां विषये न ङीष् · शूर्पणखा · गौरमुखा · संज्ञायां किं · ताम्रमुखी कन्या · दिक्पूर्वपदान्ङीप् · दिक्पूर्वपदात्स्वांगान्ङीषो ङीबादेशः स्यात् · प्राङ्मुखी ·
आद्युदात्तं पदं · वाहः · वाहंतात्प्रातिपदिकान्ङीष् स्यात् · ङीषेवानुवर्तते न ङीप् · दित्यवाट्च मे दित्यौही च मे · सख्यशिश्वीति भाषायां · इति शब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानं
तरं द्रष्टव्यः · तेन छंदस्यपि क्वचित् · सखी · अशिश्वी · आश्वेन वो धुनयंतामशिश्वीः · जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् · जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां
ङीष् स्यात् · आकृतिग्रहणा जातिः · अनुगतसंस्थानव्यंग्येत्यर्थः · तटी · लिंगानां च न सर्वभाक् · सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या · असर्वलिंगत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यंत
रे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणांतरं · वृषली · सत्यंतं किं · शुक्ला · सकृदित्यादि किं · देवदत्ता · गोत्रं च चरणैः सह · अपत्यप्रत्ययांतः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जाति
कार्यं लभत इत्यर्थः · औपगवी · कठी · बह्वृची · ब्राह्मणीत्यत्र शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् · नाङीष् बाध्यते · जातेः किं · मुंडा · अस्त्रीविषयात्किं · बलाका · अयोपधात्किं · क्षत्रिया · यो
पधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः · गवयी · हयी · मुकयी · हलस्तद्धितस्येति यलोपः · मनुषी · मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च · मत्स्यस्य ङ्यां · मत्सी · पाकक

कौ॰ स्त्री॰ श्र

३२

र्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च॰ पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष्॰ ओदनपाकी॰ शंकुकर्णी॰ शालपर्णी॰ शंखपुष्पी॰ दासीफली॰ दर्भमू
ली॰ गोवाली॰ ओषधिविशेषे रूढा एते॰ इतो मनुष्यजातेः॰ ङीष् स्यात्॰ दाक्षी॰ योपधादपीष्यते॰ उदमेयस्यापत्यमौदमेयी॰ मनुष्येति किं॰ तित्तिरिः॰ ऊङुतः॰ उकारान्ता
द्योपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात्॰ कुरूः॰ कुर्वादिभ्यो ण्यः॰ तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक्॰ अयोपधात्किं॰ अध्वर्युर्ब्राह्मणी॰ अप्राणिजातेश्चा
रज्ज्वादीनामुपसंख्यानं॰ रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव॰ अलाबूः॰ कर्कन्धूः॰ अनयोरूङ्॰ जातित्वेपि नोङ् धात्वोरिति निषेधः॰ ऊङ्॰ फल्गुः॰ प्राणिजाते
स्तु कृकवाकुः॰ रज्ज्वादेस्तु रज्जुः॰ हनुः॰ बाह्वन्तात्संज्ञायां॰ स्त्रियामूङ्॰ भद्रबाहूः॰ संज्ञायां किं॰ वृत्तबाहुः॰ पंगोश्च॰ पंगूः॰ श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च॰ चाहूङ्।
पुंयोगलक्षणस्य ङीषोपवादः॰ लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः॰ श्वश्रूः॰ ऊरूत्तरपदादौपम्ये॰ उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्॰ कर
भोरूः॰ औपम्ये किं॰ वृत्तोरुः स्त्री॰ संहितशफलक्षणवामादेश्च॰ संहितशफलक्षणवामादेः प्रातिपदिकादूरूत्तरपदात् स्त्रियामूङ् स्यात्॰ अनौपम्यार्थं सूत्रं॰
संहितोरूः॰ सेवशफोरूः॰ शफौ खुरौ तौ इव संश्लिष्टत्वादुपचारात्॰ लक्षणशब्दादर्शआद्यच्॰ लक्षणोरूः॰ वामोरूः॰ सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यं॰ हितेन सह सहिता
ऊरू यस्याः सा सहितोरूः॰ सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः॰ यद्वा॰ विद्यमानवचनस्य सहस्य सहशब्दस्य उपलक्षणार्थं नायं प्रयोगः॰ संज्ञायां॰ कद्रु क
मण्डल्वोः संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ्।कद्रूः॰ कमण्डलूः॰ संज्ञायां किं॰ कद्रुः॰ कमण्डलुः॰ अर्थं दीर्थवचनं॰ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्॰ शार्ङ्गरवादेरञो यो अकारस्तदन्ताच्च जातिवाचि
नो स्त्रियां ङीन् स्यात्॰ शार्ङ्गरवी॰ बैदी॰ जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव॰ नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रं॰ नारी॰ यङश्चाप्॰ यङन्तात्स्त्रियां चाप् स्यात्॰ यङः ष्यङो सा
मान्यग्रहणं॰ आम्बष्ठ्या॰ कारीषगन्ध्या॰ षाद्यञश्चाप्रवाच्यः॰ पौतिमाष्या॰ आवट्याच्च॰ अस्माच्चाप् स्यात्॰ यञश्चेति ङीषोपवादः॰ अवटशब्दो गर्गादिः॰ आवट्या॰
य

३२

अ

तद्धिताः॰ आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयं॰ यूनस्तिः॰ युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः॰ लिंगविशिष्टपरिभाषयासिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः॰ युवतिः॰ अनु
पसर्जनादित्येव॰ बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा॰ युवतीति तु यौतेः शत्रन्तान्ङीपि बोध्यं ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ प्रातिपदिकार्थलिंग
परिमाणवचनमात्रे प्रथमा॰ नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः॰ मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः॰ प्रातिपदिकार्थमात्रे लिंगमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे परिमाणमात्रे च
प्रथमा स्यात्॰ उच्चैः॰ नीचैः॰ कृष्णः॰ श्रीः॰ ज्ञानं॰ अलिंगा नियतलिंगाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणं॰ अनियतलिंगास्तु लिंगमात्राद्याधिक्यस्य॰ तटः॰ तटी॰
तटं॰ परिमाणमात्रे॰ द्रोणो व्रीहिः॰ द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्न इत्यर्थः॰ प्रत्ययार्थपरिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणं॰ प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरि
च्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः॰ वचनं संख्या॰ एकः॰ द्वौ॰ बहवः॰ इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनं॰ संबोधने च॰ इह प्रथमा स्यात्॰ हे राम॥ ॥कारके॰
इत्यधिकृत्य॰ कर्तुरीप्सिततमं कर्म॰ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्॰ कर्तुः किं॰ माषेष्वश्वं बध्नाति॰ कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्तुः॰ तमब्ग्रहणं किं॰
पयसा ओदनं भुंक्ते॰ कर्मेत्यनुवृत्तौ कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थं॰ अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्॰ अनभिहिते॰ इत्यधिकृत्य॰ कर्मणि द्वितीया॰ अनुक्ते कर्मणि द्वि
तीया स्यात्॰ हरिं भजति॰ अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव॰ अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः॰ तिङ्॰ हरिः सेव्यते॰ कृत्॰ लक्ष्म्या सेवि
तः॰ तद्धितः॰ शतेन क्रीतः शत्यः॰ समासः॰ प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः॰ क्वचिन्निपातेनाभिधानं॰ यथा॰ विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतं॰ सांप्रतमित्यस्य हि युज्य
त इत्यर्थः॰ तथायुक्तं चानीप्सितं॰ ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्॰ ग्रामं गच्छन्तृणं स्पृशति॰ विषं भुंक्ते॰ अकथितं च॰ अपादाना

३३ दिविशेषैरविवक्षितंकारकंकर्मसंज्ञंस्यात्· दुह्याच्पच्दंडरुधिप्रछिचिब्रूशासुजिमथ्मुषां· कर्मयुक्स्यादकथितंतथास्यान्नीहृकृष्वहां १ दुहादीनांद्वाद
शानांतथानीप्रभृतीनांचतुर्णांकर्मणायद्युज्यतेतदेवाकथितंकर्मेतिपरिगणनंकर्तव्यमित्यर्थः· गांदोग्धिपयः· बलिंयाचतेवसुधां· अविनीतंविनयंयाचते·
तंडुलानोदनंपचति· गर्गान्शतंदंडयति· व्रजमवरुणद्धिगां· माणवकंपंथानंपृच्छति· वृक्षमवचिनोतिफलानि· माणवकंधर्मं ~~धर्मं~~ ब्रूतेशास्तिवा· शतंजयतिदेवद
त्तं· सुधांक्षीरनिधिंमथ्नाति· देवदत्तंशतंमुष्णाति· ग्राममजांनयतिहरतिकर्षतिवहतिवा· अर्थनिबंधनेयंसंज्ञा· बलिंभिक्षतेवसुधां· माणवकंधर्मंभाषते· अभि
धत्तेवक्तीत्यादि· कारकंकिं· माणवकस्यपितरंपृच्छति· अकर्मकधातुभिर्योगेदेशःकालोभावोगंतव्योध्वाचकर्मसंज्ञकइतिवाच्यं· कुरून्स्वपिति· मासमास्ते· गोदो
हमास्ते· क्रोशमास्ते· गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्तासणौ· गत्याद्यर्थानांशब्दकर्मकाणामकर्मकाणांचाणौयःकर्तासणौकर्मस्यात्· श
त्रूनगमयत्स्वर्गंवेदार्थंस्वानवेदयत्· आशयच्चामृतंदेवान्वेदमध्यापयद्विधिं· आसयत्सलिलेपृथ्वींयःसमेश्रीहरिर्गतिः· गत्यादीतिकिं· पाचयत्योदनंदेवदत्ते
न· अण्यंतानांकिं· गमयतिदेवदत्तोयज्ञदत्तं ~~विष्णुमित्र~~ तमपरःप्रयुंक्ते· गमयतिदेवदत्तेनयज्ञदत्तंविष्णुमित्रः· नीवह्योर्न· नाययतिवाहयतिवाभारंदेवदत्तेन· नियं
तृकर्तृकस्यवहेरनिषेधः· वाहयतिरथंवाहान्सूतः· आदिखाद्योर्न· आदयतिखादयतिवान्नंबटुना· भक्षेरहिंसार्थस्यन· भक्षयत्यन्नंबटुना· अहिंसार्थस्य
किं· भक्षयतिबलीवर्दान्सस्यं· जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं· जल्पयतिभाषयतिपुत्रंदेवदत्तः· दृशेश्च· दर्शयतिहरिंभक्तान्· सूत्रेज्ञानसामान्यार्थानामेव धर्मं·
ग्रहणंनतुतद्विशेषार्थानामित्यनेनज्ञाप्यते· तेनस्मरतिजिघ्रतीत्यादीनांन· स्मारयतिघ्रापयतिदेवदत्तेन· शब्दाययतेर्न· शब्दाययतिदेवदत्तेन· धात्वर्थ ३३

धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः· येषांदेशकालादिभिन्नंकर्मनसंभवतितेत्राकर्मकाः· नत्वविवक्षितकर्माणोपि· तेनमासमासयतिदेवदत्तमित्या
दौकर्मत्वंभवति· देवदत्तेनपाचयतीत्यादौतुन· हृक्रोरन्यतरस्यां· हृक्रोरणौयःकर्तासणौवाकर्मस्यात्· हारयतिकारयतिभृत्येनभृत्यंवाकटं· अभिवादिदृशोरा
त्मनेपदेवेतिवाच्यं· अभिवादयतेदर्शयतेदेवंभक्तेनभक्तंवा· अधिशीङ्स्थासांकर्म· अधिपूर्वाणामेषामाधारःकर्मस्यात्· अधिशेते· अधितिष्ठति· अध्यास्तेवा
वैकुंठंहरिः· अभिनिविशश्च· अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्यविशतेराधारःकर्मस्यात्· अभिनिविशतेसन्मार्गं· परिक्रयणेसंप्रदानमितिसूत्रादिहमंडूकप्लुत्याऽ
न्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न· पापेभिनिवेशः· उपान्वध्याङ्वसः· उपादिपूर्वस्यवसतेराधारःकर्मस्यात्· उपवसति· अनुवसति· अ
कालेतुस्यादेव धिवसति· आवसतिवावैकुंठंहरिः· अभुक्त्यर्थस्यन· वनेउपवसति· उभसर्वतसोःकार्याधिगुपर्यादिषुत्रिषु· द्वितीयाम्रेडितांतेषुततोन्यत्रापिदृश्यते· उभयतःकृष्णंगोपाः·
ऽदिनमुपवसति· सर्वतःकृष्णं· धिक्कृष्णाभक्तं· उपर्युपरिलोकंहरिः· अध्यधिलोकं· अधोधोलोकं· अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेपि· अभितःकृष्णं· परितःकृष्णं· ग्रामंसमया
निकषा· हाकृष्णाभक्तं· तस्यशोच्यतइत्यर्थः· बुभुक्षितंनप्रतिभातिकिंचित्· अंतरांतरेणयुक्ते· आभ्यांयोगेद्वितीयास्यात्· अंतरात्वांमांहरिः· अंतरेणहरिंनसुखं· कर्म
लं·कं प्रवचनीयाः इत्यधिकृत्य· अनुर्लक्षणे· लक्षणेद्योत्येनुरुक्तसंज्ञःस्यात्· गत्युपसर्गसंज्ञापवादः· कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीया· एतेनयोगेद्वितीयास्यात्· जपमनु
प्रावर्षत्· हेतुभूतजपोपलक्षितंवर्षणमित्यर्थः· परापिहेतौतृतीयाऽनेनबाध्यते· लक्षणेत्थंभूतेत्यादिनासिद्धेपुनःसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्· तृतीयार्थे· अस्मिन्द्योत्येनु
रुक्तसंज्ञःस्यात्· नदीमन्ववसितासेना· नद्यासहसंबद्धेत्यर्थः· षिञ्बंधने· क्तः· हीने· हीनेद्योत्येनुःप्राग्वत्· अनुहरिंसुराः· हरेर्हीनाइत्यर्थः· उपोधिकेच· अधि

३४ केहीनेत्यद्योत्येउपेत्ययंप्राग्वत् अधिकेसप्तमीवक्ष्यते॰ हीने॰ उपहरिंसुराः॰ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासुप्रतिपर्यनवः॰ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्त
संज्ञाःस्युः॰ लक्षणे॰ वृक्षंप्रतिपर्यनुवा विद्योततेविद्युत्॰ इत्थंभूताख्याने॰ भक्तोविष्णुंप्रतिपर्यनुवा॰ भागे॰ लक्ष्मीर्हरिंप्रतिपर्यनुवा॰ हरेर्भाग इत्यर्थः॰ वीप्सायां॰ वृक्षंवृक्षं
प्रतिपर्यनुवासिंचति॰ अत्रोपसर्गत्वाभावान्नषत्वं॰ एषुकिं॰ परिषिंचति॰ अभिरभागे॰ भागवर्जेलक्षणादावभिरुक्तसंज्ञःस्यात्॰ हरिमभिवर्तते॰ भक्तोहरिमभि॰ देवंदेव
मभिसिंचति॰ अभागेकिं॰ यदत्रममाभिष्यात्तद्दीयतां॰ अधिपरीअनर्थकौ॰ उक्तसंज्ञौस्तः॰ कुतोध्यागच्छति॰ कुतःपर्यागच्छति॰ गतिसंज्ञाबाधात्तिङितिनिघातोन॰
सुःपूजायां॰ सुसिक्तं॰ सुस्तुतं॰ अनुपसर्गत्वान्नषः॰ पूजायांकिं॰ सुषिक्तंकिंतवात्र॰ क्षेपोयं॰ अतिरतिक्रमणेच॰ अतिक्रमणेपूजायांचातिःकर्मप्रवचनीयःस्यात्॰
अतिदेवान्कृष्णः॰ अपिःपदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु॰ एषुद्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञःस्यात्॰ सर्पिषोपिस्यात्॰ अनुपसर्गत्वान्नषः॰ संभावनायांलिङ्॰ त
स्याएवविषयभूतेभवनेकर्तृदौर्बल्यप्रयुक्तंदौर्बल्यंद्योतयन्नपिशब्दःस्यादित्यनेनसंबध्यते॰ सर्पिषइतिषष्ठीतुअपिशब्दबलेनगम्यमानस्यबिंदोरवयवावयविभाव
संबंधे॰ इयमेवह्यपिशब्दस्यपदार्थद्योतकतानाम॰ द्वितीयातुनेहप्रवर्तते॰ सर्पिषोबिंदुनायोगेनतदपिनेत्युक्तत्वात्॰ अनुपसर्गत्वान्नषः॰ अपिस्तुयाद्विष्णुं॰ संभाव
नेशस्तंचुलकंप्रमाविक्रतुमत्युक्तिः॰ अपिस्तुहि॰ अन्ववसर्गः॰ कामचारानुज्ञा॰ धिग्देवदत्तमपिस्तुयाद्वृषलं॰ गर्हा॰ अपिसिंच॰ अपिस्तुहि॰ समुच्चये॰ कालाध्वनोरत्यं
तसंयोगे॰ इहद्वितीयास्यात्॰ मासंकल्याणी॰ मासमधीते॰ मासंगुडधानाः॰ क्रोशंकुटिलानदी॰ क्रोशमधीते॰ क्रोशंगिरिः॰ अत्यंतसंयोगेकिं॰ मासस्यद्विरधीते॰ क्रोश
स्यैकदेशेपर्वतः॥ ॥स्वतंत्रःकर्ता॥ क्रियायांस्वातंत्र्येणविवक्षितोर्थःकर्तास्यात्॰ साधकतमंकरणं॰ क्रियासिद्धौप्रकृष्टोपकारकंकरणसंज्ञंस्यात्॰ तमप्ग्रहणं ३४

प्रधानीभूतधात्वर्थप्रत्याश्रयतंस्वातंत्र्यं।आहुव।धातुनोक्तक्रियेनित्यंकारकेकर्तृतेष्यते।

यद्व्यापारादनंतरंक्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं।उक्तंच।क्रियायाःपरिनि
ष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरं।विवक्ष्यतेयदायत्रकरणंतत्तदास्मृतमिति।

किं॰ गंगायांघोषः॰ कर्तृकरणयोस्तृतीया॰ अनभिहितेकर्तरिकरणेचतृतीयास्यात्॰ रामेणबाणेनहतोवाली॰ प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानं॰ प्रकृत्याचारुः॰ प्रायेण
याज्ञिकः॰ गोत्रेणगार्ग्यः॰ समेनैति॰ विषमेणैति॰ द्विद्रोणेनधान्यंक्रीणाति॰ सुखेनदुःखेनयातीत्यादि॰ दिवःकर्मच॰ दिवःसाधकतमंकर्मसंज्ञंस्याच्चात्करणसंज्ञं॰ अक्षै
रक्षान्वादीव्यति॰ अपवर्गेतृतीया॰ अपवर्गःफलप्राप्तिस्तस्यांद्योत्यायांकालाध्वनोरत्यंतसंयोगेतृतीयास्यात्॰ अह्नाक्रोशेनवानुवाकोधीतः॰ अपवर्गेकिं॰ मासम
धीतोनायातः॰ सहयुक्तेप्रधाने॰ सहार्थेनयुक्तेअप्रधानेकारकेतृतीयास्यात्॰ पुत्रेणसहागतःपिता॰ एवंसाकंसार्धंसमंयोगेपि॰ विनापितद्योगंतृतीयाबहु
विहृतेनां पूर्नेतिनिर्देशात्॰ येनांगविकारः॰ येनांगेनविकृतेनांगिनोविकारोलक्ष्यतेततस्तृतीयास्यात्॰ अक्ष्णाकाणः॰ अक्षिसंबंधिकाणत्वविशिष्टइत्यर्थः॰ अंगिनःकिं॰
अक्षिकाणमस्य॰ इत्थंभूतलक्षणे॰ कंचित्प्रकारंप्राप्तस्यलक्षणेतृतीयास्यात्॰ जटाभिस्तापसः॰ जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टइत्यर्थः॰ संज्ञोन्यतरस्यांकर्म
णि॰ संपूर्वस्यजानातेःकर्मणितृतीयावास्यात्॰ पित्रापितरंवासंजानीते॰ हेतौ॰ हेत्वर्थेतृतीयास्यात्॰ द्रव्यादिसाधारणंनिर्व्यापारसाधारणंचहेतुत्वं॰ कर
णत्वंतुक्रियामात्रविषयंव्यापारनियतंच॰ दंडेनघटः॰ पुण्येनदृष्टोहरिः॰ फलमपीहहेतुः॰ अध्ययनेनवसति॰ गम्यमानापिक्रियाविभक्तौप्रयोजिका॰
अलंश्रमेण॰ श्रमेणसाध्यंनास्तीत्यर्थः॰ इहसाधनक्रियांप्रतिश्रमःकरणं॰ शतेनशतेनवत्सान्पाययतिपयः॰ शतेनपरिच्छिद्येत्यर्थः॰ अशिष्टव्यवहारेदा
णः प्रयोगेचतुर्थ्यर्थेतृतीया॰ दास्यासंयच्छतेकामुकः॰ धर्म्येतुभार्यायैसंयच्छति॥ ॥कर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानं॰ दानस्यकर्मणायमभिप्रैति
ससंप्रदानसंज्ञःस्यात्॰ चतुर्थीसंप्रदाने॰ स्पष्टं॰ विप्रायगांददाति॰ अनभिहितइत्येव॰ दानीयोविप्रः॰ क्रियायायमभिप्रैतिसोपिसंप्रदानं॰ पत्येशेते॰

३५ यज्ञेः कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा। पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः गे
संप्रदानसंज्ञः स्यात्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः। हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री। प्रीयमाणः किं। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि। श्लाघह्नुङ्
स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः। एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात्। गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा। ज्ञीप्स्यमानः किं। देवदत्ताय श्लाघते
पथि। धारेरुत्तमर्णः। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात्। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। उत्तमर्णः किं। मैत्राय धारयति शतं ग्रामे। स्पृहेरीप्सितः। स्पृहयतेः
प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात्। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। ईप्सितः किं। पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति। ईप्सितमात्रे इयं × देवद × संज्ञा। प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा।
पुष्पाणि स्पृहयति। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात्। हरये क्रुध्यति। द्रुह्यति। ईर्ष्यति। असूयति। यं प्रति
कोपः किं। भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति। क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्याऽक्षमा। असूया गुणेषु दोषाविष्करणं। द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यंते। अ
तो विशेषणं सामान्येन यं प्रति कोप इति। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म। सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसं × द्रुह × ज्ञं स्यात्। क्रूरमभिक्रुध्यति। अ
भिद्रुह्यति। राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः। एतयोः कारकं संप्रदानं स्याद्यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते। कृष्णाय राध्यति। ईक्षते वा। पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोच
यतीत्यर्थः। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता। आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं स्यात्। विप्राय गां प्रतिशृणोति। आशृ ३५
णोति वा। विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः। अनुप्रतिगृणश्च। आभ्यां गृणातेर्योगे कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात्। होत्रे

अनुगृणाति। प्रतिगृणाति वा। होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः। परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यां। नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रय
णं तस्मिन्साधकतमं कारकं संप्रदानं वा स्यात्। शतेन शताय वा परिक्रीतः। तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या। मुक्तये हरिं भजति। क्लृपि संपद्यमाने च। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते।
संपद्यते जायते इत्यादि। उत्पातेन ज्ञापिते च। वाताय कपिला विद्युत्। हितयोगे च। ब्राह्मणाय हितं। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। क्रियार्था क्रिया उपपदं
यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात्। फलेभ्यो याति। फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय। नृसिंहमनुकूलयितुमित्य
र्थः। एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि। तुमर्थाच्च भाववचनात्। भाववचनाश्चेति सूत्रेण विहितो यस्तदंताच्चतुर्थी स्यात्। यागाय याति। यष्टुं यातीत्यर्थः। नमः
स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च। एभिर्योगे चतुर्थी स्यात्। हरये नमः। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। नमस्करोति देवान्। प्रजाभ्यः स्वस्ति।
अग्नये स्वाहा। पितृभ्यः स्वधा। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं। तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि। प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः। तस्मै प्रभवति
स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात्। तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येति सिद्धं। वषडिंद्राय। चकारः पुनर्विधानार्थः। तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिष्ये
ति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति। स्वस्ति गोभ्यो भूयात्। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु। प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे। न त्वां तृणं म
न्ये तृणाय वा। श्यना निर्देशात्तनादियोगे न। न त्वां तृणं मन्वे। अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्येष्विति वाच्यं। तेन न त्वां नावं अन्नं मन्ये इत्य
त्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न। न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव। गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि। अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि ए

द्वितीयाग्रहणं कृद्योगे षष्ठीं बाधितुं। ग्रामं गंता। ग्रामाय वा गंता। २

कौ. प्र॰ कार॰

तेस्तश्चेष्टायां· ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति· चेष्टायां किं· मनसा हरिं व्रजति· अनध्वनि किं· पंथानं गच्छति· गंत्राधिष्ठिते ध्वन्येवायं निषेधः· यदा तु पथा संस्था

३६ एवाक्रमयितुमिष्यते तदा न तुर्यैव भवत्येव· उत्पथेन पथे गच्छति॥ ॥ध्रुवमपायेऽपादानं· अपायो विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये यद्ध्रुवमवधिभूतं कारकं तदपादान ३६

संज्ञं स्यात्· अपादाने पंचमी· ग्रामादायाति· धावतोऽश्वात्पतति· कारकं किं· वृक्षस्य पत्रं पतति· जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानं· पापाज्जुगुप्सते· विरमति·

धर्मात्प्रमाद्यति· भीत्रार्थानां भयहेतुः· भयार्थानां त्राणार्थानां च योगे भयहेतुरपादानं स्यात्· चोराद्बिभेति· चोरात्त्रायते· भयहेतुः किं· वने बिभेति· त्रायते

वा· पराजेरसोढः· पराजेः प्रयोगे असह्योऽर्थोऽपादानं स्यात्· अध्ययनात्पराजयते· ग्लायतीत्यर्थः· असोढः किं· शत्रून्पराजयते· अभिभवतीत्यर्थः· वारणार्था

नामीप्सितः· प्रवृत्तिविघातो वारणं· वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात्· यवेभ्यो गां वारयति· ईप्सितः किं· यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे· अंतर्धौ येना

दर्शनमिच्छति· व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात्· मातुर्निलीयते कृष्णः· अंतर्धौ किं· चौरान्न दिदृक्षते· इच्छति

ग्रहणं किं· अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्· आख्यातोपयोगे· नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात्· उपाध्यायादधीते· उप

योगे किं· नटस्य गाथां शृणोति· जनिकर्तुः प्रकृतिः· जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्· ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायंते· भुवः प्रभवः· भवनं प्रभवः· प्रभवस्तथा·

हिमवतो गंगा प्रभवति· तत्र प्रकाशत इत्यर्थः· ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च· प्रासादात्प्रेक्षते· आसनात्प्रेक्षते· प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्य

र्थः· श्वशुराज्जिह्रेति· श्वशुरं निरीक्ष्येत्यर्थः· गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तं· कस्मात्त्वं नद्याः· यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पंचमी तद्यु

क्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या· वनाद्ग्रामो योजनं योजने वा· कार्तिक्या आग्रहायणी मासे· अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदा

जाहियुक्ते· एतैर्योगे पंचमी· अन्य इत्यर्थग्रहणं· इतरग्रहणं प्रपंचार्थं· अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात्· आराद्वनात्· ऋते कृष्णात्· पूर्वो ग्रामात्· दिशि दृष्टः

शब्दो दिक्शब्दस्तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति· चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः· अवयववाचियोगे तु न· तस्य परमाम्रेडितमिति निर्देशात्· पूर्वं कायस्य· अंचू

त्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणं· प्राक्प्रत्यग्वा ग्रामात्· आच्· दक्षिणा ग्रामात्· आहि· दक्षिणाहि ग्रामात्· अपा

दाने पंचमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात्प्रभृत्यर्थयोगे पंचमी· भवात्प्रभृति भवादारभ्य वा सेव्यो हरिः· अपपरिबहिरिति समासविधानाज्ज्ञा

पकाद्बहिर्योगे पंचमी· ग्रामाद्बहिः· अपपरी वर्जने· एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः· आङ् मर्यादावचने· आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात्· वचनग्रहणादभि

विधावपि· पंचम्यपाङ्परिभिः· एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पंचमी स्यात्· अप हरेः संसारः· परि हरेः संसारः· परिरत्र वर्जने· लक्षणादौ तु हरिं परि· आ मुक्तेः

संसारः· आ सकलाद्ब्रह्म· प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः· एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः· प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्· अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पंचमी

स्यात्· प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति· तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्· अकर्तर्यृणे पंचमी· कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पंचमी स्यात्· शताद्बद्धः· अकर्तरि किं· शते

न बंधितः· विभाषा गुणेऽस्त्रियां· गुणे हेतावस्त्रीलिंगे पंचमी वा स्यात्· जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः· गुणे किं· धनेन कुलं· अस्त्रियां किं· बुद्ध्या मुक्तः· विभा

षेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित्· धूमादग्निमान्· नास्ति घटोऽनुपलब्धेः· पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां· एभिर्योगे तृतीया स्यात्पंच

मीद्वितीये च· अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थं· पंचमीद्वितीये अनुवर्तेते· पृथग्रामेण रामाद्रामं वा· एवं विना नाना· करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिप

यस्यासत्त्ववचनस्य· एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापंचम्यौ स्तः· स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः· द्रव्ये तु स्तोकेन विषेणाहतः· दूरांतिकार्थेभ्यो द्वितीया च· ए
३८ भ्यो द्वितीया स्यात् पंचमीतृतीये· प्रातिपदिकमात्रे विधिरयं· ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा· अंतिकमंतिकादंतिकेन वा· असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह· दूरः
पंथाः॥ ॥षष्ठी शेषे· कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात्· राज्ञः पुरुषः· कर्मादीनामपि संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्ये
व· सतां गतं· सर्पिषो जानीते· मातुः स्मरति· एधोदकस्योपस्कुरुते· भजे शंभोश्चरणयोः· फलानां तृप्तः· षष्ठी हेतुप्रयोगे· हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये
षष्ठी स्यात्· अन्नस्य हेतोर्वसति· सर्वनाम्नस्तृतीया च· सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्तृतीया च· केन हेतुना वसति· कस्य हेतोः· नि
मित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनं· किं निमित्तं वसति· केन निमित्तेन· कस्मै निमित्ताय इत्यादि· एवं किं कारणं· किं प्रयोजनं· को हेतुरित्यादि· प्रायग्रह
णादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः· ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः· ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि· षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन· एतद्योगे षष्ठी स्यात्· दिक्शब्देति
पंचम्या अपवादः· ग्रामस्य दक्षिणतः पुरस्तात् उपर्युपरिष्टात्· एनपा द्वितीया· एनबंतेन योगे द्वितीया स्यात्· एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि· दक्षिणेन
ग्रामं ग्रामस्य वा· एवमुत्तरेण· दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यां· एतैर्योगे षष्ठी स्यात् पंचमी च· दूरं निकटं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा· ज्ञोऽविदर्थस्य करणे· जानातेर
ज्ञानार्थस्य करणे कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात्· सर्पिषो ज्ञानं· अधीगर्थदयेशां कर्मणि· एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्· मातुः स्मरति· सर्पिषो द ३८
यनं· ईशनं वा· कृञः प्रतियत्ने· कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्· प्रतियत्नो गुणाधानं· एधोदकस्योपस्करणं· रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः· भावक

र्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी· चौरस्य रु॰ रोगस्य रुजा· अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यं· रोगस्य चौरज्वरः· चौरसंतापो वा· रोगकर्तृकं चौ
रसंबंधि ज्वरादिकमित्यर्थः· आशिषि नाथः· आशीरर्थस्य नाथतेः कर्मणि शेषे षष्ठी· सर्पिषो नाथनं· आशिषीति किं· माणवकं नाथनं· तत्संबंधिनी याञ्चेत्य
न र्थः· जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां· हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी· चौरस्योज्जासनं· निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ च· चौरस्य निप्रहणनं·
प्रणिहननं· निहननं· प्रहणनं वा· नट अवस्यंदने चुरादिः· चौरस्योन्नाटनं· चौरस्य क्राथनं· वृषलस्य पेषणं· हिंसायां किं· धानापेषणं· व्यवहृपणोः समर्थ
योः· शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्· द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता· शतस्य व्यवहरणं पणनं वा· समर्थयोः किं· शलाकाव्यवहारः· गणनेत्यर्थः· ब्रा
ह्मणपणनं· स्तुतिरित्यर्थः· दिवस्तदर्थस्य· द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि [illegible] षष्ठी· शतस्य दीव्यति· तदर्थस्य किं· ब्राह्मणं
दीव्यति· स्तौतीत्यर्थः· विभाषोपसर्गे· पूर्वयोगापवादः· शतस्य शतं वा प्रदीव्यति· प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने· देवतासंप्रदानार्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः
कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकात् षष्ठी स्यात्· अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा· कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे· कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे
काले वाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी· पंचकृत्वोऽह्नो भोजनं· द्विरह्नो भोजनं· शेषे किं· द्विरहन्यध्ययनं· कर्तृकर्मणोः कृति· कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी·
कृष्णस्य कृतिः· जगतः कर्ता कृष्णः· गुणकर्मणि वेष्यते· नेताश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा· कृतीति किं· तद्धिते माभूत्· कृतपूर्वी कटं· उभयप्राप्तौ कर्मणि· उभयोः
प्राप्तिर्यत्र तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात्· आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन· स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः· भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः· शेषे विभाषा· र

को सु.का.

स्त्रीप्रत्ययइत्येव· विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा· केचिदविशेषाद्विभाषामिच्छंति· शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा· क्तस्य च वर्तमाने· वर्तमानार्थे
३८ स्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्· न लोकेतिनिषेधस्यापवादः· राज्ञां मतः· बुद्धः· पूजितो वा· अधिकरणवाचिनश्च· क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्· इदमेषामासितं· न लोका
व्ययनिष्ठाखलर्थतृनां· एषां प्रयोगे षष्ठी न· लादेशाः· कुर्वन् कुर्वाणः सृष्टिं हरिः· उ· हरिं दिदृक्षुः· अलंकरिष्णुर्वा· उक· दैत्यान्घातुको हरिः· कमेरनि
षेधः· लक्ष्म्याः कामुकः· अव्यय· जगत्सृष्ट्वा· सुखं कर्तुं· निष्ठा· दैत्यान्हतवान् विष्णुः· नाहता दैत्याः· खलर्थः· ईषत्करः प्रपंचो हरिणा· तृन्निति प्रत्याहा
रः· शतृशानचाविति तृशब्दादारभ्य आ तृनो नकारात्· शानन्· सोमं पवमानः· चानश्· आत्मानं मंडयमानः· शतृ· वेदमधीयन्· तृन्· कर्ता लोकान्· द्विषः
शतुर्वा· मुरस्य मुरं वा द्विषन्· सर्वोयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः· शेषषष्ठी तु स्यादेव· ब्राह्मणस्य कुर्वन्· नरकस्य जिष्णुः· अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः· भ
विष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात्· सतः पालकोवतरति· व्रजं गामी· शतं दायी· कृत्यानां कर्तरि वा· षष्ठी स्यात्· मया मम वा
सेव्यो हरिः· कर्तरि किं· गेयो माणवकः साम्नां· भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म· अत्र योगो विभज्यते· कृत्यानां· उभयप्राप्ताविति· नेति ना
नुवर्तते· तेन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन· ततः कर्तरि वा उक्तोर्थः· तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां· तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी· तुल्यः
सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा· अतुलोपमाभ्यां किं· तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति· चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः· एतदर्थैर्यो ३८
गे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी· आयुष्यं चिरंजीवितं वा कृष्णस्य कृष्णाय वा भूयात्· एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं· प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात्

आशिषि किं· देवदत्तस्यायुष्यमस्ति· व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणं· मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः॥ ॥ आधारोधिकरणं· कर्तृकर्मद्वा
रा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात्· सप्तम्यधिकरणे च· अधिकरणे सप्तमी स्यात्· चकाराद्दूरांतिकार्थेभ्यः· औपश्लेषिको वैषयि
को भिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा· कटे आस्ते· स्थाल्यां पचति· मोक्षे इच्छास्ति· सर्वस्मिन्नात्मास्ति· वनस्य दूरे अंतिके वा· दूरांतिकार्थेभ्य इति विभक्ति
त्रयेण सह चतस्रो विभक्तयः फलिताः· क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं· अधीती व्याकरणे· अधीतमनेनेति विग्रहः· इष्टादिभ्यश्चेति क
र्तरि इनिः· निमित्तात्कर्मयोगे· निमित्तमिह फलं· योगः संयोगसमवायात्मकः· चर्मणि द्वीपिनं हंति दंतयोर्हंति कुंजरं· केशेषु चमरीं हंति सीम्नि पुष्क
लको हतः· हेतौ तृतीयात्र प्राप्ता· सीमांडकोशः· पुष्कलको गंधमृगः· योगविशेषे किं· वेतनेन धान्यं लुनाति· यस्य च भावेन भावलक्षणं· यस्य क्रियया
क्रियांतरं लक्ष्यते ततः सप्तमी· गोषु दुह्यमानासु गतः· साध्वसाधुप्रयोगे च· साधुः कृष्णो मातरि· असाधुर्मातुले· अर्हाणां कर्तृत्वेनर्हाणामकर्तृत्वे त
द्वैपरीत्ये च· सत्सु तरत्सु असंत आसते· असत्सु तिष्ठत्सु संतस्तरंति· सत्सु तिष्ठत्सु असंतस्तरंति· असत्सु तरत्सु संतस्तिष्ठंति· षष्ठी चानादरे· अना
दराधिके भावलक्षणे षष्ठी सप्तम्यौ स्तः· रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत्· रुदंतं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः· स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रति
भूप्रसूतैश्च· एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठी सप्तम्यौ स्तः· षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनं· गवां गोषु वा स्वामी· गवां गोषु वा प्रसूतः· गा एवानुभवि
तुं जात इत्यर्थः· आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां· आभ्यां योगे षष्ठी सप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येर्थे· आयुक्तो व्यापारितः· आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने ह

रिपूजनस्य वा · आसेवायां किं · आयुक्तो गौः शकटे · ईषद्युक्त इत्यर्थः · यतश्च निर्धारणं · जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं नि
३९ र्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः · नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः · गवां गोषु वा कृष्णा गौर्बहुक्षीरा · गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः · छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः
पटुः · पंचमी विभक्ते · विभागो विभक्तं · निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पंचमी स्यात् · माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतराः · साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्त
म्यप्रतेः · आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे · मातरि साधुर्निपुणो वा · अर्चायां किं · निपुणो राज्ञो भृत्यः · इह तत्त्वकथनतात्पर्यं · अप्रत्यादिभि
रिति वक्तव्यं · साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति परि अनु वा · प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च · आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी · प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा ·
नक्षत्रे च लुपि · नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप् संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे · मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विस
र्जयेत् · मूले श्रवणे इति वा · लुपि किं · पुष्ये शनिः · सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्ये · शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः · अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा
भोक्ता · कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः · इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् · कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः · अधिकशब्देन योगे सप्तमीपंचम्याविष्येते ·
तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति सूत्रनिर्देशात् · लोके लोकाद्वा अधिको हरिः · अधिरीश्वरे · स्वस्वामिसंबंधेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः
स्यात् · यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी · अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् · उप परार्धे हरेर्गुणाः · परार्धादधिका इत्यर्थः · ऐश्वर्ये तु · ३९
स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी · अधि भुवि रामः · अधि रामे भूः · सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीना · अषडक्षेत्यादिना खः · विभाषा कृञि ·

अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे · यदत्र मामधिकरिष्यति · विनियोक्ष्यत इत्यर्थः · इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते · अगतित्वान्तिङि चोदात्तवती
ति निघातो न · कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च · अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ‖ इति सप्तमी ‖ इति विभक्त्यर्थाः ‖
समर्थः पदविधिः · पदसंबंधी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः · प्राक्कडारात्समासः · कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते · सह सुपा · सहेति यो
गो विभज्यते · सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते · योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः · स च छन्दस्येव · पर्यभूषयत् · अनुव्यचलत् ·
सुपा · सुप् सुपा सह समस्यते · समासत्वात्प्रातिपदिकत्वं · सुपो धातुप्रातिपदिकयोः · एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् · भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात्पूर्वनिपातः ·
पूर्वं भूतो भूतपूर्वः · इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च · जीमूतस्येव · अव्ययीभावः · अधिकारोऽयं प्राक्तत्पुरुषात् · अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्यया
संप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु · अव्ययमिति योगो विभज्यते · अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः ·
प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं · समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् · उपसर्जनं पूर्वम् · समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यं · एकविभक्ति चापूर्वनि
पाते · विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनं स्यान्न तु तस्य पूर्वनिपातः · गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य · उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिक
स्य ह्रस्वः स्यात् · अव्ययीभावश्च · अस्याव्ययत्वं · नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपंचम्याः · अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पंचमीं विना अमादेशः · दिशयोर्मध्यम
पदिशं · क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियामित्यमरः · तृतीयासप्तम्योर्बहुलं · अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् ·

अपदिशं·अपदिशेन·अपदिशे·बहुलग्रहणात्क्वचिदमु·मत्तगंगमित्यादौसप्तम्यानित्यमम्भावः·विभक्त्यादेरयमर्थः·विभक्त्यर्थादिषुवर्तमा
नमव्ययंसुबंतेनसहसमस्यतेसोव्ययीभावः·विभक्तौतावत्·हरौइत्यधिहरि·सप्तम्यर्थस्यैवात्रद्योतकोधिः·हरि ङि अधि इत्यलौकिकंविग्रहवाक्यं·अत्रनि
पातेनाभिहितेप्यधिकरणेवचनसामर्थ्यात्सप्तमी·अव्ययीभावश्च·अयंनपुंसकंस्यात्·ह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्य·गोपायतीतिगाः पातीतिवागोपाः
तस्मिन्नित्यधिगोपं·समीपे·कृष्णस्यसमीपंउपकृष्णं·समयाग्रामं·निकषालंकां·आराद्वनादित्यत्रतुनाव्ययीभावः·अभितःपरितः·अन्यारादितिद्वितीया
पंचम्योर्विधानसामर्थ्यात्·मद्राणांसमृद्धिःसुमद्रं·यवनानांव्यृद्धिर्दुर्यवनं·विगतार्द्धिःव्यृद्धिः·मक्षिकाणामभावोनिर्मक्षिकं·हिमस्यात्ययोतिहिमं·
अत्ययोध्वंसः·निद्रासंप्रतिनयुज्यतइत्यतिनिद्रं·हरिशब्दस्यप्रकाशःइतिहरि·विष्णोःपश्चादनुविष्णु·पश्चाच्छब्दस्यतुनायंसमासः·ततःपश्चात्त्वं
स्यात्इतिभाष्यप्रयोगात्·योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानियथार्थाः·रूपस्ययोग्यमनुरूपं·रूपस्ययोग्यमित्यर्थः·अर्थमर्थंप्रतिप्रत्यर्थं·
प्रतिशब्दस्यवीप्सायांकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्वाक्येद्वितीयागर्भवाक्यमपि·शक्तिमनतिक्रम्ययथाशक्ति·हरेःसादृश्यंसहरि·ज्येष्ठस्य
मानेनसहस्यसः·ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं·चक्रेणयुगपदितिविग्रहे·अव्ययीभावेचाकाले·सहस्यसःस्यादव्ययीभावेनतुकाले·सचक्रं·कौ
लेनसहपूर्वाह्णं·सदृशःसख्यासखि·यथार्थत्वेनैवसिद्धेपुनःसादृश्यग्रहणंगुणभूतेपिसादृश्येयथास्यादित्येवमर्थं·क्षत्राणांसंपत्तिःसक्षत्रं·कं·ई
राधिक्यंसमृद्धिः·अनुरूपआत्मभावःसंपत्तिरितिभेदः·तृणमप्यपरित्यज्यसतृणमत्ति·साकल्येनेत्यर्थः·नेलेन्तग्रहणमक्षरेणतात्पर्ये·अंते·अग्निग्रंथप

र्यंतमधीतेसाग्नि·यथासादृश्ये·असादृश्यएवयथाशब्दःसमस्यते·तेनेहन·यथाहरिस्तथाहरः·हरेरुपमानत्वंयथाशब्दोद्योतयति·तेनसादृश्यइति
वायथार्थइतिवाप्राप्तंनिषिध्यते·यावदवधारणे·यावंतःश्लोकास्तावंतोच्युतप्रणामाःयावच्छ्लोकं·सुप्प्रतिनामात्रार्थे·शाकस्यलेशःशाकप्रति·मात्रार्थे
किं·दृष्टंकिंचिदित्युक्तेविद्युत·अक्षशलाकासंख्याःपरिणा·द्यूतव्यवहारेपराजयएवायंसमासः·अक्षेणविपरीतंवृत्तमक्षपरि·शलाकापरि·एकपरि·
विभाषा·अधिकारोयं·एतत्सामर्थ्यादेवप्राचीनानांनित्यसमासत्वं·सुप्सुपेतितुनित्यसमासः·अव्ययमित्यादिनासमासविधानाज्ज्ञापकात्·अपपरि
बहिरंचवःपंचम्याः·अपविष्णुसंसारः·अपविष्णोः·परिविष्णु·परिविष्णोः·बहिर्वनं·बहिर्वनात्·प्राग्वनं·प्राग्वनात्·आङ्मर्यादाभिविध्योः·एतयोराङ्पंच
म्यंतेनवासमस्यतेसोव्ययीभावः·आमुक्तिसंसारः·आमुक्तेः·आबालंहरिभक्तिः·आबालेभ्यः·लक्षणेनाभिप्रतीआभिमुख्ये·आभिमुख्यद्योतकावभि
प्रतीचिह्नवाचिनासहवाप्राग्वत्·अभ्यग्निशलभाःपतंति·अग्निमभि·प्रत्यग्नि·अग्निंप्रति·अनुर्यत्समया·यंपदार्थंसमयाद्योत्यतेतेनलक्षणभूतेनानुःसमस्यतेसोव्ययी
भावः·अनुवनमशनिर्गतः·वनस्यसमीपंगतइत्यर्थः·यस्यचायामः·यस्यदैर्घ्यमनुनाद्योत्यतेतेनलक्षणभूतेनानुःसमस्यतेसोव्ययीभावः·अनुगंगंवा
राणसी·गंगायाअनु·गंगादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः·तिष्ठद्गुप्रभृतीनिच·एतानिनिपात्यंते·तिष्ठंतिगावोयस्मिन्कालेसतिष्ठद्गु·दोहनकालः·आ
यतीगवं·इहशत्रादेशःपुंवद्भावविरहःसमासोत्तस्यनिपात्यते·इत्यादि·पारेमध्येषष्ठ्यावा·पारमध्यशब्दौषष्ठ्यंतेनसहवासमस्येते·एदंतत्वंचानयो
र्निपात्यते·पक्षेषष्ठीतत्पुरुषः·पारेगंगं·पारेगंगात्·गंगापारात्·मध्येगंगं·मध्येगंगात्·गंगामध्यात्·महाविभाषयाविकल्पेनवाक्यमपि·गंगायाःपारात्·गं

कौ.

एकविंशतिभारद्वाजाः वंश्याः इति विग्रहे ।

८१ गायामध्यात् · संख्यावंश्येन · वंशो द्विधा · विद्यया जन्मना च · तत्र भवो वंश्यः · तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते · द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि · व्याकरणस्य त्रिमुनि · विद्या
तद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणं · एकविंशतिभारद्वाजं · नदीभिश्च · नदीभिः संख्या प्राग्वत् · समाहारे चायमिष्यते · सप्तगंगं · द्वियमुनं · अन्यपदार्थे च संज्ञायां ·
अन्यपदार्थे वर्तमानं सुबंतं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायां · विभाषाधिकारेपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः · उन्मत्तगंगं नाम देशः · लोहितगंगं · स
मासांताः इत्यधिकृत्य · अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः · शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासांतोव्ययीभावे · शरदः समीपमुपशरदं · प्रतिविपाशं · शरद् · विपाश् · अनस् · मनस् ·
उपानह् · दिव् · हिमवत् · अनडुह् · दिश् · दृश् · विश् · चेतस् · चतुर् · त्यद् · तद् · यद् · कियत् · जराया जरश्च · उपजरसं · प्रतिपरसमनुभ्योक्ष्णः · यस्येति च · प्रत्यक्षं · अक्ष्णः
परमिति विग्रहे समासांतविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः · परोक्षे लिटि इति निपातनात्परस्योकारादेशः · परोक्षं · परोक्षा क्रियेत्यादित्वर्शआद्यच् · समक्षं · अन्वक्षं ·
अनश्च · अन्नंतादव्ययीभावाट्टच् स्यात् · नस्तद्धिते · नांतस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्तद्धिते · उपराजं · अध्यात्मं · नपुंसकादन्यतरस्यां · अन्नंतं यत्क्लीबं तदंतादव्ययीभावा
ट्टज्वा · उपचर्मं · उपचर्म · नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः · शरद् · उपनदं · उपनदि · उपपौर्णमासं · उपपौर्णमासि · उपाग्रहायणं · उपाग्रहायणि · झयः · झयंतादव्य
यीभावाट्टज्वा · उपसमिधं · उपसमित् · गिरेश्च सेनकस्य · गिर्यंतादव्ययीभावाट्टज्वा · सेनकग्रहणं पूजार्थं · उपगिरं · उपगिरि · इत्यव्ययीभावः ·
तत्पुरुषः · अधिकारोयं प्राग्बहुव्रीहेः · द्विगुश्च · द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् · इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यं · संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठिताचकारबलेन सं ८१
ज्ञासमावेशस्य सुवचत्वात् · समासांतः प्रयोजनं · पंचराजं · द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः · द्वितीयांतं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबंतैः

पू. स.

ग्रामीत्येतदव्ययं क्तांतेन सह समस्यते

सह वा समस्यते स तत्पुरुषः · कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः · दुःखातीतः · गम्यादीनामुपसंख्यानं · ग्रामं गमी ग्रामगमी · अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः · स्वयं
क्तेन · द्वितीयेति न संबध्यते · अयोग्यत्वात् · स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः · खट्वा क्षेपे · खट्वाप्रकृतिकं सुबंतं क्तांतप्रकृतिकेन सुबंतेन समस्यते निंदायां ·
खट्वारूढो जाल्मः · नित्यसमासोयं · न हि वाक्येन निंदा गम्यते · सामि · सामिकृतं · कालाः · क्तेनेत्येव · अनत्यंतसंयोगार्थं वचनं · मासप्रमितः प्रति
पच्चंद्रः · मासं परिच्छेत्तुमारब्धवान् · अत्यंतसंयोगे च · कालाः इत्येव · अक्तांतार्थं वचनं · मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखं · तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन · त
त्कृतेति लुप्ततृतीयाकं · तृतीयांतं तृतीयांतार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् · शंकुलया खंडः शंकुलाखंडः · धान्येनार्थो धान्यार्थः · तत्कृ
तेति किं · अक्ष्णा काणः · पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः · तृतीयांतमेतैः प्राग्वत् · मासेन पूर्वो मासपूर्वः · मातृसदृशः · पितृसमः · ऊनार्थे
माषोनं कार्षापणं · माषविकलं · वाक्कलहः · आचारनिपुणः · गुडमिश्रः · आचारश्लक्ष्णः · मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं · मिश्रं चानुपसर्गमसं
धावित्यत्रानुपसर्गग्रहणाज्ज्ञापकात् · गुडसंमिश्रा धानाः · अवरस्योपसंख्यानं · मासेनावरो मासावरः · कर्तृकरणे कृता बहुलं · कर्तरि करणे च
तृतीया कृदंतेन बहुलं प्राग्वत् · हरिणा त्रातो हरित्रातः · नखैर्भिन्नो नखभिन्नः · कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं · नखनिर्भिन्नः · कृतेति किं · का
ष्ठैः पचतितरां · कृत्यैरधिकार्थवचने · स्तुतिनिंदाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् · काकपेया न
दी · वातछेद्यं तृणं · अन्नेन व्यंजनं · संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयांतमन्नेन प्राग्वत् · दध्ना ओदनो दध्योदनः · इहांतर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यं

भक्ष्येण मिश्रीकरणं । गुडेन धाना गुडधानाः । मिश्रक्रियाद्वारा सामर्थ्यं । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । चतुर्थ्यंतार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादि
भिश्च चतुर्थ्यंतं प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह । रंधनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु ष
ष्ठीसमासाः । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगता चेति वक्तव्यं । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितं । गोसु
खं । गोरक्षितं । पंचमी भयेन । पंचमी भयेन वा समस्यते । चोराद्भयं चोरभयं । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यं । वृकभीतः । अपेतापोढमुक्तपतितापत्र
स्तैरल्पशः । एतैः सहाल्पं पंचम्यंतं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरंगापत्रस्तः । अल्पशः किं । प्रासादा
त्पतितः । स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अंतिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रादागतः । पंचम्याः स्तोका
दिभ्य इत्यलुक् । षष्ठी । षष्ठ्यंतं सुबंतेन सह वा समस्यते । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । याजकादिभिश्च । एभिः षष्ठ्यंतं समस्य× विप्रकृष्टादागतः ×ते । तृज
काभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवार्थं । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः । गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यं । तरबंतं यद्गुणवाचि तेन समासस्तरप्रत्ययलो
पश्च । न निर्धारणे इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोयं । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् । कृद्योगा च षष्ठी समस्यत
इति वाच्यं । इध्मव्रश्चनः । न निर्धारणे । निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः । प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यं । सर्पि
षो ज्ञानं । पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन । पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां षष्ठः । गुणे । काकस्य ४२

कार्ष्ण्यं । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दंता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणं । अनित्योयं गुणेन निषेधः । संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशा
त् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमांद्यमित्यादि सिद्धं । सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कु
र्वाणो वा । किंकर इत्यर्थः । अव्ययं । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति दीक्षिताः । तव्य । ब्राह्मणस्य कर्तव्यं ।
तव्यता तु भवत्येव । निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्य ग्रहणमिति परिभाषया । स्वकर्तव्यं । स्वरभेदः । समानाधिकरणे । तक्षकस्य सर्पस्य । विशेषणसमास
स्त्विह बहुलग्रहणान्न । गोर्धेनोरित्यादि तु पोटायुवतीत्यादीनां विषयत्वं चेतरेतरे चारितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोप्यनेन वार्यते । क्तेन
च पूजायां । मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदंतेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्तोऽतेन तृतीयांतस्य समा
सः । अधिकरणवाचिना च । क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा । कर्मणि च । उभयप्राप्तौ कर्मणीति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्चर्यो गवां दो
हो गोपेन । तृजकाभ्यां कर्तरि । कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किं । इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षि
का । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः । क
र्तरि च । कर्तृषष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।
एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभंजिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायां । दंतलेखकः । तत्र

कौ.
पू. स.

८३ नौ डायां विकल्पे डीविकायां तद्धकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनं · पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे · अवयविना सह पूर्वादयः समस्यंते एकत्वसंख्या
विशिष्टश्चेदवयवी · षष्ठीसमासापवादः · पूर्वं कायस्य पूर्वकायः · अपरकायः · एकदेशिना किं · पूर्वं नाभेः कायस्य · एकाधिकरणे किं · पूर्वं छात्राणां · सर्वोप्ये
कदेशो ह्ना समस्यते · संख्याविसायेति ज्ञापकात् · मध्याह्नः · सायाह्नः · केचित्तु सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव · ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् · तेन म
ध्यरात्रः · उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः · अर्धं नपुंसकं · समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् · एकविभक्तावषष्ठ्यंतवचनं · एक
देशिसमासविषये कायमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः · तेन पंचखट्वीत्यादि सिध्यति · अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली · क्लीबे किं · ग्रामार्धः · द्रव्यैक्य एव · अर्धं पिप्पली
नां · द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां · एतान्येकदेशिना प्राग्वद्वा · द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा · एकदेशिना किं · द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य · अन्य
तरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः · भिक्षाद्वितीयं · प्राप्तापन्ने च द्वितीयया · पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः · प्राप्तो जीविकां प्रा
प्तजीविकः · जीविकाप्राप्तः · आपन्नजीविकः · जीविकापन्नः · इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोपि विधीयते · तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका · आपन्नजी
विका · कालाः परिमाणिना · परिच्छेद्यवाचिना सुबंतेन सह कालाः समस्यंते · मासो जातस्य यस्य स मासजातः · द्व्यहजातः · द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः · द्व्यहो जात
स्येति विग्रहः · उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानं · द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः · अह्नोह्न इति वक्ष्यमाणो ह्नादेशः · पूर्व
त्रतु न संख्यादेः समाहार इति तन्निषेधः · सप्तमी शौंडैः · सप्तम्यंतं शौंडादिभिर्वा प्राग्वत् · अक्षेषु शौंडः अक्षशौंडः · अधिशब्दोत्र पठ्यते · अध्युत्तरपदादिति खः · ८३

ईश्वराधीनः · सिद्धशुष्कपक्वबंधैश्च · एते सप्तमी प्राग्वत् · सांकाश्यसिद्धः · आतपशुष्कः · स्थालीपक्वः · चक्रबंधः · ध्वांक्षेण क्षेपे · ध्वांक्षवाचिना सह सप्तम्यंतं प्राग्व
न्निंदायां · तीर्थे ध्वांक्ष इव तीर्थध्वांक्षः · तीर्थकाकः · कृत्यैर्ऋणे · सप्तम्यंतं कृत्यप्रत्ययांतैः सह प्राग्वदावश्यके · मासदेयमृणं · पूर्वाह्णे गेयं साम · संज्ञायां · सप्तम्यंतं सु
पा प्राग्वत्संज्ञायां · वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासोयं · अरण्येतिलकाः · वनेकसेरुकाः · हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् · क्तेनाहोरात्रावयवाः · अह्नो रात्रेश्चावय
वाः सप्तम्यंताः क्तांतेन सह प्राग्वत् · पूर्वाह्णकृतं · अपररात्रकृतं · अवयवग्रहणं किं · अह्नि दृष्टं · तत्र · तत्रेत्येतत्सप्तम्यंतं क्तांतेन सह प्राग्वत् · तत्रभुक्तं · क्षेपे · सप्तम्यंतं क्तां
तेन सह प्राग्वन्निंदायां · अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् · पात्रेसमितादयश्च · एते निपात्यंते क्षेपे · पात्रेसमिताः · भोजनसमय एव संगता न तु कार्ये · गेहेशूरः · गेहेन
र्दी · आकृतिगणोयं · चकारोवधारणार्थः · तेनैषां समासांतरघटकतया प्रवेशो न · पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन · विशेषणं विशेष्येणे
ति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं · एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च · पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः · एकनाथः · जरन्नैयायिकः · पु
राणमीमांसकः · नवपाठकः · केवलवैयाकरणः · दिक्संख्ये संज्ञायां · समानाधिकरणेनेत्यापादसमाप्तेरधिकारः · संज्ञायामेवेति नियमार्थं × सर्वयाज्ञिकः × सू
त्रं · पूर्वेषुकामशमी · सप्तर्षयः · नेह · उत्तरा वृक्षाः · पंच ब्राह्मणाः · तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च · तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा ·
पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः · समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायामिति ञः · सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः · आपरशालः · पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहु
व्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः · तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः · पूर्वशालाप्रियः · दिक्समाहारो नास्त्यनभिधानात् · संख्यायास्तद्धितार्थे ष
ण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः · पंचगावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवांतरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते · द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनं · गोरतद्धि

तत्पुरुषः॰ किं॰ गोनां तत्पुरुषात् क्रियाः समासांतो न तद्धितलुकि॰ पंचगवधनः॰ पंचानां गवां समाहारः॰ संख्यापूर्वो द्विगुः॰ तद्धितार्थेत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुसंज्ञः स्या
त्॰ द्विगुरेकवचनं॰ द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात्॰ स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं॰ पंचगवं॰ कुत्सितानि कुत्सनैः॰ कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत्॰ वैयाकरणखसूचिः॰
मीमांसकदुर्दुरूढः॰ पापाणके कुत्सितैः॰ पूर्वसूत्रापवादः॰ पापनापितः॰ अणककुलालः॰ उपमानानि सामान्यवचनैः॰ घनश्यामः॰ इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सि
दयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते॰ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं॰ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे॰ उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मप्रयोगे
असति॰ विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रं॰ पुरुषव्याघ्रः॰ नृसोमः॰ व्याघ्रादिराकृतिगणः॰ सामान्याप्रयोगे किं॰ पुरुषो व्याघ्र इव शूरः॰ विशेषणं विशेष्येण बहुलं॰ भेदकं स
मानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत्॰ नीलमुत्पलं नीलोत्पलं॰ बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यं॰ कृष्णसर्पः॰ क्वचिन्न॰ रामो जामदग्न्यः॰ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमा
नमध्यमध्यमवीराश्च॰ पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रं॰ पूर्ववैयाकरणः॰ अपराध्यापकः॰ अपरस्याह्ने पश्चभावो वक्तव्यः॰ अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः॰ कथमेकवीर इति॰
पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादनेन समासे वीरैक इति हि स्यात्॰ एकवीर इत्यत्र पूर्वकालैकसर्वेत्यपि पूर्वतया पतितं नेव समासः॰ बाहुलकाद्वा व्यवस्थेति॰ श्रेण्यादयः कृता
दिभिः॰ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यं॰ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः॰ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्॰ कृताकृतं॰ कृतं च तदकृतं च कृताकृतं॰ शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपद
लोपस्योपसंख्यानं॰ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः॰ देवब्राह्मणः॰ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः॰ सद्वैद्यः॰ वक्ष्यमाणेन महत आकारः॰ महावैयाकरणः॰ पूज्य
मानैः किं॰ उत्कृष्टो गौः॰ पंकादुद्धृत इत्यर्थः॰ वृंदारकनागकुंजरैः पूज्यमानं॰ गोवृंदारकः॰ व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनं॰ कतरकत
मौ जातिपरिप्रश्ने॰ कतरकठः॰ कतमकलापः॰ गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वं॰ किंक्षेपे॰ कुत्सितो राजा किंराजा॰ यो न रक्षति॰ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनु ४४

वशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः॰ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः॰ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु॰ कर्मधारये जातीयदेशीययो
श्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङभावो यत्र तथाभूतं पूर्वं पुंवत्॰ भरणी प्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते॰ महानवमी॰ कृष्णचतुर्दशी॰ महाप्रिया॰ तथा कोपधादेः प्र
तिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ पाक्षिकस्येत॰ पाचकस्त्री॰ दत्तभार्या॰ पंचमभार्या॰ स्फोघ्नभार्या॰ सुकेशभार्या॰ ब्राह्मणभार्या॰ एवं पाचकजातीया॰ पाचकदेशीयेत्यादि॰
इभपोटा॰ पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा॰ इभयुवतिः॰ अग्निस्तोकः॰ उदश्वित्कतिपयं॰ गृष्टिः सकृत्प्रसूता॰ गोगृष्टिः॰ धेनुर्नवप्रसूतिका॰ गोधेनुः॰ वशा वंध्या॰ गोवशा॰ वेहद्गर्भघा
तिनी॰ गोवेहत्॰ बष्कयणी तरुणवत्सा॰ गोबष्कयणी॰ कठप्रवक्ता॰ कठश्रोत्रियः॰ कठाध्यापकः॰ कठधूर्तः॰ प्रशंसावचनैश्च॰ एते सह जातिः प्राग्वत्॰ गोमतल्लिका॰ गोम
चर्चिका॰ गोप्रकांडं॰ गवोद्धः॰ गोतल्लजः॰ प्रशस्ता गौरित्यर्थः॰ मतल्लिकादयो नियतलिंगाः॰ न तु विशेष्यनिघ्नाः॰ जातिः किं॰ कुमारी मतल्लिका॰ युवा खलतिपलितवलिनज
रतीभिः॰ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं॰ खलत्यादिभिः समानाधिकरणैर्युवशब्दः समस्यते॰ लिंगविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोपि समस्यते॰ युवा खलतिः युवखल
तिः॰ युवतिः खलती युवखलती॰ युवजरती॰ युवत्यामेव जरती धर्मोपलंभेन तद्रूपारोपात् सामानाधिकरण्यं॰ कृत्यतुल्याख्या अजात्या॰ कृत्यप्रत्ययांता तुल्यपर्या
याश्च अजातिवाचिना समस्यंते॰ भोज्योष्णं॰ तुल्यश्वेतः॰ सदृशश्वेतः॰ अजात्या किं॰ भोज्य ओदनः॰ प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोपि न॰ वर्णो वर्णेन॰ समाना
धिकरणेन सह प्राग्वत्॰ कृष्णसारंगः॰ कडाराः कर्मधारये॰ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः॰ कडारजैमिनिः॰ जैमिनिकडारः॰ कुमारः श्रमणादिभिः॰ श्र
मणादिभिः कुमारशब्दः प्राग्वत्॰ कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा॰ इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिंगाः पठ्यंते॰ लिंगविशिष्टपरिभाषाया एतदेव
ज्ञापकं बोध्यं॰ चतुष्पादो गर्भिण्या॰ चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्॰ गोगर्भिणी॰ मयूरव्यंसकादयश्च॰ एते निपात्यंते॰ मयूरो व्यंसको मयूरव्यं

कौ.   १.स.

सकः · ध्वंसकोधूर्तः · उरर्कृ अनाश्रितः अश्राकवं · निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचं · नास्ति किंचन यस्य अकिंचनः · आख्याततमाख्यातेन क्रियासातत्ये · अश्नीतपिबतेत्येवं स
४५ ततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता · पचतभृज्जता · खादतमोदता · एहीडादयोऽन्यपदार्थे · एहीडमिति यस्मिन्कर्मणि तदेहीडं · एहिपचं · उद्धरकोष्ठादुत्तरोत्तरदीति
यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा · उद्धमविधमा · असातत्यार्थमिह पाठः · जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति · जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते कर्ता आ
भीक्ष्ण्ये आभीक्ष्ण्यगम्ये समासेन चेत्कर्ताभिधीयत इत्यर्थः · जहिजोडः · जहिस्तंबः · नास्ति कुतोपि भयं यस्य सः अकुतोभयः · अन्यो राजा राजांतरं · चिदेव चि
न्मात्रं · ईषदकृता · ईषदित्ययं शब्दः अकृतं तेन समस्यते · ईषत्पिंगलः · ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यं · ईषद्रक्तः · नञ् · नञ्सुपा समस्यते · न ब्राह्मणः · नलोपो नञः · नञो नस्य
लोपः स्यादुत्तरपदे · अब्राह्मणः · तस्मान्नुडचि · लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् · अनश्वः · अर्थाभावे अव्ययीभावेन सहायं विकल्पेन · रक्षोहा
गमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति · अद्भुतायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् · तेनानुपलब्धिरविवादो विभ्रममित्यादि सिद्धं · नञो नलोपस्तिङि क्षेपे · अ
पचसि त्वं जाल्म · नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः · नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या · भ्राडिति
शत्रंतः · वेदा इत्यसुन्नंतः · न सत्या असत्याः · न असत्या नासत्याः · न मुंचतीति नमुचिः · नकुलमस्य · नखमस्य · न स्त्री पुमान् · स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो
निपातनात् · न क्षरतीति नक्षत्रं · क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यते · न क्रामतीति नक्रः · कमेर्हडः · न अकमस्मिन्निति नाकः · नगोऽप्राणिष्वन्यतर
स्यां · नग इत्यत्र वा प्रकृत्या · नगाः अगाः पर्वताः · अप्राणिषु किं · अगो वृषलः शीतेन · नित्यं क्रीडेत्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने · कुगतिप्रादयः · एते सम
र्थेन नित्यं समस्यंते · कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः · गतिश्चेत्यनुवर्तमाने · ऊर्यादिच्विडाचश्च · एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः · ऊरीकृत्य · शुक्लीकृत्य · पट ४५

अवि

पटाकृत्य · कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं · कारिका क्रिया · कारिकाकृत्य · अनुकरणं चानितिपरं · खाट्कृत्य · अनितिपरं किं · खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् · आदराना
दरयोः सदसती · सत्कृत्य · असत्कृत्य · भूषणेऽलं · अलंकृत्य · भूषणे किं · अलं कृत्वौदनं गतः · पर्याप्तमित्यर्थः · अनुकरणमित्यादित्रिसूत्री स्वभावात्कृ
ञ्विषया · अंतरपरिग्रहे · अंतर्हत्य · मध्ये हत्वेत्यर्थः · अपरिग्रहे किं · अंतर्हत्वा गतः · हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः · कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते · कणेहत्य पयः पिब
ति · मनोहत्य · कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते · मनः शब्दोऽप्यत्रैव · पुरोऽव्ययं · पुरस्कृत्य · अस्तं च · अस्तमिति मांतमव्ययं गतिसं
ज्ञं स्यात् · अस्तंगत्य · अच्छ गत्यर्थवदेषु · अव्ययमित्येव · अच्छगत्य · अच्छोद्य · अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः · अव्ययं किं · जलमच्छं गच्छति · अदोऽनुपदेशे · अदः कृ
त्य · अदः कृतं · अनुपदेशे किं · अदः कृत्वेदं कुरु · परं प्रत्युपदेशेऽप्युदाहरणं · तिरोऽन्तर्धौ · तिरोभूय · विभाषा कृञि · तिरः कृत्य · तिरस्कृत्य · तिरः कृत्वा · उपाजे
न्वाजे · एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ · उपाजेकृत्य · उपाजेकृत्वा · अन्वाजेकृत्य · अन्वाजेकृत्वा · दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः · साक्षात्प्रभृतीनि च · कृञि वा ग
तिसंज्ञानि स्युः · च्व्यर्थ इति वक्तव्यं · साक्षात्कृत्य · साक्षात्कृत्वा · लवणंकृत्य · लवणं कृत्वा · मांतत्वं निपातनात् · अनत्याधान उरसिमनसी · उरसिकृत्य · उर
सि कृत्वा · अभ्युपगम्येत्यर्थः · मनसिकृत्य · मनसि कृत्वा · निश्चित्येत्यर्थः · अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र तु न · उरसि कृत्वा पाणिं शेते · मध्ये पदे निवचने च · एते कृञि
वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने · मध्येकृत्य · मध्ये कृत्वा · पदेकृत्य · पदे कृत्वा · निवचनेकृत्य · निवचने कृत्वा · वाचं नियम्येत्यर्थः · नित्यं हस्ते पाणावुपयमने · कृ
ञि · उपयमनं विवाहः · स्वीकारमात्रमित्यन्ये · हस्तेकृत्य · पाणौकृत्य · प्राध्वं बंधने · प्राध्वमित्यव्ययं · प्राध्वंकृत्य · बंधनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः · प्राध्वनादि
नालोमकृत्यकरणे प्राध्वं कृत्वा · जीविकोपनिषदावौपम्ये · जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य · उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य · औपम्ये किं · जीवि

कां कृत्वा· प्रादिग्रहणमगत्यर्थं· सुपुरुषः· अनवार्तिकानि· प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया· प्रगत आचार्यः प्राचार्यः· अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया· अतिक्रांतो
४६ मालामतिमालः· अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया· अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः· पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या· परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः· नि
रादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्या· निष्क्रांतः कौशांब्याः निष्कौशांबिः· कर्मप्रवचनीयानां निषेधः· वृक्षं प्रति· तत्रोपपदं सप्तमीस्थं· सप्तम्यंते पदे कर्मणीत्यादौ
वाच्यत्वेन स्थितं कुंभादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात्· उपपदमतिङ्· उपपदं सुबंतं समर्थेन नित्यं समस्यते अतिङंतश्च
समासः· कुंभं करोतीति कुंभकारः· इह कुंभ अस् कार इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यं· अतिङ् किं· मा भवान् भूत्· माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदं· अति
ङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्तत इति· पूर्वसूत्रेपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्य अतिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते· सुपा तिङंतेन निषेधः· तथा च गतिकारकोपपदानां कृ
द्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति सिद्धं· व्याघ्री· अश्वक्रीती· कच्छपी· अमैवाव्ययेन· अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते· स्वादुं
कारं· नेह· कालसमयवेलासु तुमुन्· कालः समयो वेला वा भोक्तुं· अमेवेति किं· अग्रेभोजं· अग्रे भुक्त्वा· विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ· अमाना
ऽव्ययेन तुल्यविधानमेतत्· तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां· उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदानि अमंतेनाव्ययेन सह वा समस्यंते· मूलकेनोपदंशं भुंक्ते
मूलकोपदंशं· पक्षे· तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि त्वांतेन सह वा समस्यंते· उच्चैःकृत्य· उच्चैः कृत्वा· अव्ययेऽयथाभिप्रेतेति क्त्वा· तृतीयाप्रभृतीनीति किं· अ
लंकृत्वा· अलं खलु कृत्वा· तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः· संख्याव्ययादेरंगुल्यंतस्य तत्पुरुषस्य समासांतोऽच् स्यात्· द्वे अंगुली प्रमाणमस्य द्व्यंगुल
दारु· निर्गतमंगुलिभ्यो निरंगुलं· अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः· एभ्यो रात्रेरच् स्यात् चात्संख्याव्ययादेः· अहर्ग्रहणं द्वंद्वार्थं· अहश्च रात्रि ४६

अहोरात्रः· सर्वरात्रिः सर्वरात्रः· पूर्वरात्रिः पूर्वरात्रः· संख्यातरात्रः· पुण्यरात्रः· द्वयोरात्र्योः समाहारो द्विरात्रं· अतिक्रांतो रात्रिमतिरात्रः· राजाहःसखि
भ्यष्टच्· एतदंतात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्· परमराजः· अतिराजः· कृष्णसखः· अह्नष्टखोरेव· टेर्लोपः स्यान्नान्यत्र· उत्तमाहः· द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः· न
द्धितार्थे द्विगुः· तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहःसंवत्सराच्चेति खः· लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह· मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी·
अह्नोऽह्न एतेभ्यः· सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात् समासांते परे· अह्नोऽदंतात्· अदंतपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याह्नादेशस्य णः स्यात्· सर्वा
ह्णः· पूर्वाह्णः· संख्याताह्नः· द्वयोरह्नोर्भवः· कालाट्ठञ्· द्विगोर्लुगनपत्य इति ठञो लुक्· द्व्यह्नः· स्त्रियामदंतत्वात् टाप्· द्व्यह्ना· द्व्यह्नप्रियः· अत्यह्नः·
कथं क्षुभ्नादिषु· एषु णत्वं न स्यात्· दीर्घाह्नी प्रावृट्· एवं चैतदर्थमदंत इत्यदंतानुकरणं क्लेशेन कर्तव्यः· प्रातिपदिकांतेति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिपाठ
स्यावश्यकत्वात्· अदंतादिति तपरकरणान्नेह· परागतमहः पराह्णः· न संख्यादेः समाहारे· समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्नादेशो न स्यात्·
संख्यादेरिति स्पष्टार्थं· द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः· त्र्यहः· उत्तमैकाभ्यां च· आभ्यामह्नादेशो न स्यात्· उत्तमशब्दोंत्यार्थः पुण्यशब्दमाह· पुण्यैकाभ्या
मित्येव सूत्रयितुमुचितं· पुण्याहं· एकाहः· उत्तमग्रहणमुपांत्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके· संख्याताहः· अग्राख्यायामुरसः· टच् स्यात्· अश्वानामुर इव
अश्वोरसं· मुख्योऽश्व इत्यर्थः· अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः· टच्· उपानसं· अमृताश्मः· कालायसं· मंडूकसरसमिति जातिः· महानसं· पिंडाश्मः·
लोहितायसं· जानपदसरसमिति संज्ञा· ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः· ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः· साधारण इत्यर्थः· कुट्यां भवः कौटः स्वतंत्रः· स चासौ तक्षा च

कोरतक्षः॥ अतेः शुनः॥ अतिश्वो वराहः। अतिश्वी सेना। उपमानादप्राणिषु॥ अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात्। आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः। अ
प्राणिषु किं। वानरः श्वेव वानरश्वा। उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः॥ चादुपमानात्। उत्तरसक्थं। मृगसक्थं। पूर्वसक्थं। फलकमिव सक्थि फलकसक्थं। नावो द्विगोः॥
नौशब्दान्ताद्द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्धितलुकि। द्वाभ्यां नौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः। द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यचादीत्यस्यापकर्षणाल्लुगादेर्न लुक्। पंचनावप्रि
यः। द्विनावं। त्रिनावं। अतद्धितलुकीति किं। पंचभिर्नौभिः क्रीतः पंचनौः॥ अर्द्धाच्च॥ अर्धान्नावष्टच् स्यात्। नावोर्धं अर्धनावं। क्लीबत्वं लोकात्। खार्याः
प्राचां॥ अद्विगोरपीत्येव खार्याष्टज्वा। द्विखारं। द्विखारि। अर्धखारं। अर्धखारि। द्वित्रिभ्यामंजलेः॥ टज्वा स्याद्द्विगौ। द्व्यंजलं। द्व्यंजलि। अतद्धितलुकीत्येव। द्वाभ्यामं
जलिभ्यां क्रीतः द्व्यंजलिः। ब्रह्मणो जानपदाख्यायां॥ ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत्। सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः। कुमहद्
भ्यामन्यतरस्यां॥ आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात्तत्पुरुषे। कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः। कुब्रह्मा। आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः॥ महत आकारोन्तादेशः स्या
त्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे। महाब्रह्मः। महाब्रह्मा। महादेवः। महाजातीयः। समानाधिकरणे किं। महतः सेवा महत्सेवा। लाक्षणिकं विहाय प्र
तिपदोक्तः सन्महदिति समासो गृह्यत इति चेत्। महाबाहुर्न स्यात्। तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति परिभाषा नेह प्रवर्तते। समानाधि
करणग्रहणसामर्थ्यात्। आदिति योगविभागादात्वं। प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसीति निर्देशाद्वा। एकादश। महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कृते आत्वं। महा ७
जातीया। महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च। असामानाधिकरण्यार्थमिदं। महतो महत्या वा घासो महाघासः। महाकरः। महाविशिष्टः।

अष्टनः कपाले हविषि॥ अष्टाकपालः। गवि च युक्ते॥ गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। अष्टागवं शकटं। अनुवृत्त्यन्वयेत्यत्रादिति यो
गविभागाद्वेदं बहुव्रीहावप्यच्। अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवं। तद्युक्तत्वाच्छकटमष्टागवमिति वा। द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः॥ आत् स्यात्। द्वौ च दश च
द्वादश। द्व्यधिका दशेति वा। द्वाविंशतिः। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। द्वात्रिंशत्। अष्टात्रिंशत्। अबहुव्रीह्यशीत्योः किं। द्वित्राः। द्व्यशीतिः। प्राक् शताद्वक्तव्यं
नेह। द्विशतं। द्विसहस्रं। त्रेस्त्रयः॥ त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात् पूर्वविषये। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। बहुव्रीहौ तु त्रिदशास्त्रिदशाः। सुजर्थे बहुव्रीहिः। अशीतौ तु त्र्य
शीतिः। प्राक् शतादित्येव। त्रिशतं। त्रिसहस्रं। विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां॥ द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे। द्विचत्वारिंशत्। द्वाचत्वारि
शत्। अष्टचत्वारिंशत्। अष्टाचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्। त्रयश्चत्वारिंशत्। एवं पंचाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु। एकादिश्चैकस्य चादुक्॥ एकादिर्नञ् प्रकृ
त्या स्यादेकस्य चादुगागमश्च। नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात् समासः। अनुनासिकविकल्पः। एकान्नविंशतिः। एकान्नवि
शतिः। एकादूनविंशतिः। एकान्नविंशतिमित्यर्थः। षष उत्वं दतृदशसु॥ धा॥ उत्तरपदादेः ष्टुत्वं। धासु वेति वाच्यं। षोडन्। षोडश। षोढा। षड्धा। परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पु
रुषयोः॥ एतयोः परपदस्येव लिंगं स्यात्। कुक्कुटमयूर्याविमे। मयूरीकुक्कुटाविमौ। अर्धपिप्पली। द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः। पंचसु
कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पुरोडाशः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः। आपन्नजीविकः। अलंकुमार्यै अलंकुमारिः। अत एव ज्ञापकात्समासः। निष्कौशाम्बिः।
पूर्ववदश्ववडवौ॥ द्विवचनमतंत्रं। अश्ववडवौ। अश्ववडवान्। अश्ववडवैः। रात्राह्नाहाः पुंसि॥ एतदन्तौ द्वंद्वतत्पुरुषौ पुंस्येव। अनंतरत्वात्परवल्लिंगतापवादो

पर्ययंपरत्वात्समाहारनपुंसकतांबाधते॰ अहोरात्रः॰ रात्रेःपूर्वभागःपूर्वरात्रः॰ पूर्वाह्णः॰ द्व्यहः॰ संख्यापूर्वंरात्रंक्लीबं॰ द्विरात्रं॰ त्रिरात्रं॰ गणरात्रं॰ अपथंनपुंस
कं॰ तत्पुरुषइत्येव॰ अन्यत्रतु अपथोदेशः॰ कृतसमासांतानिर्देशान्नेह॰ अपंथाः॰ अर्द्धर्चाःपुंसिच॰ अर्द्धर्चादयःशब्दाःपुंसिक्लीबेचस्युः॰ अर्धर्चः॰ अर्धर्चं॰ ध्व
जः॰ ध्वजं॰ एवंतीर्थशरीरमंडपयूषदेहअंकुशकलशइत्यादि॰ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां॰ एकोप्यर्थोवाबहुवद्भवति॰ ब्राह्मणाःपूज्याः॰
ब्राह्मणःपूज्यः॰ अस्मदोद्वयोश्च॰ एकत्वेद्वित्वेचविवक्षितेऽस्मदोबहुवचनंवास्यात्॰ वयंब्रूमः॰ पक्षे अहंब्रवीमि॰ आवांब्रुवइतिवा॰ सविशेषणस्यप्रतिषेधः॰ प
टुरहंब्रवीमि॰ फल्गुनीप्रोष्ठपदानांचनक्षत्रे॰ द्वित्वेबहुत्वप्रयुक्तंकार्यंवास्यात्॰ पूर्वेफल्गुन्यौ॰ पूर्वाःफल्गुन्यः॰ पूर्वेप्रोष्ठपदे॰ पूर्वाःप्रोष्ठपदाः॰ नक्षत्रेकिं॰ फ
ल्गुन्योमाणविके॰ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वेबहुवचनस्यद्विवचनंनित्यं॰ बहुत्वेद्वित्ववद्भवति॰ तिष्यश्चपुनर्वसूचतिष्यपुनर्वसू॰ तिष्यौतौकिं॰ विशाखाऽऽवा
नुराधाः॰ नक्षत्रेकिं॰ तिष्यपुनर्वसवोमाणवकाः॰ सनपुंसकं॰ समाहारेद्विगुर्द्वंद्वश्चनपुंसकंस्यात्॰ परवल्लिंगापवादः॰ पंचगवं॰ दंतोष्ठं॰ अकारांतोत्तरपदोद्वि
गुःस्त्रियामिष्टः॰ पंचमूली॰ आबंतोवा॰ पंचखट्वी॰ पंचखट्वं॰ अनोनलोपश्चवाचद्विगुःस्त्रियां॰ पंचतक्षं॰ पंचतक्षी॰ पात्राद्यंतस्यन॰ पंचपात्रं॰ त्रिभुवनं॰ च
तुर्युगं॰ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नःक्लीबतेष्टा॰ पुण्याहं॰ सुदिनाहं॰ सुदिनशब्दःप्रशस्तवाची॰ पथःसंख्याव्ययादेः॰ संख्याव्ययादेःपरःकृतसमासांतःप
थशब्दःक्लीबमित्यर्थः॰ त्रयाणांपंथास्त्रिपथं॰ विरूपःपंथाविपथं॰ कृतसमासांतग्रहणान्नेह॰ सुपंथाः॰ सामान्येनपुंसकं॰ मृदुपचति॰ प्रातःकमनीयं॰
तत्पुरुषोनञ्कर्मधारयः॰ अधिकारोयं॰ संज्ञायांकंथोशीनरेषु॰ कंथांतस्तत्पुरुषःक्लीबंस्यात्साचेदुशीनरदेशोत्पन्नायाःकंथायाःसंज्ञा॰ सुशमस्य

अपत्यानिसौशमयःतेषांकंथासौशमिकंथं॰ संज्ञायांकिं॰ वीरणकंथा॰ उशीनरेषुकिं॰ दाक्षिणकंथा॰ उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायां॰ उपज्ञांतउपक्रमांतश्च
तत्पुरुषोनपुंसकंस्यात्तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिःप्राथम्यंचेदाख्यातुमिष्यते॰ पाणिनेरुपज्ञापाणिन्युपज्ञंग्रंथः॰ नंदोपक्रमंद्रोणः॰ छायाबाहुल्ये॰ छाया
तत्पुरुषोनपुंसकंस्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये॰ इक्षूणांछायाइक्षुच्छायं॰ विभाषासेनेतिविकल्पस्यायमपवादः॰ इक्षुच्छायानिषादिन्यइतितु आसमंतान्निषादि
न्यइत्याङ्प्रश्लेषेणबोध्यं॰ सभाराजामनुष्यपूर्वा॰ राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वाचसभांतस्तत्पुरुषोनपुंसकंस्यात्॰ इनसभं॰ ईश्वरसभं॰ पर्यायस्यैवेष्यते॰ नेह॰ रा
जसभा॰ चंद्रगुप्तसभा॰ अमनुष्यशब्दोरूढ्यारक्षःपिशाचादीनाह॰ रक्षःसभं॰ पिशाचसभं॰ अशालाच॰ संघातार्थायासभातदंतस्तत्पुरुषःक्लीबंस्यात्॰ स्त्रीसभं॰
स्त्रीसंघातइत्यर्थः॰ अशालाकिं॰ धर्मसभा॰ धर्मशालेत्यर्थः॰ विभाषासेनासुराछायाशालानिशानां॰ एतदंतस्तत्पुरुषःक्लीबंवास्यात्॰ ब्राह्मणसेनं॰ ब्राह्मणसे
ना॰ यवसुरं॰ यवसुरा॰ कुड्यछायं॰ कुड्यछाया॰ गोशालं॰ गोशाला॰ श्वनिशं॰ श्वनिशा॰ तत्पुरुषोनञ्कर्मधारयइत्युक्तत्वेनेह॰ दृढसेनोराजा॰ असेना॰ परम
सेना॰ ॥ ॥७॥ ॥इतितत्पुरुषः॥ ॥शेषोबहुव्रीहिः॰ अधिकारोयं॰ द्वितीयाश्रितेत्यादिनायस्यत्रिकस्यविशिष्यसमासोनोक्तःसशेषःप्रथमांतमित्य
र्थः॰ अनेकमन्यपदार्थे॰ अनेकंप्रथमांतमन्यस्यपदस्यार्थेवर्तमानंवासमस्यतेसबहुव्रीहिः॰ अप्रथमाविभक्त्यर्थेबहुव्रीहिरितिसमानाधिकरणानामिति
वक्तव्यं॰ प्राप्तमुदकंयंप्राप्तोदकोग्रामः॰ ऊढरथोनड्वान्॰ उपहृतपशूरुद्रः॰ उद्धृतोदनास्थाली॰ पीतांबरो॰ वीरपुरुषकोग्रामः॰ प्रथमार्थेतुन॰ वृष्टेदेवेगतः॰ व्य
धिकरणानामपिन॰ पंचभिर्भुक्तमस्य॰ प्रादिभ्योधातुजस्यवाच्योवाचोत्तरपदलोपः॰ प्रपतितपर्णःप्र×हरिः×पर्णः॰ नञोऽस्त्यर्थानांवाच्योवाचोत्तरपदलोपः॰ अवि

कौ· प्र·स·व·

धमानपुत्रः अपुत्रः· अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं· अस्तिक्षीरा गौः· स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु· भाषितपुंस्के
४९ स्मादनूङ् ऊङोभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः· निपातनात्पंचम्या अलुक्· षष्ठ्याश्च लुक्· तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङ्भावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवा
चकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिंगे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः· गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः· चित्रा गावो यस्येति लौकिके विग्रहे चि
त्रा अस् गो अस् इत्यलौकिकविग्रहे चित्रगुः· रूपवद्भार्यः· चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनां बहुव्रीहिः· अत्र केचित्· चित्राजरती गुः जरतीचि
त्रागुर्वा· एवं दीर्घातन्वीजंघः तन्वीदीर्घाजंघः· त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत्· उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात्· द्वितीयमपि न पुंवत्· पूर्वपदत्वाभावात्· उत्त
मा रपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः· पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे· इति वदंति· वस्तुतस्त्विह पूर्वपदमाक्षिप्यते· आनङृतः इत्यत्र यथा· तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव·
चित्राजरद्गुरित्यादि· अतएव चित्रा जरत्यो गावो यस्येति द्वंद्वगर्भेपि चित्राजरद्गुरिति भाष्यं· कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्· जरच्चित्रगुः· कर्मधारयोत्त
रपदे तु चित्रजरद्गवीकः· स्त्रियाः किं· ग्रामणिकुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः· भाषितपुंस्कात्किं· गंगाभार्यः· अनूङ् किं· वामोरूभार्यः· समानाधिकरणे
किं· कल्याण्या माता कल्याणीमाता· स्त्रियां किं· कल्याणी प्रधानं यस्य कल्याणीप्रधानः· पूरण्यां तु· अप्पूरणीप्रमाण्योः· पूरणार्थप्रत्ययांतं यत् स्त्री
लिंगं तदंतात्प्रमाण्यंताच्च बहुव्रीहेरप्स्यात्· कल्याणी पंचमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपंचमा रात्रयः· स्त्री प्रमाणी यस्य स्त्रीप्रमाणः· पुंवद्भावनिषेधो ४९
ऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव· रात्रिः पूरणीवाच्यात्रेत्युक्तोदाहरणे मुख्या· अन्यत्र तु· नद्यृतश्च· नद्युत्तरपदात् ऋदंतोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात्·

पुंवद्भावः· कथाः· के परेऽणो ह्रस्वः स्यात्· न कपि इति प्राप्ते· न कपि· कपि परे ह्रस्वो न स्यात्· कल्याणपंचमीकः पक्षः· अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्या
न्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानं· बहुकर्तृकः· अप्रियादिषु किं· कल्याणीप्रियः· प्रिया· मनोज्ञा· कल्याणी· सुभगा· दुर्भगा· भक्तिः· सचिवा· स्वसा· कांता· क्षांता·
समा· चपला· दुहिता· वामा· अबला· तनया· सामान्ये नपुंसकं· दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः· स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः· तसिलादिष्वाकृत्वसुचः· तसि
लादिषु कृत्वसुजंतेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात्· परिगणनं कर्तव्यं· अध्याध्यति त्यास्तिवारणाय· त्रतसौ· तरप्तमपौ· चरड्जातीयरौ· कल्पदेशीयरौ· रूपप्पा
शपौ· थाल् इति तस्थानौ· बह्वीषु· बहुत्र· बहुतः· दर्शनीयतरा· दर्शनीयतमा· घरूपेति वक्ष्यमाणाद्ध्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते· पट्वितरा· पट्वितमा· पटुजातीया·
दर्शनीयकल्पा· दर्शनीयदेशीया· दर्शनीयरूपा· दर्शनीयपाशा· बहुथा· प्रशस्तादृक्कीदृक्तिः· अजादिभ्यो हिता अजाथ्या· शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भा
वो वक्तव्यः· बह्वीभ्यो देहि बहुशः· अल्पशः· त्वतलोर्गुणवचनस्य· शुक्लाया भावः शुक्लत्वं· शुक्लता· गुणवचनस्य किं· कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वं· शरदः कृतार्थ
नेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकं· भस्याढे तद्धिते· हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं· अढे किं· रौहिणेयः· स्त्रीभ्यो ढगिति ढोत्र गृह्यते· अग्नेर्ढगिति ढक् तु पुंवदेव·
आग्नेयी देवतास्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः· सपत्नीशब्दस्त्रिधा· शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्येकः· समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे वि
वाहनिबंधनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिंगो द्वितीयः· स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः· आद्ययोः शिवाद्यण्· सपत्न्या अपत्यं सापत्नः· तृतीया
त्तु लिंगविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव· न तु अण्· शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्· सापत्यः· ठक्छसोश्च· भवत्याश्छात्रा भावत्काः· भवदीयाः·

एतद्धार्तिकमेकतद्धिते चेति सूत्रं न कर्तव्यं · सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् · सर्वमयः · सर्वकाम्यति · सर्विकाभार्यायस्य स सर्वकभार्यः · सर्व
५९ प्रियद्गत्यादि · पूर्वस्यैवेदं · भस्त्रैषाजाद्राद्धेति लिंगात् · तेनाकचि एकशेषद्वंद्वेन · सर्विका सर्वाः · कुक्कुट्यादीनामंडादिषु · कुक्कुट्या अंडं कुक्कुटांडं · मृग्याः पदं मृगप
दं · मृगक्षीरं · काकशावः · क्यङ्मानिनोश्च · एतयोः परतः पुंवत् · एनीवाचरति एतायते · श्येनीवाचरति श्येतायते · स्वाभिन्नां कांचिद्दर्शनीयां मन्यते सा दर्शनीयमानि
नी · दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः · न कोपधायाः · कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् · पाचिकाभार्यः · रसिकाभार्यः · मद्रिकायते · मद्रिकामानिनी · कोपध
प्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं · नेह · पाका भार्या यस्य पाकभार्यः · संज्ञापूरण्योश्च · अनयोर्न पुंवत् · दत्ताभार्यः · दत्तामानिनी · दानक्रियानिमित्तः स्त्रियाः संज्ञाभूतोयमि
ति भाषितपुंस्कत्वमस्ति · पंचमीभार्यः · पंचमीपाशा · वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे · वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितो रक्तविकारार्थश्चेत्तदंता
स्त्री न पुंवत् · स्रौघ्नीभार्यः · माथुरीयते · माथुरीमानिनी · वृद्धिनिमित्तस्य किं · मध्यमभार्यः · तद्धितस्य किं · कांडलवभार्यः · वृद्धिशब्देन किं · तावद्भार्यः · रक्ते तु काषायी कं
थायस्य स काषायकंथः · विकारे तु हैमीमुद्रिका यस्य हैममुद्रिकः · वृद्धिशब्देन यद्धिं प्रतिफल्लोप धानाभावादिह पुंवत् · वैयाकरणभार्यः · सौवश्वभार्यः · स्वांगाच्चेतः · स्वांग
द्य ईकारस्तदंता स्त्री न पुंवत् · सुकेशीभार्यः · स्वांगात्किं · पटुभार्यः · ईतः किं · अकेशाभार्यः · अमानिनीति वक्तव्यं · सुकेशमानिनी · जातेश्च · जातेः परो यः प्रत्ययस्तदंतं स्त्री
न पुंवत् · शूद्राभार्यः · ब्राह्मणीभार्यः · सौत्रस्यैवायं निषेधः · तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढे तद्धिते इति पुंवदेव · संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये ५९
ये · संख्येयार्थया संख्ययाव्ययादयः समस्यंते स बहुव्रीहिः · दशानां समीपे ये संति ते उपदशाः · नव एकादश वेत्यर्थः · बहुव्रीहौ संख्येय इति वक्ष्यमाणो डच् ·

त्रिंशतेर्डिति · विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्यात् डिति · आसन्नविंशाः · विंशतेरासन्ना इत्यर्थः · अदूरत्रिंशाः · अधिकचत्वारिंशाः · द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः · द्विरावृ
त्ता दश द्विदशाः · विंशतिरित्यर्थः · दिङ्नामान्यंतराले · दिशो नामान्यंतराले वाच्ये प्राग्वत् · दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरंतरालं दक्षिणपूर्वा · नामग्रहणाद्यौगिकानां न ·
ऐंद्र्याः कौबेर्याश्चांतरालं · तत्र तेनेदमिति सरूपे · सप्तम्यंते ग्रहण विषये सरूपे पदे तृतीयांते च प्रहरण विषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यस्मिन्नर्थे समस्यते कर्मव्यतिहारे स
बहुव्रीहिः · इति शब्दादयं विषय विशेषो लभ्यते · अन्येषामपि दृश्यते · दीर्घ इत्यनुवर्तते · इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदांतस्य दीर्घः · इच्समासांतो वक्ष्यते · तिष्ठ
द्गुप्रभृतिषु चैव प्रत्ययपाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च · केशाकेशि · केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि · दंडैश्च दंडैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दंडादंडि · मुष्टीमुष्टि · ओर्गुणः · उव
र्णांतस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते · अवादेशः · बाहूबाहवि · ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं · तेन स्वायंभुवमित्यादि सिद्धं · स
रूपाः किं · हले च मुसलेन · तेन सहेति तुल्ययोगे · तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयांतेन प्राग्वत् · सोपसर्जनस्य · बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्या
द्वा · पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा गतः · तुल्ययोगवचनं प्रायिकं · सकर्मकः · सलोमकः · प्रकृत्याशिषि · सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि · स्वस्ति राज्ञे स
हपुत्राय सहामात्याय · अगोवत्सहलेष्विति वक्तव्यं · सगवे सवत्साय सहलाय · बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् · संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच्
स्यात् · उपदशाः · अबहुगणात्किं · उपबहवः · उपगणाः · अत्र स्वरे विशेषः · संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः · निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षा
णि चैत्रस्य · निर्गतस्त्रिंशतोंगुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः · बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् · थलयनेत्वणी · स्वांगवाचि सक्थ्यक्ष्यंताद्बहु

बीहेः षच् स्यात्· दीर्घसक्थिनी यस्य स दीर्घसक्थः· जलजाक्षी· स्वांगात्किं· दीर्घसक्थि शकटं· स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः· अक्ष्णोऽदर्शनादित्युक्तेः·
५८ अंगुलेर्दारुणि· अंगुल्यंताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् दारुण्यर्थे· पंचांगुलयो यस्य तत् पंचांगुलं दारु· अंगुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपकाष्ठमुच्यते·
बहुव्रीहेः किं· द्वे अंगुली प्रमाणमस्या द्व्यंगुला यष्टिः· तद्धितार्थे ति तत्पुरुषे तत्पुरुषस्यांगुलेरित्यच्· दारुणि किं· पंचांगुलिर्हस्तः· द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः·
आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ· द्विमूर्धः· त्रिमूर्धः· नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः· मृगो नेता यासां ता मृगनेत्राः रात्रयः· पुष्यनेत्राः· अंतर्बहिर्भ्यां च लो-
म्नः· आभ्यां लोम्नोऽप् स्याद्बहुव्रीहौ· अंतर्लोमः· बहिर्लोमः· अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्· नासिकांताद्बहुव्रीहेरच् स्यान्नासिकाशब्दश्च
नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात्· पूर्वपदात्संज्ञायामगः· पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने· द्रुरिव नासिका अस्य
द्रुणसः· खरणसः· अगः किं· ऋचामयनम् ऋगयनं· अण्टगयनादिभ्य इति निपातनाण्णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये· अस्थूला-
त्किं· स्थूलनासिकः· खुरखराभ्यां वा नस्· खुरणाः· खरणाः· पक्षे अजपीष्यते· खुरणसः· खरणसः· उपसर्गाच्च· प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदंताद्ब-
हुव्रीहेरच् नासिकायां नसादेशश्च· असंज्ञार्थं वचनं· उन्नता नासिका अस्य उन्नसः· उपसर्गादनोत्पर इति णत्वं· तङ्का अध्यकार आह· उपसर्गा-
द्बहुलं· उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलं· प्रणसः· वेर्ग्रो वक्तव्यः· विगता नासिका अस्य विग्रः· ख्यश्च· विख्यः· कथं तर्हि विन- ५९
सा हतबांधवेति भट्टिः· विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयं· सुप्रात सुश्व सुदिव शारिकुक्ष चतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः· एते बहुव्री-

अव्ययानांभमात्रेटिलोपः

हयो ऽच्प्रत्ययांता निपात्यंते· शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः· शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः· शोभनं दिवा अस्य सुदिवः· शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः·
चतस्रोऽश्रयो यस्य चतुरश्रः· एण्या इव पादावस्य एणीपदः· अजपदः· प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः· नञ्दुःसुभ्यो हलिस-
क्थ्योरन्यतरस्यां· अच् स्यात्· अहलः· अहलिः· असक्थः· असक्थिः· एवं दुःसुभ्यां· शक्त्योरिति पाठांतरं· अशक्तः· अशक्तिः· नित्यम-
सिच्प्रजामेधयोः· नञ्दुःसुभ्य इत्येव· अप्रजाः· दुःप्रजाः· सुप्रजाः· अमेधाः· दुर्मेधाः· सुमेधाः· धर्मादनिच्केवलात्· केवलात्पूर्वपदात्प-
रो यो धर्मशब्दस्तदंताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात्· कल्याणधर्मा· केवलात्किं· परमः स्वो धर्मोऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत्· स्वशब्दो हि नेह के-
वलं पूर्वपदं किंतु मध्यमत्वादापेक्षिकं· संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः· एवं तु परमस्वधर्मेत्यपि साध्वेव· निवृत्ति-
धर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यादिवत्· पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा क्षिप्यते· जंभा सुहरिततृणसोमेभ्यः· जंभेति कृतसमासांतो निपात्यते· जंभो भक्ष्ये
दंते च· शोभनो जंभोऽस्य सुजंभा· हरितजंभा· तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दंता अस्येति वा तृणजंभा· एवं सोमजंभा· स्वादिभ्यः किं· पतितजं-
भः· दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे· दक्षिणे ईर्म व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः· व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः· इच्कर्मव्यतिहारे· कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मा-
दिच् समासांतः· केशाकेशि· मुसलामुसलि· द्विदंड्यादिभ्यश्च· तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा· एषां सिध्यर्थमिच् स्यात्· द्वौ दंडौ यस्मिन्प्रहरणे तद्द्विदं-
डि· द्विमुसलि· उभाहस्ति· उभयाहस्ति· प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः· आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ· प्रगते जानुनी अस्य प्रज्ञुः·

कौ.

प्र. स.

संज्ञः । ऊर्ध्वाद्विभाषा । ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वजानुः । धनुषश्च । धनुरंतस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा । वा संज्ञायां । शतधन्वा । शतधनुः । जायाया

५२ निङ् । जायांतस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् । लोपो व्योर्वलि । यकारवकारयोर्लोपः स्याद्वलि । युवजानिः । युवतिर्जाया यस्य युवजानिः । गंधस्येदुत्पूतिसुसु

रभिभ्यः । एभ्यो गंधस्येकारोंतादेशः स्यात् । उद्गंधिः । पूतिगंधिः । सुगंधिः । सुरभिगंधिः । गंधस्येत्वे तदेकांतग्रहणं । एकांतम् एकदेश इवेवं अविभागेन लक्ष

्यमाणं इत्यर्थः । सुगंधि पुष्पं सलिलं च । सुगंधिर्वायुः । नेह । शोभना गंधा द्रव्याणि अस्य सुगंधः आपणिकः । अल्पाख्यायां । सूपस्य गंधो लेशोय

स्मिन् तत् सूपगंधि भोजनं । घृतगंधि । गंधो गंधक आमोदे लेशे संबंधगर्वयोरिति विश्वः । उपमानाच्च । पद्मस्येव गंधो यस्य पद्मगंधिः । पादस्य लोपोऽ

हस्त्यादिभ्यः । हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्या

दिभ्यः किं । हस्तिपादः । कुसूलपादः । कुंभपदीषु च । कुंभपद्यादिषु पादस्य लोपः ङीप् च निपात्यते स्त्रियां । पादः पत् । कुंभपदी । स्त्रियां किं । कुंभपादः । संख्या

सुपूर्वस्य । पादस्य लोपः स्यात्समासांतो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् । वयसि दंतस्य दतृ । संख्यासुपूर्वस्य दंतस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । च

तुर्दन् । षड् दंता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसि किं । द्विदंतः करी । सुदंतः । स्त्रियां संज्ञायां । दंतस्य दतृ स्यात्समासांतो बहुव्रीहौ । अयोदती । फाल

संज्ञायां दती । स्त्रियां किं । समदंती । विभाषा श्यावारोकाभ्यां । दंतस्य दतृ बहुव्रीहौ वा । श्यावदन् । श्यावदंतः । अरोकदन् । अरोकदंतः । अग्रांतशुद्धशुभ्रवृ

षवराहेभ्यश्च । एभ्यो दंतस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदंतः । ककुदस्यावस्थायां लोपः । अजातककुत् । पूर्णककुत् । त्रिककुत्पर्वते । त्रीणि ककु ५२

दान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः । उद्विभ्यां काकुदस्य । लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु । पूर्णाद्विभाषा । पूर्णका

कुत् । पूर्णकाकुदः । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः । सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रं । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः । उरःप्रभृतिभ्यः

कप् । व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् । अनड्वान् । पयः । नौः । लक्ष्मीरित्येकवचनांता निपात्यंते । द्विवचनबहुवचनांतेभ्यस्तु शेषाद्विभाषेति विक

ल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । अर्थान्नञः । अनर्थकं । नञः किं । अपार्थं । अपार्थकं । इनः स्त्रियां । बहुदंडिका नगरी । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चा

नर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोजयंति । बहुवाग्मिका । स्त्रियां किं । बहुदंडी । बहुदंडिको ग्रामः । शेषाद्विभाषा । अनुक्तसमासांताच्छेषाधिकारस्थाद्बहु

व्रीहेः कब्वा स्यात् । महायशस्कः । महायशाः । अनुक्तेत्यादि किं । व्याघ्रपात् । सुगंधिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्थात्किं । उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तेषां

दिनाशेषपराशेषार्थद्यपरः । आपोऽन्यतरस्यां । कपि आबंतस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे बहुमालः । न संज्ञायां । शेषादिति

प्राप्तः कप् न स्यात् संज्ञायां । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । ईयसश्च । ईयसंतोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसो यस्य बहुश्रेयान् । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वे प्राप्ते

ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यं । बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किं । अतिश्रेयसिः । वंदिते भ्रातुः । पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदंतान्न क

प् । प्रशस्तो भ्राता यस्य स प्रशस्तभ्राता । सुभ्राता । नप्रॠनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । वंदिते किं । मूर्खभ्रातृ

कौ·

प्र·स·

५३ कः· नाडीतंत्र्योः स्वांगे· स्वांगे यौ नाडीतंत्रीशब्दौ तदंतात्कप् न· बहुनाडिः कायः· बहुतंत्रीर्ग्रीवा· तंत्रीर्धमनी· स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावाद्धु स्वान· स्वां
गे किं· बहुनाडीकः स्तंभः· बहुतंत्रीका वीणा· निष्प्रवाणिश्च· कबभावो निपात्यते· प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट्· प्रवाणी तंतुवायशलाका· निर्गता प्रवाणी अ
स्य निष्प्रवाणिः पटः· समासांतान्नवद्ध्यर्थः· सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ· सप्तम्यंतं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यं· कंठेकालः· अत एव ज्ञापकाद्
व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः· चित्रगुः· सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं· सर्वश्वेतः· द्विशुक्लः· मिथोनयोः समासे संख्या पूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात्· द्व्यन्यः·
संख्याया अल्पीयस्याः· द्वित्राः· द्वंद्वेपि· द्वादश· वा प्रियस्य· प्रियगुडः· गुडप्रियः· गड्वादेः परा सप्तमी· गडुकंठः· क्वचिन्न· बहुगडुः· निष्ठा· निष्ठांतं बहु
व्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यं· कृतकृत्यः· जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या· सारंगजग्धी· मासजाता· सुखजाता· प्रायिकं चेदं· कृतकटः· पीतोदकः· वा
हिताग्न्यादिषु· आहिताग्निः· अग्न्याहितः· आकृतिगणोयं· प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ· अस्युद्यतः· दंडपाणिः· क्वचिन्न· विवृतासिः·
इति बहुव्रीहिः चार्थे द्वंद्वः· अनेकं सुबंतं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वंद्वः· समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः· परस्परनि
रपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः· अन्यतरस्यानुषंगिकत्वेनान्वाचयः· मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः· समूहः समाहारः· तत्रेश्वरं गुरुं च
भजस्वेति समुच्चये भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात्· धवखदिरौ· संज्ञापरिभाषं· अनेकोक्तेः होतृपोतृनेष्टोद्गातारः· द्वयोर्द्वयो
र्द्वंद्वं कृत्वा पुनर्द्वंद्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः· राजदंतादिषु परं· एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात्· दंतानां राजा राजदंतः· धर्मादिष्वनियमः· अर्थधर्मौ· ५३

धर्मार्थौ· जंपती· दंपती· जायापती· जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च वा निपात्यते· आकृतिगणोयं· द्वंद्वे घि· द्वंद्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्· हरिश्च हर
श्च हरिहरौ· अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे· हरिगुरुहराः· हरिहरगुरवः· अजाद्यदंतं· द्वंद्वे पूर्वं स्यात्· ईशकृष्णौ· बहुष्वनियमः· अश्वरथेंद्राः·
इंद्राश्वरथाः· घ्यंतादजाद्यदंतं विप्रतिषेधेन· इंद्राग्नी· अल्पाच्तरं· शिवकेशवौ· ऋतुनक्षत्राणां समानाक्षराणामानुपूर्व्येण· हेमंतशिशिरवसंताः· कृत्ति
कारोहिण्यौ· समाक्षराणां किं· ग्रीष्मवसंतौ· लघ्वक्षरं पूर्वं· कुशकाशं· अभ्यर्हितं च· तापसपर्वतौ· वर्णानामानुपूर्व्येण· ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः·
भ्रातुर्ज्यायसः· युधिष्ठिरार्जुनौ· द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानां· एषां द्वंद्व एकवत्स्यात्· पाणिपादं· मार्दंगिकपाणविकं· रथिकाश्वारोहं· समाहारस्यै
कत्वादेकत्वसिद्धौ नियमार्थं प्रकरणं· प्राण्यंगादीनां समाहार एव यथा स्यात्· अनुवादे चरणानां· चरणानां द्वंद्व एकवत्सिद्धस्यानुवादे· स्थेणोर्लुङीति
वक्तव्यं· उदगात्कठकालापं· प्रत्यष्ठात्कठकौथुमं· अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं· यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिंगानां द्वंद्व एकवत्·
अर्काश्वमेधं· अध्वर्युक्रतुः किं· इषुवज्रौ· सामवेदे विहितौ· अनपुंसकं किं· राजसूयवाजपेये· अर्धर्चादी· अध्ययनतो विप्रकृष्टाख्यानां· अ
ध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वंद्व एकवत्· पदककमकं· जातिरप्राणिनां· प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वंद्व एकवत्· धानाशष्कुलि· प्राणि
नां तु विट्शूद्राः· द्रव्यजातीनामेव· नेह· रूपरसौ· गमनाकुंचने· जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः· द्रव्यविशेषविवक्षायां तु· बदरामलकानि·

विशिष्टलिंगो नदीदेशोऽग्रामाः · ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिंगानां समाहारे द्वंद्वः स्यात् · उध्यश्च इरावती च उध्येरावति · गंगा च
शोणश्च गंगाशोणं · कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रं · भिन्नलिंगानां किं · गंगायमुने · मद्रकेकयाः · अग्रामाः किं · जांबवं नगरं · शालूकि
नी ग्रामः · जांबवशालूकिन्यौ · क्षुद्रजंतवः · एषां समाहारे द्वंद्व एकवत् · यूकालिक्षं · आनकुलात् क्षुद्रजंतवः · येषां च विरोधः शाश्वतिकः · तेषां
प्राग्वत् · अहिनकुलं · गोव्याघ्रं · काकोलूकमित्यादौ परत्वाद् विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्तं चकारेण बाध्यते · शूद्राणामनिरवसितानां · अबहिष्कृतानां
शूद्राणां प्राग्वत् · तक्षायस्कारं · पात्राद्बहिष्कृतानां तु · चंडालमृतपाः · गवाश्वप्रभृतीनि च · यथोच्चारितानि साधूनि · गवाश्वं · दासीदासमित्या
दि · विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां · वृक्षादीनां सप्तानां द्वंद्वः अश्ववडवेत्यादि द्वंद्वत्रयं प्राग्वत् · वृक्षा
दौ विशेषाणामेव ग्रहणं · प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः · रुरुपृषतं · रुरुपृषताः · कुशकाशं · कुशकाशाः · व्रीहियवं व्रीहियवाः · दधिघृ ×वा× तं · दधिघृ
ते · गोमहिषं · गोमहिषाः · शुकबकं · शुकबकाः · अश्ववडवं · अश्ववडवौ · पूर्वापरं · पूर्वापरे · अधरोत्तरं · अधरोत्तरे · फलसेनावनस्पतिमृगशकुनि
क्षुद्रजंतुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वंद्व एकवद्भवतीति वाच्यं · बदराणि चामलकानि च बदरामलकं · जातिरप्राणिनामिति एकवद्भावः · नेह · बद
रामलके · रथिकाश्वारोहौ · प्लक्षन्यग्रोधौ · इत्यादि · विभाषा वृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थं · पशु
ग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनांगत्वान्नित्यं प्राप्ते · मृगाणां मृगैरेव · शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वंद्वः · अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनि ५९

ग्रहणं · एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि · अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थं · अन्यथा परत्वात् पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् · विप्रतिषिद्धं चा
नधिकरणवाचि · विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वंद्व एकवद्वा स्यात् · वैकल्पिकः समाहारे द्वंद्व सर्वो द्वंद्वो इति सूत्रेण प्राप्तः · स विरुद्धार्थानां य
दि न भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदं · तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव · शीतोष्णे उदके स्तः · विप्रतिषिद्धं किं · नंदकपांच
जन्यौ · इह पाक्षिकः समाहारद्वंद्वो भवत्येव · न दधिपयआदीनि · एतानि नैकवत् स्युः · दधिपयसी · इध्माबर्हिषी · निपातनाद्दीर्घः · ऋक्सामे ·
वाङ्मनसे · अधिकरणैतावत्त्वे च · द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् · दश दंतोष्ठाः · विभाषा समीपे · अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्ये
न परिच्छेदे समाहार एव वेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् · उपदशं दंतोष्ठं · उपदशाः दंतोष्ठाः · आनङ् ऋतो द्वंद्वे · विद्यायोनिसंबंधवाचिनामृदंतानां
द्वंद्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे · होतापोतारौ · होतृपोतृनेष्टोद्गातारः · मातापितरौ · पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मंडूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः
पितापुत्रौ · देवताद्वंद्वे च · इहोत्तरपदे आनङ् · मित्रावरुणौ · वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः · अग्निवायू · वाय्वग्नी · पुनर्द्वंद्वग्रहणं प्रसिद्धसाह
चर्यस्य ग्रहणार्थं · तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ नानङ् · एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यं · ईदग्नेः सोमवरुण
योः · ×परि× देवताद्वंद्वे इत्येव · अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः · अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात् समासे · अग्निष्टुत् · अग्निष्टोमः · अग्नीषोमौ ·

५५ अग्नीवरुणौ· इद्वृद्धौ· वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वंद्वे· अग्नामरुतौ देवतास्य आग्निमारुतं कर्म· अग्नीवरुणौ देवतास्य आ
ग्निवारुणं· देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदवृद्धिः· अलौकिके वाक्ये आनङ्· इत्त्वं च बाधित्वा इद्वृद्धौ किं· आग्नेंद्रः· नेंद्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषे
धः· विष्णौ न· आग्नावैष्णवं· दिवो द्यावा· देवताद्वंद्वे उत्तरपदे· द्यावाभूमी· द्यावाक्षामा· दिवसश्च पृथिव्यां· दिव इत्येव· मातृद्यावा· आदेशे अका
रोच्चारणं सकारस्य रुत्वं मा भूदित्येवमर्थं· द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ· द्यावापृथिव्यौ· छंदसि दृष्टानुविधिः· द्यावा चिदस्मै पृथिवी· दिवस्पृ
थिव्योररतिरित्यत्र पदकारा विसर्गं पठंति· उषासोषसः· उषस्शब्दस्योषासादेशो देवताद्वंद्वे· उषासासूर्यम्· मातरपितरावुदीचां· उदीचां
किं· मातापितरौ· द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहारे· चवर्गांताद्दषहांताच्च द्वंद्वाट्टच् स्यात्समाहारे· वाक्त्वचं· त्वक्स्रजं· शमीदृषदं· वाक्त्विषं· छ
त्रोपानहं· समाहारे किं· प्रावृट्शरदौ· इति द्वंद्वः · अथैकशेषः· सरूपाणां· रामौ· रामाः· विरूपाणामपि समानार्थानां·
वक्रदंडश्च कुटिलदंडश्च वक्रदंडौ· कुटिलदंडौ· वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः· यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं
चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात्· गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ· वृद्धः किं· गर्गगार्ग्यायणौ· यूना किं· गर्गगार्ग्यौ· तल्लक्षणः किं· भागवित्तिभा
गवित्तिकौ· कृत्स्नं किं· गार्ग्यवात्स्यायनौ· स्त्री पुंवच्च· यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत्· गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। ५५

अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने· यञञोश्चेति लुक्· दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी· पुमान्स्त्रिया· स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चे
त्· हंसी च हंसश्च हंसौ· भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां· भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ· पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ· नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां· अ
क्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्· शुक्लः पटः शुक्ला पटी शुक्लं वस्त्रं तदिदं शुक्लं· तानीमानि शुक्लानि· पिता मा
त्रा· मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते· माता च पिता च पितरौ· मातापितरौ· श्वशुरः श्वश्र्वा· श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते· श्वशुरौ· श्वश्रूश्वशुरौ·
त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं· सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यंते· स च देवदत्तश्च तौ· त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते· स च यश्च यौ· पूर्वशेषोपि दृ
श्यत इति भाष्यं· स च यश्च तौ· त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिंगवचनानि· सा च देवदत्तश्च तौ· सा च देवदत्ता च यज्ञदत्तं च तानि· पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्न
पुंसकं शिष्यते· तच्च देवदत्तश्च ते· अद्वंद्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यं· कुक्कुटमयूर्याविमे· मयूरीकुक्कुटाविमौ· तत्रसावर्थौ पिप्पल्यौ ते· ग्राम्य
पशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री· एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते पुमान्स्त्रियेत्यस्यापवादः· गाव इमाः· ग्राम्येति किं· रुरव इमे· पशुषु किं· ब्राह्मणाः· सं
घेषु किं· एतौ गावौ· अतरुणेषु किं· वत्सा इमे· अनेकशफेष्विति वाच्यं· अश्वा इमे· इह सर्वत्र एकशेषकृते अनेकाभावाद्द्वंद्वो न· तेन विरसी· शिरांसि
इत्यादौ समासस्य संतोदात्तः प्राण्यंगत्वात्समाहारश्च न· पंथानौ· पंथानः इत्यादौ समासांतो न· इत्येकशेषः·

५६ कृत्तद्धितसमा॰ मासैकशेषसनाद्यंतधातुरूपाः पंचवृत्तयः परार्थाभिधानं वृत्तिः वृत्त्यर्थविबोधकं वाक्यं विग्रहः स द्विधा लौकिकोऽलौ
किकश्च परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः यथा राज्ञः पुरुषः राजन् अस् पुरुष स् इति अपि येहोनित्यस मा
सोऽस्वपदविग्रहो वा समासश्चतुर्धेति प्रायोवादः अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वंद्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सं॰ सह सुपेति विधाना
त्॥ पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानो द्वंद्व इत्यपि प्रायोवादः
प्रायोऽभिप्रायः सूपप्रति उन्मत्तगंगमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्राद्यस्यादिबहुव्रीहौ दंतोष्ठमित्यादौ द्वंद्वे चाभावात् तत्पुरुष
विशेषः कर्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः अनेकपरत्वं द्वंद्वबहुव्रीह्योरेव तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तं किंच सुपां सुप्तिङा नाम्ना धातुनाथत
ङंतानि तिङा सुबंतेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः सुपा राजपुरुषः तिङा पर्यभूषयत् नाम्ना कुंभकारः धातुना कटप्रूः अज
स्रं तिङंतानिङा पिबतखादता तिङा सुपा कृंतविचक्षणेति यस्यां क्रियायां सा कृंतविचक्षणा एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसका
दिपाठात्समासः॥ इति सर्वसमासशेषः॥ ऋक्पूर पथ्यामानसे अ अनसे इति छेदः ऋगाद्यंतस्य समासस्या
प्रत्ययो नावयवः स्यात्स्वेया धूस्तदंतस्य तु न अर्धर्चः अनृचबह्वृचनावध्येतर्येव नेह अनृक् साम बह्वृक् सूक्तं विष्णोः पूः विष्णुपुरं क्लीबत्वं ५६

लोकात् विमलापं सरः अंतरुपसर्गेभ्योऽप ईत् अप इति कृतसमासांतस्यानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्योऽप ईत्स्यात् द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति द्वी
पं अंतरीपं प्रतीपं समीपं समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यं कृतसमासांतग्रहणान्नेह स्वप् स्वपी अवर्णान्ताद्वा प्रेपं परेपं प्राप
प्रापं ऊदनोर्देशे अनो परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे अनूपो देशः राजधुरा अक्षेतु अक्षधूः दृढधूरक्षः रम्यपथो देशः सखिपथः अनुपथ्यन्ववपूर्वात्सा
मलोम्नः प्रतन्ववेभ्यः सामलोमांतात्समासादच्स्यात् प्रतिसामं अनुसामं अवसामं प्रतिलोमं अनुलोमं अवलोमं कृष्णोदक्पांडुसंख्यापूर्वाया भू
मेरजिष्यते कृष्णभूमः उदग्भूमः पांडुभूमः द्विभूमः त्रिभूमः प्रासादः संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च पंचनदं सप्तगोदावरं अजिति योगविभागाद
न्यत्रापि पद्मनाभः अक्ष्णोऽदर्शनात् अवक्षः पर्यायाक्ष्णोऽस्यात्समासांतः गवामक्षीव गवाक्षः अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवा
ङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगो
ष्ठश्वाः एते पंचविंशतिरजंता निपात्यंते आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः अविद्यमानानि चत्वारि यस्य अचतुरः विचतुरः सुचतुरः उपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते
उपचतुराः चतुर्णां समीपे उपचतुराः तत एकादश द्वंद्वाः स्त्रीपुंसौ धेन्वनडुहौ ऋक्सामे वाङ्मनसे अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवं दाराश्च गावश्च
दारगवं ऊरू च अष्ठीवंतौ च ऊर्वष्ठीवं निपातनाट्टिलोपः पदष्ठीवं निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः नक्तं च दिवा च नक्तंदिवं रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवं
रात्रेर्मांतत्वं निपात्यते अहनि च दिवा च अहर्दिवं वीप्सायां द्वंद्वो निपात्यते अहन्यहनीत्यर्थः सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः बहुव्रीहौ तु

कौ.

श.स.

५८ सरजः पंकजं· निश्चितं श्रेयो निश्श्रेयसं· तत्पुरुषस्य· नेह· निश्श्रेयान्पुरुषः· पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं· ततो द्विगुः· द्व्यायुषं· त्र्यायुषं· ततो द्वंद्वः·
ऋग्यजुषं· ततस्त्रयः कर्मधारयाः· जातोक्षः· महोक्षः· वृद्धोक्षः· शुनः समीपमुपशुनं· टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपात्यते· गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः· ब्रह्म
हस्तिभ्यां वर्चसः· अच्स्यात्· ब्रह्मवर्चसं· हस्तिवर्चसं· पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यं· पल्यवर्चसं· राजवर्चसं· अवसमंधेभ्यस्तमसः· अवतमसं· संतमसं· अंधय
तीत्यंधं· पचाद्यच्· अंधं तमो अंधतमसं· श्वसो वसीयः श्रेयसः· श्वस् शब्दः प्रशस्तवाची· वसुईयसुनि वसीयः· श्वसशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयमाह·
मयूरव्यंसकादित्वात्समासः· श्वोवसीयसं· श्वःश्रेयसं ते भूयात्· अन्ववतप्ताद्रहसः· अनुरहसं· अवरहसं· तप्तरहसं· प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्· उरसि
प्रत्युरसं· विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः· अनुगवमायामे· एतन्निपात्यते दीर्घत्वे· अनुगवं यानं· यस्य चायाम इति समासः· द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः· अच्प्रत्ययष्टि
लोपः समासश्च निपात्यते· यावती प्रकृतौ वेदिः ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा· अश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनं· वेदिरिति किं· द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः· उप
सर्गादध्वनः· प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः· न पूजनात्· पूजनार्थात्परेभ्यः समासांता न स्युः· सुराजा· अतिराजा· स्वतिभ्यामेव· नेह· परमराजः· पूज
नात्किं· गामतिक्रांतोऽतिगवः· बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः· नेह· सुसक्थः· स्वक्षः· किमः क्षेपे· क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदं
तात्समासांता न स्युः· कुत्सितो राजा किंराजा· किंसखा· किंगौः· क्षेपे किं· किंराजः· किंसखः· किंगवः· नञस्तत्पुरुषात्· समासांता न· अराजा· अस
खा· तत्पुरुषात्किं· अधुरं शकटं· पथो विभाषा· नञ्पूर्वात्पथो वा समासांतः· अपथं· अपंथाः· तत्पुरुषादित्येव· अपथो देशः· अपथं वर्तते· ७ ५८

७ इति समासांताः ७ अलुगुत्तरपदे· अलुगधिकारः प्रागानङः· उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः· पंचम्याः स्तोकादिभ्यः·
एभ्यः पंचम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे· स्तोकान्मुक्तः· एवमंतिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः· उत्तरपदे किं· निष्क्रांतः स्तोकान्निःस्तोकः· ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानं· ब्रा
ह्मणाद्विहितानि शास्त्राण्युपचाराद्ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी· ऋत्विग्विशेषः· द्वितीयार्थे पंचम्युपसंख्यानादेव· ओजः सहोंऽभस्तमसस्तृती
यायाः· ओजसाकृतमित्यादि· अंजस उपसंख्यानं· अंजसाकृतं· आर्जवेन कृतमित्यर्थः· पुंसानुजो जनुषांध इति च· यस्याग्रजः पुमान्स पुंसानुजः·
जनुषांधो जात्यंधः· मनसः संज्ञायां· मनसागुप्ता· आज्ञायिनि च· मनस इत्येव· मनसाज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी· आत्मनश्च· आत्मनस्तृतीया
या अलुक्· पूरणे इति वक्तव्यं· पूरणप्रत्ययांत उत्तरपदे इत्यर्थः· आत्मनापंचमः· जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवेति बहुव्रीहिर्बोध्यः· पूरणे किं· आत्मकृतं· वैया
करणाख्यायां चतुर्थ्याः· आत्मन इत्येव· आत्मनेपदं· आत्मनेभाषाः· तादर्थ्ये चतुर्थी· चतुर्थीति योगविभागात्समासः· परस्य च· परस्मैपदं· परस्मैभाषाः·
हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञायां· हलंतादकारांताच्च सप्तम्या अलुक्संज्ञायां· त्वचिसारः· अरण्येतिलकः· गवियुधिभ्यां स्थिरः· आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात्·
गविष्ठिरः· युधिष्ठिरः· अच्चर्गतिविवचनादवालुक्· अच्संज्ञायामिति सप्तमी समासः· हृद्द्युभ्यां च· हृदिस्पृक्· दिविस्पृक्· कारनाम्नि च प्राचां हलादौ·
प्राचां देशे यः कारस्तन्नाम्नि हलादावुत्तरपदे हलदंतात्सप्तम्या अलुक्· मुकुटेकार्षापणं· दृषदिमाषकः· पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं· कारनाम्न्येव· प्राचामे
व· हलादावेवेति· कारनाम्नीति किं· अभ्याहितपशुः· कारादन्यस्येत देयस्य नाम· प्राचां किं· यूथपशुः· हलादौ किं· अविकटोरणः· हलदंतात्किं· न

न्रा

ध्वांतोहोनदीदोहः· मध्याद्गुरौ· मध्येगुरुः· अंताच्च· अंतेगुरुः· अमूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे· कंठेकालः· उरसिलोमा· अमूर्धमस्तकात्किं· मूर्धशिखः·
मस्तकशिखः· अकामे किं· मुखेकामोस्यमुखकामः· बंधे च विभाषा· हलदंतात्सप्तम्या अलुक्· हस्तेबंधः· हस्तबंधः· हलादिति किं· गुप्तिबंधः· तत्पुरुषेकृतिबहु
लं· स्तंबेरमः· कर्णेजपः· क्वचिन्न· कुरुचरः· प्रावृट्शरत्कालदिवांजे· प्रावृषिजः· शरदिजः· कालेजः· दिविजः· पूर्वस्यायंप्रपंचः· विभाषावर्षक्षरशर
वरात्· एभ्यः सप्तम्या अलुग्ङे· वर्षेजः· वर्षजः· क्षरेजः· क्षरजः· शरेजः· शरजः· वरेजः· वरजः· घकालतनेषु कालनाम्नः· सप्तम्या विभाषा अलुक्
स्यात्· घ· पूर्वाह्णेतरे· पूर्वाह्णतरे· पूर्वाह्णेतमे· पूर्वाह्णतमे· काल· पूर्वाह्णेकाले· पूर्वाह्णकाले· तन· पूर्वाह्णेतने· पूर्वाह्णतने· शयवासवासि
ष्वकालात्· खेशयः· खशयः· ग्रामेवासः· ग्रामवासः· ग्रामेवासी· ग्रामवासी· अपोयोनियन्मतुषु· अप्सुयोनिरुत्पत्तिर्यस्य सो ऽप्सुयो
निः· अप्सव्यो ऽप्सव्यः· अप्सुमंता वाज्यभागौ· नेन्सिद्धबध्नातिषु च· इन्नंतादिषु सप्तम्या अलुक् न· स्थंडिलशायी· सांकाश्यसिद्धः· चक्रे
बंधः· स्थे च भाषायां· सप्तम्या अलुङ् न· समस्थः· भाषायां किं· कृष्णोस्यारवेष्ठः· षष्ठ्या आक्रोशे· चौरस्यकुलं· आक्रोशे किं· ब्राह्मणकुलं· वा
ग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदंडहरेषु· वाचोयुक्तिः· दिशोदंडः· पश्यतोहरः· आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च· अमुष्यापत्यमामुष्याय
णः· नडादित्वात्फक्· अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका· मनोज्ञादित्वाद्वुञ्· ए४ आ४ वमामुष्यकुलिका· देवानांप्रिय इति च मूर्खे· अन्यत्र
देवप्रियः· शेपपुच्छलांगूलेषु शुनः· शुनःशेपः· शुनःपुच्छः· शुनोलांगूलः· दिवश्चदासे· दिवोदासः· पुत्रेन्यतरस्यां· षष्ठ्याः पुत्रे परे ऽलुग्वा· ५९

निंदायां· दास्याःपुत्रः· दासीपुत्रः· निंदायां किं· ब्राह्मणीपुत्रः· ऋतोविद्यायोनिसंबंधेभ्यः· विद्यासंबंधयोनिसंबंधवाचिन ऋदंतात्षष्ठ्या अ
लुक्· होतुरंतेवासी· होतुःपुत्रः· पितुरंतेवासी· पितुःपुत्रः· विद्यायोनिसंबंधेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणं· नेह· होतृधनं· पितृगृहं· विभाषास्वसृप
त्योः· ऋदंतात्षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः· मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यां· आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात्समासे· मातुःष्वसा· मातुःस्वसा· पितुः
ष्वसा· पितुःस्वसा· लुक्पक्षे तु· मातृपितृभ्यां स्वसा· आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे· मातृष्वसा· पितृष्वसा· असमासे· मातुःस्व
सा· पितुःस्वसा इत्यलुक्समासः घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्यो ऽनेकाचो ह्रस्वः· भाषितपुंस्काद्यो ङी तदंतस्यानेकाचो
ह्रस्वः स्यात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु· ब्राह्मणितरा· ब्राह्मणितमा· ब्राह्मणिरूपा· ब्राह्मणिकल्पा· ब्राह्मणिचे
ली· ब्राह्मणिब्रुवा· ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि· कृन्नः पचादिविधिषु स्यादेशगुणयोरभावोपि निपात्यते· चेलादीनि त्रीणि विषये कुत्सनवाचीनि·
तेः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः· ङ्यः किं· दत्तातरा· भाषितपुंस्कात्किं· आमलकीतरा· कुवलीतरा· नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां· अङ्ङ्यं
तनद्याः ङ्यंतेकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्· ब्रह्मबंधूतरा· ब्रह्मबंधुतरा· स्त्रीतरा· स्त्रितरा· ऋन्नद्याम· लक्ष्मीतरा· उगितश्च· उगितः
परा या नदी तदंतस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्· विदुषितरा· ह्रस्वाभावपक्षे न सिलादिविति पुंवत्· विद्वत्तरा· इत्यादिषु तु विदुषीतरेत्यपि

दाहृतं तन्निर्मूलं॰ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु॰ हृदयं लिखतीति हृल्लेखः॰ हृदयस्य प्रियं हृद्यं॰ हृदयस्येदं हार्दं॰ हृल्लासः॰ लेखेत्यणंतस्य ग्रहणं॰
घञि तु हृदयलेखः॰ लेखग्रहणमेव ज्ञापकं उत्तरपदाधिकारे तदंतविधिर्नास्तीति॰ वा शोकष्यञ्रोगेषु॰ हृच्छोकः॰ हृदयशोकः॰ सौहार्द्यं॰ सौहृद
य्यं॰ हृद्रोगः॰ हृदयरोगः॰ हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोप्यस्तीति तेन सिद्धे रूपे वार्थमिदं॰ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु॰ एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्ययं तादेशः
स्यात्॰ पादाभ्यामजतीति पदाजिः॰ पदातिः॰ अज्यतिभ्यां पादे चेतीण्प्रत्ययः॰ अजेर्व्यभावो निपातनात्॰ पदगः॰ पदोपहतः॰ पद्यत्यतदर्थे॰ पादस्य
पत्स्यादतदर्थे यति परे॰ पादौ विध्यंतीति पद्याः शर्कराः॰ अतदर्थे किं॰ पादार्थमुदकं पाद्यं॰ इके चरतावुपसंख्यानं॰ पादाभ्यां चरति पदिकः॰ पर्पादित्वात्
ष्ठन्॰ हिमकाषिहतिषु च॰ पद्धिमं॰ पत्काषी॰ पद्धतिः॰ ऋचः शे॰ ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे॰ गायत्रीं पच्छः शंसति॰ पादं पादमित्यर्थः॰ ऋचः किं॰ पा
दशः कार्षापणं ददाति॰ वा घोषमिश्रशब्देषु॰ पादस्य पत्स्यात्॰ पद्घोषः॰ पादघोषः॰ पन्मिश्रः॰ पादमिश्रः॰ पच्छब्दः॰ पादशब्दः॰ निष्के चेति वाच्यं॰
पन्निष्कः॰ पादनिष्कः॰ उदकस्योदः संज्ञायां॰ उदमेघः॰ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यं॰ क्षीरोदः॰ पेषंवासवाहनधिषु च॰ उदपेषं पिनष्टि॰ उदवासः॰ उ
दवाहनः॰ उदधिर्घटः॰ समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धं॰ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्यां॰ उदकुंभः॰ उदककुंभः॰ एकेति किं॰ उदकस्थाली॰ पूरयितव्ये किं॰
उदकपर्वतः॰ मंथौदनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च॰ उदमंथः॰ उदकमंथः॰ उदौदनः॰ उदकौदनः॰ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य॰ इगं ५९

तस्याङ्यंतस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे॰ ग्रामणिपुत्रः॰ ग्रामणीपुत्रः॰ इकः किं॰ रमामापतिः॰ अङ्य इति किं॰ गौरीपतिः॰ गालवग्रहणं पूजार्थं॰
अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः॰ इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यं॰ श्रीमदः॰ भ्रूभंगः॰ शुक्लीभावः॰ अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यं॰ भ्रुकुंसः॰ भ्रुकु
टिः॰ भ्रूकुंसः॰ भ्रूकुटिः॰ अकारो नेन विधीयत इति व्याख्यांतरं॰ भ्रकुंसः॰ भ्रकुटिः॰ भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य स स्त्रीवेषधारी नर्तकः॰ भ्रुवः कु
टिः कौटिल्यं॰ एक तद्धिते च॰ एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च॰ एकस्या आगतं एकरूप्यं॰ एकक्षीरं॰ ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं॰ रेवतिपुत्रः॰
अजक्षीरं॰ त्वे च॰ त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः॰ अजत्वं॰ रोहिणित्वं॰ ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे॰ ष्यङंतस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्त
रपदयोस्तत्पुरुषे॰ संप्रसारणस्य॰ संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे॰ कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगंधीपुत्रः॰ कौमुदगंधीपतिः॰ व्यवस्थितविभाषया
ह्रस्वो न॰ स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न॰ इति तदादिनियमप्रतिषेधात्परमकारीषगंधीपुत्रः॰ उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह॰ अतिकारीषगंध्यापुत्रः॰ बं
धुनि बहुव्रीहौ॰ बंधुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ॰ कारीषगंध्या बंधुर्यस्येति कारीषगंधीबंधुः॰ बहुव्रीहौ किं॰ कारीषगंध्याया बंधुः
कारीषगंध्याबंधुः॰ क्लीबनिर्देशात्स्वशब्दस्वरूपापेक्षया॰ मातच्मातृकमातृषु वा॰ कारीषगंधीमातः॰ कारीषगंध्यामातः॰ कारीषगंधीमातृकः॰ का
रीषगंध्यामातृकः॰ कारीषगंधीमाता॰ कारीषगंध्यामाता॰ अस्मादेव निपातनान्मातच्छब्दस्य मातजादेशः कविकल्पः॰ बहुव्रीहावेवेदं॰ नेह॰

कारीषगंध्यायामाता कारीषगंध्यामाता। विलसामर्थ्यात्त्रिपदे बहुव्रीहिः स्वरं बाधते। इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु। इष्टकादीनां तदंता
नां च पूर्वपदानां चितादिषूत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात्। इष्टकचितं। पक्वेष्टकचितं। इषीकतूलं। मुंजेषीकतूलं। मालभारी। उत्पलमालभारी। कारे सत्यागद
स्य मुम् स्यात्। सत्यंकारः। अगदंकारः। अस्तोश्चेति वक्तव्यं। अस्तुंकारः। धेनोर्भव्यायां। धेनुंभव्या। लोकस्य पृणे। लोकंपृणः। पृणद्रुति मल्ल विन्मुमादिदेतोलके।
इत्येऽनभ्याशस्य। अनभ्याशमित्यः। दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः। भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे। भ्राष्ट्रमिन्धः। अग्निमिन्धः। गिलेऽगिलस्य। तिमिंगिलः। अगिलस्येति किं।
गिलगिलः। गिलगिलं च। तिमिंगिलगिलः। उष्णभद्रयोः करणे। उष्णंकरणं। भद्रंकरणं। रात्रेः कृति विभाषा। रात्रिंचरः। रात्रिचरः। रात्रिमटः। रात्र्यटः। अखिद
र्थमिदं सूत्रं। खिति तु अरुर्द्विषदिति नित्यमेव वक्ष्यते। रात्रिंमन्यः। सहस्य सः संज्ञायां। उत्तरपदे। सपलाशं। संज्ञायां किं। सहयुध्वा। ग्रंथांताधिके च। अनयोरर्थयोः स
हस्य सः स्यादुत्तरपदे। सकलं ज्योतिषमधीते। सद्रोणा खारी। द्वितीये चानुपाख्ये। अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात्। सराक्षसीका निशा। राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमा
नानिशयानुमीयते। समानस्य छंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु। समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु। अनुभ्राता सगर्भ्यः। अनुसखा सयूथ्यः। योनः सनुत्यः। तत्र भ
वत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यत्। अमूर्धादिषु किं। समानमूर्धा। समानप्रभृतयः। समानोदर्काः। समानस्येति योगो विभज्यते। तेन सपक्षः। साधर्म्यं। स
जातीयः इत्यादि सिद्धमिति काशिका। अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति। सदृशः सख्या ससखीतिवद्यथा। तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः। समानः पक्षोऽस्येत्या
दि। ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु। एष्वुत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात्। सज्योतिः। सजनपद इत्यादि। चरणे ब्र
ह्मचारिणि। ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने। चरणं शाखा। ब्रह्म वेदः। तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म। तच्चरतीति ब्रह्मचारी।

समानः स ब्रह्मचारी। तीर्थे ये। तीर्थ उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात्। सतीर्थ्यः। एकगुरुकः। समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः। विभाषोदरे। यादौ
प्रत्यये विवक्षित इत्येव। सोदर्यः। समानोदर्यः। दृग्दृशवतुषु। सदृक्। सदृशः। दृक्षे चेति वक्तव्यं। सदृक्षः। रवुरुत्तरार्थः। इदंकिमोरीश्की। दृग्दृशवतुषु इदम ईश् कि
मः की स्यात्। ईदृक्। ईदृशः। कीदृक्। कीदृशः। वतुप उदाहरणं वक्ष्यते। दृक्षे च। दृक्षशब्दे परे इदम् ईश् किमः की स्यादित्यर्थः। ईदृक्षः। कीदृक्षः। आ सर्वनाम्नः। सर्वना
म्न आकारोंतादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु। दृक्षे च। तादृक्। तादृशः। तावान्। तादृक्षः। दीर्घः मलोपे। अमूदृक्। अमूदृशः। अमूदृक्षः। समासेऽङ्गुलेः संगः। अंगुलिशब्दा
त्संगस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे। अंगुलिषंगः। समासे किं। अंगुलेः संगः। भीरोः स्थानं। भीरुशब्दात्स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे। भीरुष्ठानं। असमासे तु
भीरोः स्थानं। ज्योतिरायुषः स्तोमः। आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे। ज्योतिष्टोमः। आयुष्टोमः। समासे किं। ज्योतिषः स्तोमः। सुषामादिषु च। सस्य मूर्धन्यः।
शोभनं साम यस्य सुषामा। सुषंधिः। एति संज्ञायामगात्। सस्य मूर्धन्यः। हरिषेणः। एति किं। हरिसक्थं। संज्ञायां किं। पृथुसेनः। अगकारात्किं। विष्वक्सेनः। इ
ण्कोरित्येव। सर्वसेनः। नक्षत्राद्वा। एति संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा। रोहिणीषेणः। रोहिणीसेनः। अगकारात्किम्। शतभिषक्सेनः। आकृतिगणोयं। अषष्ठ्यतृ
तीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु। अन्यस्य दुक् स्यादाशीरादिषु परेषु। अन्यदाशीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्य
दास्थितः। अन्यदुत्सुकः। अन्यदूतिः। अन्यद्रागः। अषष्ठ्यादि किं। अन्यस्याशीः। अन्येन वा आशीरन्याशीः। कारके छेदनार्थं निषेधः। अन्यस्य कारको
न्यकारकः। अन्यस्यायमन्यदीयः। गहादेराकृतिगणत्वाच्छः। अर्थे विभाषा। अन्यदर्थः। अन्यार्थः। कोः कत्तत्पुरुषेऽचि। अजादावुत्तरपदे कुत्सितोऽश्वः कदश्वः।
कदन्नं। तत्पुरुषे किं। कूष्ट्रो राजा। त्रौ च। कुत्सितास्त्रयः कत्रयः। रथवदयोश्च। कद्रथः। कद्वदः। तृणे च जातौ। कत्तृणं। कापथ्यक्षयोः। कापथ्यं। काक्षः। अस्त

६२ शब्देनतत्पुरुषः॰ अक्षिशब्देनबहुव्रीहिर्वा॰ ईषदर्थे॰ ईषज्जलं कज्जलं॰ अजादावपिपरत्वात्कादेशः॰ काम्लः॰ विभाषापुरुषे॰ कापुरुषः॰ कुपुरुषः॰ अप्राप्त
विभाषेयं॰ ईषदर्थेहि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव॰ कवंचोष्णे॰ उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं कारच कोः स्यात्॰ कोष्णं॰ कवोष्णं॰ कदुष्णं॰ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं॰ पृ
षोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि॰ पृषत उदरं पृषोदरं॰ तलोपः॰ वारिवाहकोवलाहकः॰ पूर्वपदस्य वः॰ उत्तरपदादेश्च लत्वं॰ भवेद्वर्णागम
माद्धंसः सिंहोवर्णविपर्ययात्॰ गूढोत्मावर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरं॰ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्यतारभावोवा॰ दक्षिणतारं॰ दक्षिणतीरं॰ उत्तरतारं॰ उत्तरतीरं॰
दुरोदाशनाशदभध्येषु उत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वंच॰ दुःखेनदाश्यतेदूडाशः॰ दुःखेननाश्यतेदूणाशः॰ दुःखेनदभ्यते दूडभः॰ स्वल्पेभ्यः॰ दंभेर्नलोपोनिपातना
त्॰ दुष्टंध्यायतीतिदूढ्यः॰ आतत्वांतिकः॰ ध्रुवंतोस्यासीदितिध्रुसी॰ ध्रुवळ्छब्दस्य ध्रुआदेशः सदरोधिकरणे उङ्॥ओदकलिंगणायं॰ संहितायां॥ अधिकारोयं॰
कर्णेलक्षणस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नछिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य॰ कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः॰ द्विगुणाकर्णः॰ लक्षणस्यकिं॰ शोभनकर्णः॰ अवि
ष्टादीनांकिं॰ विष्टकर्णः॰ अष्टकर्णः॰ पंचकर्णः॰ मणिकर्णः॰ भिन्नकर्णः॰ छिन्नकर्णः॰ छिद्रकर्णः॰ स्रुवकर्णः॰ स्वस्तिककर्णः॰ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनि
षु क्वौ॰ क्विबंतेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः॰ उपानत्॰ नीवृत्॰ प्रावृट्॰ मर्माविध्॰ नीरुक्॰ अभीरुक्॰ ऋतीषट्॰ परीतत्॰ क्वावितिकिं॰ परिणहनं॰ विभाषापु
रुषइत्यतोमंडूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते॰ साचव्यवस्थिता॰ तेनगतिकारकयोरेव॰ नेह॰ पटुरुक्॰ तिग्मरुक्॰ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनां॰ को
टरादीनांवनेपरे किंशुलकादीनांगिरौपरे दीर्घः स्यात्संज्ञायां॰ वनंपुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः॰ वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्यएव
णत्वं नत्वन्येभ्यः॰ इहकोटरांताः पंचदीर्घविधौकोटरादयोबोध्याः॰ तेषां कृतदीर्घाणांणत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः॰ अग्रेशब्दस्यतुविध्यर्थः॰ पु ६२

रगावणं॰ मिश्रकावणं॰ सिध्रकावणं॰ सारिकावणं॰ कोटरावणं॰ एभ्यएवेतिकिं॰ असिपत्रवनं॰ वनस्याग्रे अग्रेवणं॰ एदंतत्वमपिनिपातनात् सप्त
म्याअलुक्॰ प्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमा॰ किंशुलकागिरिः॰ वले॰ वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायां॰ कृषीवलः॰ मतौबह्वचोनजिरादीनां॰ अमरावती॰
अनजिरादीनांकिं॰ अजिरवती॰ बह्वचः किं॰ व्रीहिमती॰ संज्ञायामित्येव॰ नेह॰ वलयवती॰ शरादीनांच॰ शरावती॰ इकोवहेपीलोः॰ इगंतस्य दीर्घः स्या
द्वहे॰ ऋषीवहं॰ इकः किं॰ पिंडवहं॰ अपीलोः किं॰ पीलुवहं॰ अपील्वादीनामितिवाच्यं॰ दारुवहं॰ उपसर्गस्यघञ्यमनुष्येबहुलं॰ उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः
स्याद्घञंते परे नतुमनुष्ये॰ परिपाकः॰ परीपाकः॰ अमनुष्ये किं॰ निषादः॰ इकः काशे॰ इगंतस्योपसर्गस्य दीर्घः काशे॰ वीकाशः॰ नीकाशः॰ इकः किं॰ प्रका
शः॰ अष्टनः संज्ञायां॰ उत्तरपदे दीर्घः॰ अष्टापदं॰ संज्ञायांकिं॰ अष्टपुत्रः॰ चितेः कपि॰ एकचितीकः॰ द्विचितीकः॰ नरेसंज्ञायां॰ विश्वानरः॰ मित्रेचर्षौ॰ विश्वामित्रः॰
संज्ञायां किं॰ विश्वमित्रोमाणवकः॰ शुनोदंतदंष्ट्राकर्णकुंदवराहपुछपदेषु दीर्घोवाच्यः॰ श्वादंतइत्यादि॰ प्रनिरंतःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्यो
संज्ञायामपि॰ एभ्योवनस्यणत्वंस्यात्॰ प्रवणं॰ कार्ष्यवणं॰ इहषात्परत्वामलं॰ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॰ वनस्यणःस्यात्॰ दूर्वावणं॰ दूर्वावनं॰ शिरीष
वणं॰ शिरीषवनं॰ द्व्यच्त्र्यज्भ्यामेव॰ नेह॰ देवदारुवनं॰ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्यः॰ इरिकावनं॰ मिरिकावनं॰ वाहनमाहितात्॰ आरोप्यमद्रव्यतेन पूर्व
स्थान्निमित्तात्परस्यवाहननकारस्यणत्वंस्यात्॰ इक्षुवाहणं॰ आहितात्किं॰ इंद्रवाहनं॰ इंद्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः॰ वहेर्ल्युडिह वस्त्रेनिपातनात्॰ पानंदेशे॰
पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यपानस्य नस्य णत्वं स्याद्योगम्ये॰ क्षीरंपानंयेषांतेक्षीरपाणाः॰ उशीनराः॰ सुरापाणाः॰ प्राच्याः॰ × हृद्गिरि × पीयतइतिपानं॰ कर्म
णिल्युट्॰ वा भावकरणयोः॰ पानस्यत्येव॰ क्षीरपाणं॰ क्षीरपानं॰ गिरिन द्यादीनां वा॰ गिरिणदी॰ गिरिनदी॰ चक्रणितंबा॰ चक्रनितंबा॰ प्रातिपदिकांतनु

न्विभक्तिषु च· पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तस्य नस्य णो वा स्यात्· प्रातिपदिकान्ते· माषवापिणौ· नुमि· व्रीहिवापाणि· विभक्तौ· माषवापेण· पक्षे
६१ माषवापिनावित्यादि· उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वं· नेह· गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी· अत एव नुम्ग्रहणं कृतं· अंगस्य नुम्विधानात्तद्धितेषु नुम
न उत्तरपदस्य· किंच· प्रहिण्वन्तीत्यादौ हिनुमीना इत्यर्थमपि नुम्ग्रहणं· येन नेत्यादौ तु सकारादिलोपे· युवादेर्न· स्य युवा यूना· अपरिपक्वानि· पक्वानुत्तरप
देषा:· नित्यमित्युक्तं· इत्रेह × नि × णौ· हरिमात्मनी इति हरिमाणी· नुमि· क्षीरपाणि· विभक्तौ· क्षीरपेण· रम्यपेण· कुमतिच· कवर्गवत्युत्तरपदे भावत्
हरिकामिणौ· हरिकामाणि· हरिकामेण· पदव्यवायेपि· पदेन व्यवधानेण त्वं न स्यात्· माषकुम्भवापेन· चतुरंगयोगेन· अतद्धित इति वाच्यं· आर्द्रगोमयेण· शु
ष्कगोमयेण· कुस्तुंबुरूणि जातिः· अत्र सुण्निपात्यते· कुस्तुंबुरु धान्याकं· क्लीबत्वमतन्त्रं· जातिः किं· कुतुंबुरूणि· कुत्सितानि तिंदुकीफलानीत्यर्थः· अप
रस्पराः क्रियासातत्ये· सुण्निपात्यते· अपरस्पराः सार्था गच्छंति· सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः· क्रियेति किं· अपरपरा गच्छंति· अपरेच परेच सकृदेव गच्छं
ति· गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु· सुट्सस्य षत्वं च निपात्यते· गावः पद्यंते अस्मिन्देशे स गोष्पदः सेवितो गोष्पदः· असेविते· अगोष्पदान्यरण्यानि· प्रमाणे·
गोष्पदमात्रं क्षेत्रं· सेवितेति किं· गोः पदं गोपदं· आस्पदं प्रतिष्ठायां· आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते· प्रतीति किं· आपदादापदं· आश्चर्यमनित्ये· अद्भुते
सुट्· आश्चर्यं यदि स भुंजीत· अनित्ये किं· आचर्यं कर्म शोभनं· वर्चस्केवस्करः· कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम् अन्नमलं तस्मिन् कृत्· अवकीर्यत इत्यवस्करः·
वर्चस्के किं· अवकरः· अपस्करो रथांगं· अपकरोन्यः· विष्किरः शकुनौ वा· पक्षे विकिरः· वाक्येनैव सुडिकल्पे सिद्धे विष्किरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र
प्रयोगाभावादिति वृत्तिः· तन्न· भाष्यविरोधात्· प्रतिष्कशश्च कशेः· कशागतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यच्च सुण्निपात्यते षत्वं च· सहा ६२

यः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते· कशेः किं· प्रतिगतः कशां प्रतिकशोश्वः· यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशे शब्दे इति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थं·
तेन धात्वंतरोपसर्गान्नं· प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी· हरिश्चन्द्र इत्यग्रहणममंत्रार्थं· ऋषौ इति किं· प्रकण्वोदेशः· हरिचन्द्रो माणवकः· मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्रा
जकयोः· मकरशब्दो व्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते· वेण्विति किं· मकरो ग्राहः· मकरी समुद्रः· कास्तीराजस्तुन्दे नगरे· ईषत्तीरमस्येति कास्तीरं ना
म नगरं· अजस्येव तुंदमस्येत्यजस्तुन्दं नाम नगरं· नगरे किं· कातीरं· अजतुंदं· कारस्करो वृक्षः· कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः· अन्यत्र कारकरः· केचित्तु कस्कादि
षु इदं पठंति न सूत्रेषु· पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायां· एतानि ससुट्कानि निपात्यंते नाम्नि· पारस्करः· किष्किंधा· तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च· तात्
र्यं चरत्वेन दकारोपि बोध्यः· तद्बृहतोरिकाररूपकारौ लुप्येते करपत्योश्च सुट्· चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः· तस्करः· बृहस्पतिः· प्रायस्य चित्तिचि
त्तयोः· प्रायश्चित्तिः· प्रायश्चित्तं· वनस्पतिरित्यादि· आकृतिगणोयं ॐ इति समासाश्रयविधयः ॐ श्रीसरस्वत्यै नमः
समर्थानां प्रथमाद्वा· इदं पदत्रयमधिक्रियते· प्राग्दिशो इति यावत्· सामर्थ्यपरिनिष्ठितत्वं· कृतसंधिकार्यत्वमिति यावत्· प्राग्दीव्यतोण्· तेन दीव्यतीत्यतः
प्रागणधिक्रियते· अश्वपत्यादिभ्यश्च· एभ्योण्स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु· वक्ष्यमाणण्यस्यापवादः· तद्धितेष्वचामादेः· ञिति णिति च तद्धितेपरेऽ
चामादेरचो वृद्धिः स्यात्· किति च· किति तद्धिते च तथा· अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतं· गाणपतं· गाणपत्यो मंत्र इति तु प्रामादिकमेव· दित्यदित्यादित्यपत्यु
त्तरपदाण्ण्यः· दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोपवादः· दैत्यः· अदितेरादित्यस्य वापत्यमादित्यः· प्राजापत्यः· यमाच्चेति का
यां शिका· याम्यः· पृथिव्या ञाञौ· पार्थिवा· पार्थिवी· देवाद्यञञौ· दैव्यं· दैवं· बहिषष्टिलोपो यञ्च· बाह्यः· ईकक् च· बाहीकः· स्थाम्नोऽकारः· अश्वत्थामः·

कौ॰

पू.तद्धित॰

६३ पृषोदरादित्वात्सस्यतः॰ भवार्थेतु लुग्वाच्यः॰ अश्वत्थामा॰ लोम्नोऽपत्येषुबहुषु॰ बाह्वादीञोपवादः॰ उडुलोमाः॰ उडुलोमान्॰ बहुषुकिं॰ औडुलोमिः॰ गोर
जादिप्रसंगे यत्॰ गव्यं॰ अजादिप्रसंगे किं॰ गोभ्योहेतुभ्य आगतं गोरूप्यं॰ गोमयं॰ उत्सादिभ्योञ्॰ औत्सः॰ अग्निकलिभ्यांढग्वक्तव्यः॰ अग्नेरपत्यादि आग्ने
यं॰ कालेयं॰ दृत्यपत्यादिविकारांतार्थसाधारणाः प्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञौभवनात्॰ धान्यानांभवनइत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसा
भ्यांक्रमान्नञ्स्नञौस्तः॰ स्त्रैणः॰ पौंस्नः॰ वत्यर्थेन॰ स्त्रीपुंवच्चेतिज्ञापकात्॰ स्त्रीवत्॰ पुंवत्॰ द्विगोर्लुगनपत्ये॰ द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्या
र्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्यलुक्स्यात्॰ पंचसुकपालेषुसंस्कृतः पुरोडाशः पंचकपालः॰ द्विगुनिमित्तस्येति किं॰ पंचकपालस्येदं खंडं पांचकपालं॰ अजादिः किं॰
पंचगर्गरूप्यं॰ अनपत्ये किं॰ द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः॰ गोत्रेलुगचि॰ आप्राग्दीव्यतीये विवक्षितेगोत्रप्रत्ययस्यालुक्स्यात्॰ गर्गाणांछात्राः॰ वृद्धाच्छः॰
आपत्यस्यचतद्धितेनाति॰ हलः परस्यापत्ययकारस्यलोपः स्यात्तद्धितपरेनत्वाकारे॰ गार्गीयाः॰ प्राग्दीव्यतः किं॰ गर्गेभ्यो हितं गर्गीयं॰ अचि किं॰ गर्गेभ्य आग
तं गर्गरूप्यं॰ यूनिलुक्॰ प्राग्दीव्यतीयेऽजादौप्रत्ययेविवक्षिते युवप्रत्ययस्यलुक्॰ ग्लुचुकस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः॰ वक्ष्यमाणः फिञ्॰ ततोयून्यण्॰ ग्लौचुका
यनः॰ तस्यछात्राअपि ग्लौचुकायनाः॰ अणोलुकि वृद्धत्वाभावाच्छोन॰ पैलादिभ्यश्च॰ एभ्योयुवप्रत्ययस्यलुक्॰ पीलायावेत्यण्॰ तस्मादणोद्व्यचइतिफिञ्॰
तस्यलुक्॰ पैलः पितापुत्रश्च॰ तद्राजाच्चाणः॰ द्व्यञ्मगधेत्यणंतादांगशब्दादणोद्व्यचइतिफिञोलुक्॰ आंगः पितापुत्रश्च॰ इञः प्राचां॰ गोत्रेयइञ्तदंता
द्युवप्रत्ययस्यलुक्स्यात्तच्चेद्गोत्रं प्राचांभवति॰ पन्नागारस्यापत्यं॰ अतइञ्॰ यञिञोश्चेतिफक्॰ पान्नागारिः पितापुत्रश्च॰ प्राचांकिं॰ दाक्षिः पिता॰ दाक्षा
यणः पुत्रः॰ नतौल्वलिभ्यः॰ तौल्वल्यादिभ्यः परस्ययुवप्रत्ययस्यलुङ्नस्यात्॰ पूर्वेणप्राप्तः॰ तुल्वलः॰ ततइञिफक्॰ तौल्वलिः पिता॰ तौल्वलायनः॰ ६३

पुत्रः॰ फक्फिञोरन्यतरस्यां॰ यूनिलुगितिनित्येलुकि प्राप्ते विकल्पार्थमिदं सूत्रं॰ कात्यायनस्यछात्राः॰ कातीयाः॰ कात्यायनीयाः॰ यस्कस्यापत्यं यास्कः
शिवाद्यण्॰ तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः॰ अणोद्व्यचइतिफिञ्॰ तस्यछात्राः यास्कीयाः॰ यास्कायनीयाः॰ तस्यापत्यं॰ षष्ठ्यंतात्कृतसंधेः समर्थादपत्येर्थे
उक्तावक्ष्यमाणाश्चप्रत्ययावास्युः॰ उपगोरपत्यमौपगवः॰ आदिवृद्धिरल्लोपधागुणंबाधते॰ तस्येदमित्यपत्येपिबाधनार्थं कृतं भवेत्॰ उत्सर्गः शेषएवासौ वृ
द्धान्यस्य प्रयोजनं॰ यद्यपितस्येदमित्येवापत्येप्यणसिद्धः॰ तथापि अतइञ् इत्याद्यर्थं तस्यापत्यमिति तावद्वक्तव्यं॰ योगविभागस्तु भानोरपत्यं भानवः॰
कृतसंधेः किं॰ सौत्थितिः॰ अकृतव्यूहपरिभाषया सौत्थितिर्माभूत्॰ समर्थपरिभाषयानेह॰ कम्बलमुपगोरपत्यं चैत्रस्य॰ प्रथमात् किं॰ अपत्यवाचकात् ष
ष्ठ्यर्थमाभूत्॰ प्रत्ययग्रहणाद्वाक्यमपि॰ दैवयज्ञीतिसूत्रेचादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समासोपि॰ उपग्वपत्यं॰ जातिलिंगाद्गौ॰ औपगवी॰ आश्वपतः॰ दैत्यः॰ औत्सः॰
स्त्रैणः॰ पौंस्नः॰ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं॰ अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञंस्यात्॰ जीवतितुवंश्ये युवा॰ वंश्ये पित्रादौ जीवति सति पौत्रादेर्यदपत्यं चतु
र्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यात् नगोत्रसंज्ञं॰ भ्रातरि च ज्यायसि॰ ज्येष्ठभ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात्॰ वान्यस्मिन्सपिंडे स्थविरतरे जीवति॰ भ्रातु
रन्यस्मिन्सपिंडे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं॰ एकं जीवति ग्रहणमपत्यस्य विशेषणं॰ द्वितीयं सपिंडस्य॰ तद्भिन्नं दर्शाउभयोरुत्कर्षा
र्थः॰ स्थानेनवयसा चोत्कृष्टेपितृव्येमातरि वा जीवति॰ गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः॰ गार्ग्योवा॰ स्थविरेति किं॰ स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव॰ जीवतिकिं॰ मृते
मृतोवागार्ग्य एव॰ वृद्धस्यच पूजायामिति वाच्यम्॰ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचां॰ गोत्रे युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायां॰ तत्र भवान्गार्ग्यायणः॰ पूजेति किं॰
गार्ग्यः॰ यूनश्चकुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यं॰ गार्ग्यो जाल्मः॰ कुत्सेति किं॰ गार्ग्यायणः॰ एकोगोत्रे॰ गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात्॰ उपगोर्गो

६४ त्रापत्यमौपगवः॰ गार्ग्यः॰ नाडायनः॰ गोत्रस्येकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परंपरा॰ यद्वा स्वद्यूनसंख्येभ्यो निष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते २ अपत्यं पितुरेवस्यात्ततः प्रा
चामपीति च॰ मतभेदेन तद्धान्ये स्वत्रमेतत्तथाहि रे २ पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिः स्यात्॰ चतुर्थे लजीवद्युपत्ये मृते वंश्ये
औपगवेः फक्॰ इत्थं फगिञोः परंपरायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः॰ पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरण् इष्टः सि
द्धेपि अणं ताद्गिन्नपि स्यात्॰ चतुर्थे ततः फगिति फगिञोः परंपरायां शततमे गोत्रे [illegible] नवतिरानष्ट प्रत्ययाः स्युः॰ अतो नियमार्थमिदं सूत्रं॰ ए
कस्मुत्रस्ये चे यूत्व॰ गोत्राद्यून्यस्त्रियां॰ यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात्॰ स्त्रियां तु न युवसंज्ञा॰ गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः॰ स्त्रियां गोत्रत्वाद
कण्वप्रत्ययः॰ अत इञ्॰ अदंतं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यंतादिञ् स्यादपत्येर्थे॰ दाक्षिः॰ बाह्वादिभ्यश्च॰ बाहविः॰ औडुलोमिः॰ आकृतिग
णोयं॰ सुधातुरकङ् च॰ चादिञ्॰ सुधातुरपत्यं सौधातकिः॰ व्यासवरुडनिषादचंडालबिंबानां चेति वक्तव्यं॰ न य्वाभ्यां पदांताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्॰
पदांताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः॰ वैयासकिः॰ वारुडकिः॰ इत्यादि॰ गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ्॰ व्रातच्फ
ञोरस्त्रियां॰ व्रातशाविभ्यः च्फञंतेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्नतु स्त्रियां॰ कौंजायन्यः॰ बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते॰ ब्राध्नायन्यः॰ स्त्रियां कौंजायनी॰
गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष्॰ अनंतरापत्ये कौंजिः॰ नडादिभ्यः फक्॰ गोत्र इत्येव॰ नाडायनः॰ चारायणः॰ अनंतरो नाडिः॰ हरितादिभ्योञः॰ एभ्योञ
न्तेभ्यो यूनि फक्॰ हारितायनः॰ इह गोत्राधिकारेपि सामर्थ्याद्यून्ययं॰ नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः॰ बिदाद्यंतर्गणो हरितादिः॰ यञिञोश्च॰
गोत्रे यौ यञिञौ तदंतात्फक्॰ अनातील्युक्तेरापत्यस्येति यलोपो न॰ गार्ग्यायणः॰ दाक्षायणः॰ शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु॰ गोत्रे फक्॰ ६४
स्यात्॰

अजैञोरपवादः॰ आद्यौ बिदादी॰ शारद्वतायनो भार्गवश्चेत्॰ शारद्वतोन्यः॰ शौनकायनो वात्स्यश्चेत्॰ शौनकोन्यः॰ दार्भायणः॰ आग्रायणश्चेत्॰ दार्भिर
न्यः॰ द्रोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां॰ एभ्यो गोत्रे फग्वा॰ द्रौणायनः॰ द्रौणिः॰ पार्वतायनः॰ पार्वतिः॰ जैवंतायनः॰ जैवंतिः॰ अनादिरिह द्रोणः॰ अश्वत्थाम्न्येवानंतरे नं
पवादात्॰ अनृष्यानंतर्ये बिदादिभ्योञ्॰ एभ्यो गोत्रेऽञ् ये त्वत्रानृषयस्तेभ्य आनंतर्ये तु स्वार्थे त्वञ्॰ बिदस्य गोत्रं बैदः॰ अनंतरो बैदिः॰ बाह्वादेराकृ
तिगणत्वादिञ्॰ पुत्रस्यापत्यं पौत्रः॰ दौहित्रः॰ गर्गादिभ्यो यञ्॰ गोत्र इत्येव॰ गार्ग्यः॰ वात्स्यः॰ यञञोश्च॰ गोत्रे यद्यञंतमञंतं च तदवयवयो रेतयोर्लुक् स्या
त्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियां॰ गर्गाः॰ वत्साः॰ बिदाः॰ उर्वाः॰ तत्कृते इति किं॰ प्रियगार्ग्याः॰ स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः॰ गोत्रे किं॰ द्वैप्याः॰ औत्स्याः॰ प्रवराध्यायप्रसिद्ध
मिह गोत्रं॰ तेनेह न॰ पौत्राः॰ दौहित्राः॰ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः॰ गोत्रे यञ्॰ माधव्यो ब्राह्मणः॰ माधवोन्यः॰ बाभ्रव्यः कौशिकः॰ बाभ्रवोन्यः॰ बभ्रुशब्द
स्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदं॰ गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यं॰ बाभ्रव्यायणी॰ कपिबोधादांगिरसे॰ गोत्रे यञ्॰ काप्यः॰ बौध्यः॰ आंगिरसे किं॰
कापेयः॰ बौधिः॰ वतंडाच्च॰ आंगिरस इत्येव॰ वातंड्यः॰ अनांगिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ॰ वातंड्यः॰ वातंडः॰ लुक् स्त्रियां॰ वतंडाच्चेति विहितस्य
लुक्स्यात्स्त्रियां॰ शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्॰ वतंडी॰ अनांगिरसे तु वातंड्यायनी॰ लोहितादित्वात्फक्॰ अणि तु वातंडी॰ ऋषिता हृस्यमाणाः ष्यङ् न॰ अश्वादिभ्यः॰
फञ्॰ गोत्रे॰ आश्वायनः॰ पुंसि जाते॰ पुंसीति प्रकृतिविशेषणं॰ जातस्य गोत्रं जातायनः॰ जाता या अपत्यं जातेयः॰ भर्गात्त्रैगर्ते॰ गोत्रे फञ्॰ भार्गायणस्त्रैगर्तः॰ ०
भार्गिरन्यः॰ शिवादिभ्योण्॰ गोत्र इति निवृत्तं॰ शिवस्यापत्यं शैवः॰ गांगः॰ पक्षे तिकादित्वात्फिञ्॰ गांगायनिः॰ शुभ्रादित्वाड्ढक्॰ गांगेयः॰ अवृद्धाभ्यो नदी
मानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः॰ अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्याड्ढकोपवादः॰ यामुनः॰ नार्मदः॰ चिंतिताया अपत्यं चैंतितः॰ अवृद्धाभ्यः किं॰
पुंसीति किं॰

६५ वासवदत्तेयः॰ नदीत्यादिकिं॰ वैनतेयः॰ तन्नामिकाभ्यः किं॰ शोभनाया अपत्यं शौभनेयः॰ कल्याण्यादित्वात् कुरूभ्यश्च॰ कुपयोगमनुदृष्टार॰ वासिष्ठः॰ वैश्वा
मित्रः॰ अंधकेभ्यः किं॰ श्वाफल्कः॰ वृष्णिभ्यः॰ वासुदेवः॰ आनिरुद्धः॰ शौरिरितितु बाह्वादित्वात्॰ कुरुभ्यः॰ नाकुलः॰ साहदेवः॰ इञ्॰ अणोयमपवादो मध्यपवा
दन्यायात्॰ अत्रिशब्दात्तुपरत्वाड्ढक्॰ आत्रेयः॰ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः॰ संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च॰ द्वैमातुरः॰ सांमातुरः॰
भाद्रमातुरः॰ आदेशार्थं वचनं प्रत्ययस्तूत्सर्गेणाऽपि सिद्धः॰ स्त्रीलिंगनिर्देशोऽर्थापेक्षः॰ तेन धान्यमातुर्न॰ संख्येतिकिं॰ सौमात्रः॰ शुभ्रादित्वाद्वैमात्रेयः॰ क
न्यायाः कनीनच॰ ढकोऽपवादोऽण्तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च॰ कानीनो व्यासः॰ कर्णश्च॰ अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः॰ विकर्णशुंगछगलाद्वत्स
भरद्वाजात्रिषु॰ अपत्येऽण्॰ वैकर्णो वात्स्यः॰ वैकर्णिरन्यः॰ शौंगो भारद्वाजः॰ शौंगिरन्यः॰ छागल आत्रेयः॰ छागलिरन्यः॰ केचित्तु शुंगेत्यत्र न पठंति
तेषां ढक् प्रत्युदाहरणं॰ शौंगेयः॰ पीलाया वा॰ तन्नामिकाणं बाधित्वा द्व्यच इतिप्राप्ते पक्षेऽण्विधीयते॰ पीलाया अपत्यं पैलः॰ पैलेयः॰ ढक् च मंडूका
त्॰ चादण्॰ पक्षे इञ्॰ मांडूकेयः॰ मांडूकः॰ मांडूकिः॰ स्त्रीभ्यो ढक्॰ स्त्रीप्रत्ययांतेभ्यो ढक् स्यात्॰ वैनतेयः॰ बाह्वादित्वात्सौमित्रिः॰ शिवादित्वा
त्सापत्नः॰ घ्यवः॰ द्यवः॰ स्त्रीप्रत्ययांतादपत्ये ढक् स्यात्॰ तन्नामिकाणोऽपवादः॰ दात्तेयः॰ पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण्॰ इतश्चानिञः॰ इकारा
स्या न्ताद्द्व्यचोऽपत्ये ढक् न तु निञंतात्॰ दौलेयः॰ नैधेयः॰ शुभ्रादिभ्यश्च॰ ढक् स्यात्॰ शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः॰ विकर्णकुषीतककाश्यप॰ अपत्ये ढ
क्॰ वैकर्णेयः॰ कौषीतकेयः॰ अन्यो वैकर्णिः॰ कौषीतकिः॰ भुवावुक्च॰ ढक्॰ भौवेयः॰ प्रवाहणस्य ढे॰ प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेर्वा
वृद्धिः पूर्वपदस्य वा ढे परे॰ प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः॰ प्रवाहणेयः॰ तत्प्रत्ययस्य च॰ ढांतस्य प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपद
स्यात् तु आत्रेयः॰ चामा ६५

तु स्य वा॰ प्रवाहणेयिः॰ प्रावाहणेयिः॰ बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिः द्वाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारंभः॰ कल्याण्यादीनामिनङ्। एषामिनङा
देशः स्याड्ढक् च॰ काल्याणिनेयः॰ बांधकिनेयः॰ कुलटाया वा॰ इनङादेशो विकल्प्यते ढक् तु नित्यः पूर्वेणैव॰ कौलटिनेयः॰ कौलटेयः॰ सती स्त्रियः क्वचिच्चे कु
लटा॰ या तु व्युत्पत्तिपक्षार्थे कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे द्रक्॰ कौलटेरः॰ हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च॰ हृदाद्यंते पूर्वपदोत्तरपदयोरचामादेरचो
वृद्धिर्ञिति णिति किति च॰ सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः॰ सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः॰ सक्तुप्रधानाः सिंधवः तेषु भवः साक्तुसैंधवः॰ चटकाया ऐरक्॰ चटक
स्येति वाच्यं॰ लिंगविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि॰ चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः॰ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः॰ तयोरेव स्त्री अपत्यं चटका॰ गोधाया
ढ्रक्॰ गोधाया द्रक्॰ गौधेरः॰ शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक्॰ गौधेयः॰ आरगुदीचां॰ गौधारः॰ एकारसिद्धे आरग्ग्रहणमन्यतो विधानार्थम्॰ जडस्यापत्यं जाडा
रः॰ पंडस्यापत्यं पांडारः॰ क्षुद्राभ्यो वा॰ अंगहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो ढ्रक् वा॰ काणेरः॰ काणेयः॰ दासेरः॰ दासेयः॰ पितृष्वसुश्छण्॰ अ पक्षे ढक्॰
णोऽपवादः॰ पैतृष्वस्रीयः॰ ढकि लोपः॰ पितृष्वसुरंतलोपः स्याड्ढकि॰ अत एव ढक्॰ पैतृष्वसेयः॰ मातृष्वसुश्च॰ पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात्॰ मातृष्वस्री
यः॰ मातृष्वसेयः॰ चतुष्पाद्भ्यो ढञ्॰ ढेलोपोऽकद्र्वाः॰ कद्रूभिन्नस्योवर्णांतस्य भस्य लोपः स्याड्ढे परे॰ कामंडलेयः॰ कमंडलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे॰
गृष्ट्यादिभ्यश्च॰ एभ्यो ढञ् स्यात्॰ अण्ढकोरपवादः॰ गार्ष्टेयः॰ मित्रयोरपत्यं॰ कल्याण्यादिषु पाठादिनङ्॰ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः॰ एषां यकारादेरियादे
शः स्यात् जिति णिति किति च परे॰ इनङिया देशो बाधने॰ दांडिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वा
कमैत्रेयहिरण्मयानि॰ एतानि निपात्यंते॰ इति युलोपः॰ मैत्रेयः॰ मैत्रेयौ॰ यस्कादिभ्यो गोत्रे॰ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते तु बहुत्वे न तु स्त्रियां॰

मित्रयवः· अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च· एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्याद्बहुत्वे· अत्रयः· भृगवः· कुत्साः· वसिष्ठाः· गोतमाः· अंगिरसः· बह्वच इ
ञः प्राच्यभरतेषु· बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात्· पन्नागाराः· युधिष्ठिराः· न गोपवनादिभ्यः· गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात्· एभ्यो
बिदाद्यन्तर्गणोऽयम्· गौपवनाः· शैग्रवाः· तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे· एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् स्याद्द्वंद्वे· तैकायनश्च· कैतवायनश्च· तिकादिभ्यः फिञ्·
तस्य लुक्· तिककितवाः· उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वंद्वे· एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्वा द्वंद्वे चाद्वंद्वे च· भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः· भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः·
लमकाः· लामकायनाः· आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्· एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुषु लुक् स्यात्· अवशिष्टस्य प्रकृतिभाग
स्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशौ स्तः· अगस्तयः· कुण्डिनाः· राजश्वशुराद्यत्· राज्ञो जातावेवेति वाच्यं· ये चाभावकर्मणोः· यादौ तद्धिते परे अ
न् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः· राजन्यः· श्वशुर्यः· जातिग्रहणाच्छूद्राद्राजन्यो राजनः· अन्· अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न· अभावकर्मणोः
किं· राज्ञः कर्मभावो वा राज्यं· संयोगादिश्च· इन् प्रकृत्या अणि परे· चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः· न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः· मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि·
भाद्रसामः· मपूर्वः किं· सौत्वनः· अपत्ये किं· चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः· अवर्मणः किं· चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः· वा हितनाम्न इति वाच्यं· हितनाम्नो
ऽपत्यं हैतनामनः· हैतनामः· ब्राह्मोऽजातौ· योगविभागोऽत्र कर्तव्यः· ब्राह्म इति निपात्यतेऽनपत्येऽणि· ब्राह्मं हविः· ततो जातौ· अपत्ये जातावणि ब्रह्म
णष्टिलोपो न स्यात्· ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः· अपत्ये किं· ब्राह्मी ओषधिः· औक्षमनपत्ये· अणि टिलोपो निपात्यते· औक्षं पदं· अनपत्ये किं· उक्ष्णोऽप
त्यं औक्ष्णः· षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि· षपूर्वयोरन्तस्य हनो देश्च भस्यातो लोपोऽणि· ताक्ष्णः· भ्रौणघ्नः· धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः· पतिक मः·

सामनः· अणि किं· ताक्ष्ण्यः· क्षत्राद्घः· क्षत्रियः· जातावित्येव· क्षात्रिरन्यः· कुलात्खः· कुलीनः· तदन्तादपि· उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिंगात्·
आढ्यकुलीनः· अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ· कुलादित्येव· पक्षे खः· कुल्यः· कौलेयकः· कुलीनः· पदग्रहणं किं· बहुकुल्यः· बाहुकुलेयकः·
बहुकुलीनः· महाकुलादञ्खञौ· अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते· पक्षे खः· महाकुलः· माहाकुलीनः· महाकुलीनः· दुष्कुलाड्ढक्· पूर्वपक्षे खः· दौष्कु
लेयः· दुष्कुलीनः· स्वसुश्छः· स्वस्रीयः· भ्रातुर्व्यच्च· चाच्छः· अणोऽपवादः· भ्रातृव्यः· भ्रात्रीयः· व्यन् सपत्ने· भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदा
येन शत्रौ वाच्ये· भ्रातृव्यः शत्रुः· पाप्मना भ्रातृव्येणेति तु प्रचारात्· रेवत्यादिभ्यष्ठक्· ठस्येकः· अंगात्परस्य ठस्य कादेशः स्यात्· रैवतिकः· गोत्रस्त्रि
याः कुत्सने ण च· गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात् णठकौ स्तः कुत्सायां· सामर्थ्याद्यूनि· गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जाल्मः· युवप्रत्ययात् गार्ग्यस्त्री
[illegible]कौ· यस्येति लोपः· आपत्यस्येति यलोपः· वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलं· सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः· वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक् स्यात्
कुत्सायां· भागवित्तेर्भागवित्तिकः· पक्षे फक्· भागवित्तायनः· फेश्छ च· फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः स्यात् ठक् च कुत्सने गम्ये· यमुन्दस्यापत्यं या
मुन्दायनिः· तिकादित्वात्फिञ्· तस्यापत्यं यामुन्दायनीयो यामुन्दायनिकः· कुत्सने किं· यामुन्दायनिः· औत्सर्गिकस्याणो व्यवच्छित्तये तिकक्·
सौवीरेषु किं· तैकायनिः· फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ· सौवीरेषु· नेह यथासंख्यं· अल्पाच्तरस्य परनिपातेनाऽलिंगादिति वृत्तिः· भाष्ये तु
यथासंख्यमेवाश्रितं· फाण्टाहृतः· फाण्टाहृतायनिः· मैमतः· मैमतायनिः· कुर्वादिभ्यो ण्यः· अपत्ये· कौरव्यः· ब्राह्मणाः· वावदूक्यः·

सम्राजः क्षत्रिये॰ साम्राज्यः॰ साम्राजोन्यः॰ सेनांतलक्षणकारिभ्यश्च॰ एभ्योण्यः स्यात्॰ हारिषेण्यः॰ लाक्षण्यः॰ कारिः शिल्पी तस्मात्॰ तांतु
वाय्यः॰ कौम्भकार्यः॰ नापित्यः॰ उदीचामिञ्॰ हारिषेणिः॰ लाक्षणिः॰ तांतुवायिः॰ कौम्भकारिः॰ नापितान्तु परत्वात्फिञेव॰ नापितायनिः॰ ताक्ष्णोऽ
णउपसंख्यानं॰ ताक्ष्णः॰ पक्षे ताक्ष्ण्यः॰ तिकादिभ्यः फिञ्॰ तैकायनिः॰ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च॰ अपत्ये फिञ्॰ इञोपवादः॰ परमप्रकृतेरेवाय
मिष्यते॰ प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निरूप्यते॰ कुशलस्यापत्यं कौशल्यायनिः॰ कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः॰ छागवृषयोरपि॰ छाग्यायनिः॰
वार्ष्यायणिः॰ अणो द्व्यचः॰ अपत्ये फिञ्॰ इञोपवादः॰ कार्त्रायणिः॰ अणः किं॰ दाक्षायणः॰ द्व्यचः किं॰ औपगविः॰ त्यदादीनां वा फिञ्वाच्यः॰ त्यादाय
निः॰ त्यादः॰ उदीचां वृद्धादगोत्रात्॰ आम्रगुप्तायनिः॰ प्राचां तु आम्रगुप्तिः॰ वृद्धात्किं॰ दाक्षिः॰ अगोत्रात्किं॰ औपगविः॰ वाकिनादीनां कुक्च॰ अपत्ये फि
ञ्वा॰ वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः॰ वाकिनिः॰ पुत्रांतादन्यतरस्यां॰ अस्माद्वा फिञ्सिद्धे॰ तस्मिन्परे पुत्रांतस्य वा कुक् विधीयते॰ गार्गीपुत्र
कायणिः॰ गार्गीपुत्रायणिः॰ गार्गीपुत्रिः॰ प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलं॰ ग्लुचुकायनिः॰ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च॰ समुदायार्थो जातिः॰ मानुषः॰ मा
नुष्यः॰ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॰ जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये॰ दांडिनायनेति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः॰ ऐक्ष्वाकः॰ ऐक्ष्वाकौ॰ क्ष
त्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्॰ तद्राजमाचक्षाणः॰ तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्॰ पंचालानां राजा पांचालः॰ पूरोरण्
वक्तव्यः॰ पौरवः॰ पांडोर्ड्यण्॰ पांड्यः॰ साल्वेयगांधारिभ्यां च॰ आभ्यामपत्येऽञ्॰ वृद्धेदितीति ञ्यङोपवादः॰ साल्वेयः॰ गांधारः॰ तस्य राजन्यप्येवं॰ ६७

द्व्यञ्मगधकलिंगसूरमसादण्॰ अञोपवादः॰ द्व्यचः॰ आंगः॰ वांगः॰ सौह्मः॰ मागधः॰ कालिंगः॰ शौरमसः॰ तस्य राजन्यप्येवं॰ वृद्धेत्कोस
लाजादाञ्ञ्यङ्॥ वृद्धात्॰ आंबष्ठ्यः॰ सौवीर्यः॰ इत्॰ आवंत्यः॰ कौसल्यः॰ अजादस्यापत्यं आजाद्यः॰ कुरुनादिभ्यो ण्यः॰ कौरव्यः॰ नैषध्यः॰ स नै
षधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण्॰ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्॰ साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुंबरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथा
दिभ्यश्च इञ् स्यात् अञोपवादः॰ औदुंबरिः॰ प्रात्यग्रथिः॰ कालकूटिः॰ आश्मकिः॰ राजन्यप्येवं॰ ते तद्राजाः॰ अञादय एतत्संज्ञाः स्युः॰ तद्रा
जस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां॰ बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियां॰ इक्ष्वाकवः॰ पंचालाः॰ इत्यादि॰ कथं तर्हि कौरव्याः
पशवः॰ तस्यामेव रघोः पांड्या इति॰ कौरव्ये पांड्ये च साधव इति समाधेयं॰ रघूणामन्वयं वक्ष्ये॰ निरुध्यमाना यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयो
स्तदपत्यलक्षणया॰ कंबोजाल्लुक्॰ अस्मात्तद्राजस्य लुक् स्यात्॰ कंबोजः॰ कंबोजौ॰ कंबोजादिभ्य इति वक्तव्यं॰ चोलः॰ शकः॰ द्व्यज्लक्षणस्याणो लुक्॰
केरलः॰ यवनः॰ अञो लुक्॰ कंबोजाः समरे इति पाठः सुगमः॰ दीर्घपाठे तु कंबोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः॰ सिंधुतक्षशिलादिभ्योऽणञावित्यण्॰ स्त्रियाम
वंतिकुंतिकुरुभ्यः॰ तद्राजस्य लुक् स्यात्॰ अवंती॰ कुंती॰ कुरूः॰ अतश्च॰ तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक्॰ शूरसेनी॰ मद्री॰ कथं माद्रीसुताविति॰ ह्रस्वएव
पाठ इति हरदत्तः॰ भर्गादित्वाकल्प्यं॰ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः॰ एभ्योऽतस्तद्राजस्य न लुक् स्त्रियां॰ पांचाली॰ वैदर्भी॰ आंगी॰ मागधी॰ एते प्रा
च्याः॰ भार्गी॰ कारूशी॰ कैकयी॰ केकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष्॰ युधा॰ शुक्रा॰ आभ्यां द्व्यच इति ढक्॰ ततः स्वार्थे पर्श्वादियौधेयादि

६८ ण्यामण् · आवट्याच्च · शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् · अतश्चेति लुकि तु द्वयोस्तन्त्रत्वान्ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् · यौधेयी · शौक्रेयी · अणिञोरनार्षयोर्गुरू
पोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे · ष्यादीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमं · गोत्रे यावणिञौ विहितौ तावनार्षौ तदंतयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्या
त् · निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीत्यणिञोरेव · यङश्चाप् · कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्या · वाराह्या · अनार्षयोः किं · वासिष्ठी · वैश्वामित्री ·
गुरूपोत्तमयोः किं · औपगवी · जातिलक्षणो ङीष् · गोत्रे किं · अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री · गोत्रावयवात् · गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे
विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् · अगुरूपोत्तमार्थमारंभः · पौणिक्या · भौणिक्या · क्रौड्यादिभ्यश्च · स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् · अगुरू
पोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारंभः · क्रौड्या · व्याड्या · सूत युवत्यां · सूत्या · भोज क्षत्रिये · भोज्या · दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्यां ·
एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ् वा · अगोत्रार्थमिदं गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते · पक्षे इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् · दैवयज्ञी · दैवयज्ञ्या · इत्यादि · इत्यपत्याधिकारः
तेन रक्तं रागात् · रज्यतेऽनेनेति रागः · कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायं · माञ्जिष्ठं · रागात्किं · देवदत्तेन रक्तं वस्त्रं · लाक्षारोचनाट्ठक् · लाक्षिकः · रौचनिकः · शकल
कर्दमाभ्यामुपसंख्यानं · शाकलिकः · कार्दमिकः · आभ्यामणपीति वृत्तिकारः · शाकलः · कार्दमः · नील्या अन् · नील्या रक्तं नीलं · पीतात्कन् · पीतकं · हरिद्रा
महारजनाभ्यामञ् · हारिद्रं · माहारजनं · नक्षत्रेण युक्तः कालः · पुष्येण युक्तं पौषमहः · पौषी रात्रिः · लुबविशेषे · पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मक ६८
स्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते · अद्य पुष्यः · कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति · विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः · इति निर्देशान

पौर्णमास्यामयं लुब्नेति ज्ञापितत्वात् · श्रवणशब्दात्तु अत एव लुप् · युक्तवद्भावाभावश्च · अबाधकान्यपि निपातनानि भवंति · श्रावणी · संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्यां ·
विशेषार्थोऽयमारंभः · श्रवणा रात्रिः · अश्वत्थो मुहूर्तः · संज्ञायां किं · श्रावणी · आश्वत्थी · द्वंद्वाच्छः · नक्षत्रद्वंद्वाद्युक्ते काले छः स्याद्विशेषे सत्यसति च · तिष्यपुनर्वस
वीयमहः · राधानुराधीया रात्रिः · दृष्टं साम · तेनेत्येव · वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम · अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः · उशनसा दृष्टं औशनं · औशनसं · कलेर्ढक् ·
कालेयं · सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः · अग्निना दृष्टं जातं भवं तत आगतं तस्य चापत्यादि आग्नेयं · वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ · वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यं · सिद्धे यस्येति
लोपेन किमर्थं ययतौ ड्डितौ · ग्रहणं मा भूत्तदर्थेषु वामदेव्यस्य नञ्स्वरे · परिवृतो रथः · वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः · रथः किं · वस्त्रेण परिवृतः कायः · समन्ताद्वेष्टितः
परिवृत इत्युच्यते · तेनेह न · छात्रैः परिवृतो रथः · पाण्डुकम्बलादिनिः · पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली · पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः · म
त्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थं · द्वैपवैयाघ्रादञ् · द्वीपिनो विकारो द्वैपं तेन परिवृतो द्वैपो रथः · एवं वैयाघ्रः · कौमारापूर्ववचने · कौमारेत्यविभ
क्तिको निर्देशः · अपूर्वत्वे निपातनमिदं · अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः पतिः कौमारः · यद्वा · अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या · तत्रोद्धृत
ममत्रेभ्यः · शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः · उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते · तेन सप्तमी · उद्धृत्य निहित इत्यर्थः · स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ·
तत्रेत्येव · समुदायेन व्रतं गम्यते · स्थण्डिले शयितुं नियमोऽस्य स्थाण्डिलो भिक्षुः · संस्कृतं भक्षाः · सप्तम्यंतादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भ

६९ श्राद्धे नेस्युः · श्राद्धे संस्कृताः श्राद्धाः · अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः · शूलोखाद्यत् · अणोऽपवादः · शूले संस्कृतं शूल्यं मांसं · उखा
पात्रविशेषः तस्यां संस्कृतमुख्यं · दध्नष्ठक् · दाध्नि संस्कृतं दाधिकं · उदश्वितोऽन्यतरस्यां · ठक् स्यात् · पक्षे अण् · इसुसुक्तान्तात्कः · इस उस उक् त एत
दन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् · उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् · तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः · औदश्वितः · इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह · आशिषा
चरति आशिषिकः · दोषउपसंख्यानं · दोर्भ्यां तरति दौष्कः · क्षीराड्ढञ् · अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्षा इति · तेन यवाग्वामपि भवति · क्षैरेयी ·
सास्मिन्पौर्णमासीति · इतिशब्दात् संज्ञायामिति लभ्यते · पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः · आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् · अग्रहायनमस्यामित्याग्र
हायणी · प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् · पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं · आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्नाग्रहायणिको मासः · अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी आश्व
त्थी · निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप्तं · आश्वत्थिकः · विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः · एभ्यष्ठग्वा · पक्षेऽण् · फाल्गुनिकः · फाल्गुनो मा
सः · श्रावणिकः · श्रावणः · कार्तिकिकः · कार्तिकः · चैत्रिकः · चैत्रः · सास्य देवता · इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रं हविः · पाशुपतं · बार्हस्पत्यं · त्यज्यमाने द्रव्ये उद्देश्यवि
शेषो देवता · मंत्रस्तुत्या च · ऐन्द्रो मंत्रः · आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति तु गौणिकेऽर्थे सर्वत्राग्निकलीति ढक् · कस्येत् · कशब्दस्य इकारादेशः स्यात् प्रत्ययसं
नियोगेन · कस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः · को ब्रह्मा देवतास्य कायं हविः · श्रीर्देवतास्य श्रायं · शुक्राद्घन् · शुक्रियं · अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः · अपोन
प्त्रियं · अपांनप्त्रियं · अपोनपादपांनपाच्च देवता · प्रत्ययसंनियोगेन तृतं रूपं निपात्यते · अत एवापोनपाते अपांनपाते न्नेति ह्रीतिष्ठ यः · छश्च · योग
विभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः · अपोनप्त्रीयं · अपांनप्त्रीयं · शतरुद्राद्घश्च · शतरुद्रा देवतास्य शतरुद्रियं · शतरुद्रीयं · घछयोर्विधानसामर्थ्या ६९
चाच्छः

द्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक् · महेन्द्राद्घाणौ च · चाच्छः · महेन्द्रियं हविः · माहेन्द्रं · महेन्द्रीयं · सोमाट्ट्यण् · सौम्यं · टित्वान्ङीप् · सौमी ऋक् · वाय्वृतुपित्रुषसो य
त् · वायव्यं · ऋतव्यं · रीङृतः।७।४।२७। अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्तांगस्य रीङादेशः स्यात् · यस्येति च · पित्र्यं · उषस्यं · द्यावापृथिवीशु
नासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च · चाद्यत् · द्यावापृथिवीयं · द्यावापृथिव्यं · शुनासीरीयं · शुनासीर्यं · अग्नेर्ढक् · आग्नेयः · कालेभ्यो भववत् ·
त् · मासिकं · प्रावृषेण्यं · महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् · माहाराजिकं · प्रौष्ठपदिकं · देवताद्वन्द्वे च · अत्र पूर्वोत्तरयोरादिवृद्धिर्ञिति णिति किति च · आग्निमारुतं ·
नेन्द्रस्य परस्य · सौमेन्द्रः · परस्य किं · ऐन्द्राग्नः · दीर्घाच्च वरुणस्य · दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः · ऐन्द्रावरुणं · दीर्घात् किं · आग्निवारुणीमनड्वाहीं · तदस्मिन्वर्त
त इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं · नावयज्ञिकः कालः · पाकयज्ञिकः · पूर्णमासादण् वक्तव्यः · पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पौर्णमासी तिथिः · पितृव्यमातुलमाता
महपितामहाः · एते निपात्यन्ते · पितुर्भ्रातरि व्यत् · पितुर्भ्राता पितृव्यः · मातुर्डुलच् · मातुर्भ्राता मातुलः · मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् · मातुः पिता मातामहः ·
पितुः पिता पितामहः · मातरि षिच्च · मातामही · पितामही · अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः · सकारपाठसामर्थ्यान्न षः · अविसोढं · अविदूसं · अवि
मरीसं · तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ · तिलपिञ्जः · तिलपेजः · वंध्यस्तिल इत्यर्थः · पिञ्ज्छन्दसि डिच्च · तिलपिञ्जः · तस्य समूहः · काकानां समूहः काकं · बाकं ·
भिक्षादिभ्योऽण् · भिक्षाणां समूहो भैक्षं · गर्भिणीनां समूहो गार्भिणं · इह भस्याढे इति पुंवद्भावे कृते · इनण्यनपत्ये · अनपत्यार्थेऽणि परे इन्प्रकृत्या स्या
त् · तेन नस्तद्धिते इति टिलोपो न · युवतीनां समूहो यौवनं · अनुदात्तादेरञ् · यौवतं · गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ·

एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् · लौकिकमिह गोत्रं · तदपत्यमात्रं · युवोरनाकौ · युवुलयोरनुनासिकयणोः क्रमादन अक एतावादेशौ स्तः · ग्लुचुकायनीनां स
मूहो ग्लौचुकायनकं · औक्षकमित्यादि · आपत्यस्येति यलोपे प्राप्ते · प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः · राजन्यकं · मानुष्यकं · वृद्धाच्चेति वक्तव्यं · वार्धकं ·
केदाराद्यञ् च · कैदार्यं · कैदारकं · गणिकाया यञिति वक्तव्यं · गाणिक्यं · ठञ् कवचिनश्च · चात्केदारादपि · कवचिनां समूहः कावचिकं · कैदारिकं · ब्रा
ह्मणमाणववाडवाद्यत् · ब्राह्मण्यं · माणव्यं · वाडव्यं · पृष्ठादुपसंख्यानं · पृष्ठ्यः · ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् · ग्रामता · जनता · बन्धुता · गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यं ·
गजता · सहायता · अह्नः खः क्रतौ · अहीनः · अहर्गणसाध्यः सुत्याकः क्रतुरित्यर्थः · क्रतौ किं · आह्नः · इह खण्डिकादित्वादञ् · अह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टि
लोपो न · पर्श्वा णस् वक्तव्यः · सिति च · सितिपरे पूर्वं पदं स्यात् · अभत्वादङ्गेण न · पर्शूनां समूहः पार्श्वं · अनुदात्तादेरञ् · कापोतं · मायूरं · खण्डिकादिभ्य
श्च · अञ् स्यात् · खण्डिकानां समूहः खाण्डिकं · चरणेभ्यो धर्मवत् · काठकं · छान्दोग्यं · अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् · साक्तुकं · हास्तिकं · धैनुकं · केशाश्वाभ्यां यञ्छाव
न्यतरस्यां · पक्षे ठगणौ · कैश्यं · कैशिकं · आश्वीयं · आश्वं · पाशादिभ्यो यः · पाश्या · तृण्या · धूम्या · वन्या · वात्या · खलगोरथात् · खल्या · गव्या · रथ्या · इनि
त्रकट्यचश्च · खलादिभ्यः क्रमात्स्युः · खलिनी · गोत्रा · रथकट्या · खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः · डाकिनी · कुटुम्बिनी · आकृतिगणोऽयं · विषयो देशे · षष्ठ्य
न्तादयः स्युः सप्तपरिशिष्टलिङ्गेऽर्थे स चेद्देशः · शिबीनां विषयो देशः शैबः · देशे किं · देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः · राजन्यादिभ्यो वुञ् · राजन्यकः · भौरि
क्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ · भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधं · भौलिकिविधं · ऐषुकारिभक्तं · सारसायनभक्तं · सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्र
गाथेषु · पंक्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः · स्वार्थ उपसंख्यानं · त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं · संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः · सोऽस्येत्यनुवर्तते · सुभद्रा प्रयोजनमस्य

संग्रामस्येति सौभद्रः · भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः · तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः · दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा · मौष्टा · घञः सास्यां क्रि
येति ञः · घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञः प्रत्ययः स्यात् · घञ इति कृद्ग्रहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं · श्येनतिलस्य
पाते ञे · श्येनतिलयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे · श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता गया · तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा · श्येन मृ
तिलस्य किं · दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता · तदधीते तद्वेद · व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः · क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् · क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रह
णं · तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तल्लक्षणपरेभ्यस्त्वध्येतरि · आग्निष्टोमिकः · वाजपेयिकः · उक्थं सामविशेषः · तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणया
उक्थं · तदधीते वेद वा औक्थिकः · मुख्यार्थात् अस्माट्ठगणो नेष्यते · न्यायं नैयायिकः · वृत्तिं वार्त्तिकः · लोकायतं लौकायतिकः · इत्यादि · सूत्रान्तादकल्पा
देरेवेष्यते · सांग्रहसूत्रिकः · अकल्पादेः किं · काल्पसूत्रः · विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यं · वायसविद्यिकः · गौलक्षणिकः · आश्वलक्षणिकः · पाराशरक
ल्पिकः · अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यं · आङ्गविद्यः · क्षात्रविद्यः · धार्मविद्यः · त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेत्ति वा त्रैविद्यः · आख्यानाख्या
यिकेतिहासपुराणेभ्यश्च · यावक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यावक्रीतं तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः · वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वास
वदत्ता · अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यर्थे वृद्धाच्छः · तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् · ततोऽनेन ठक् · वासवदत्तिकः · ऐतिहासिकः · पौराणिकः · सर्वा
देः सादेश्च लुग्वक्तव्यः · सर्ववेदानधीते सर्ववेदः · सर्वतन्त्रः · सवार्तिकः · द्विगोर्लुगिति लुक् · द्वितन्त्रः · इकन्पदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन्पथः · पूर्वपदि

७२

कः · उत्तरपदिकः · शतपथिकः · शतपथिकी · षष्टिपथिकः · षष्टिपथिकी · क्रमादिभ्यो वुन् · क्रमकः · क्रमपद शिक्षा मीमांसा क्रमादिः · अनुब्राह्मणादिनिः ·
तदधीते तद्वेदेत्यर्थे · ब्राह्मणसदृशोऽयं ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं · तदधीते वेद वा अनुब्राह्मणी · मत्वर्थे निनैव सिद्धे ऽण्बाधनार्थमिदं · वसन्तादिभ्यष्ठक् · वासन्तिकः · अथ
र्वणमधीते आथर्वणिकः · दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनान्नाटिलोपेन · प्रोक्ताल्लुक् · प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् · पणनं पणः ·
घञर्थे क विधानमिति कः · सोऽस्यास्तीति पणी · तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः · गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च · एते ऽपि प्रकृत्या स्युः इति टिलोपो न · ततो
युनि इञ् · पाणिनिः · ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः · ण्यप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परस्य यु
वाभिधायिनोऽणिञोर्लुक् स्यात् · कौरव्यः पिता · कौरव्यः पुत्रः · श्वाफल्कः पिता · श्वाफल्कः पुत्रः · वासिष्ठः पिता · वासिष्ठः पुत्रः · तैकायनिः पिता · तैकायनिः
पुत्रः · एभ्यः किं · शिवाद्यण् · कौहडः · ततइञ् · कौहडिः पुत्रः · मुनिः किं · वामरथस्य छात्राः वामरथाः इति इञ् । लुक् न भवति · आर्षग्रहणं न प्रतिपदोक्तस्य
ऋष्यण एव ग्रहणात् · पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं · वृद्धाच्छः · इञश्चेत्यण् तु न · गोत्रे यद्वृद्धं तदादिनि वक्ष्यमाणत्वात् · ततोऽध्येतृवेदितृत्वेनाल्लुक् · स्वरे हि
यौ न विशेषः · पाणिनीयः · पाणिनीया · सूत्राच्च कोपधात् · सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् · अप्राप्त्यर्थं आरम्भः · अष्टौ
अध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रं · तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः · छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि · छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि
तद्विषयाणि स्युः · अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः · कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः · वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः · तस्य कठचरकादिति लुक् ·
ततोऽण् · तस्य प्रोक्ताल्लुक् · तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि · उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः · तेन निर्वृत्तं · कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी · तस्य नि ७२

वासः · शिबीनां निवासो देशः शैबः · अदूरभवश्च · विदिशाया अदूरभवं वैदिशं (नगरं) · चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते · तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थि
कत्वं सिध्यति · ओरञ् · अणोऽपवादः · कक्षतु · काक्षतवं · नद्यां मतुप् · इक्षुमती · मतोश्च बह्वजङ्गात् · बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् · नाणः · सैध्रका
वतं · बह्वचः किं · आहिमतं · अङ्गग्रहणं बह्वचि लिङ्गविशेषणं यथा स्यात् मत्वन्तविशेषणं मा भूत् · बह्वचः कूपेषु · अणोऽपवादः · दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः दैर्घवरत्रः कू
पः · उदक् च विपाशः · विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् · अबह्वजर्थ आरम्भः · दत्तेन निर्वृत्तः दात्तः कूपः · उदक् किं · दक्षिणतः कूपेष्वणेव · संकलादिभ्यश्च · कूप
भिन्निनिर्देशे · सांकलं · पौष्कलं · स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु · स्त्रीलिङ्गे देशेऽभिधेये एषु वान्येष्वञ् · सौवीरे · दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी · साल्वे · वैधूमाग्नी नग
री · प्राचि · माकन्दी · सुवास्त्वादिभ्योऽण् · अञोऽपवादः · सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवं · वर्णु · वार्णवं · अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थं · सौवास्तवी · रोणी · रोणीशब्दात्त
दन्ताच्च अण् · कूपाऽपवादः · रौणः · आजकरौणः · कोपधाच्च · अण् · अञोऽपवादः · कर्णच्छिद्रक · कार्णच्छिद्रकः कूपः · कार्कवाकवं · त्रैशंकवं · वुञ्छण्कठजिलसेनि
रढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः · सप्तदश
भ्यः सप्तदश क्रमात् स्युः · चातुरर्थ्याः · अरीहणादिभ्यो वुञ् · अरीहणेन निर्वृत्तम् आरीहणकं · कृशाश्वादिभ्यश्छण् · कार्शाश्वीयं · ऋश्यादिभ्यः कः · ऋश्यकं · कु
मुदादिभ्यष्ठच् · कुमुदिकं · काशादिभ्य इलः · काशिलः · तृणादिभ्यः सः · तृणसं · प्रेक्षादिभ्य इनिः · प्रेक्षी · अश्मादिभ्यो रः · अश्मरः · सख्यादिभ्यो ढञ् ·
साखेयं · संकाशादिभ्यो ण्यः · सांकाश्यं · बलादिभ्यो यः · बल्यं · पक्षादिभ्यः फक् · पाक्षायणः · पथः पन्थ च · पान्थायनः · कर्णादिभ्यः फिञ् · कार्णायनिः · सु
तंगमादिभ्य इञ् · सौतंगमिः · प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः · प्रागद्यं · वराहादिभ्यः कक् · वाराहकः · कुमुदादिभ्यष्ठक् · कौमुदिकः · जनपदे लुप् · जनपदे वाच्ये

चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् · लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने · लुपि सति प्रकृतिवल्लिंगवचने स्तः · पंचालानां निवासो जनपदः पंचालाः · कुरवः · अंगाः · कलिंगाः ·
नदं शिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् · युक्तवद्वचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् · लुब्योगाप्रख्यानात् · लुबपि न कर्तव्यो ऽवयवार्थस्याप्रतीतेः · योगप्रमाणे च तद
भावे दर्शनं स्यात् · यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत · प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् · अस्यार्थः प्रधा
नमित्येवं रूपं वचनमपि न शिष्यं · कुतः · अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः · कालोपसर्जने च तुल्यं · अतीतायां रात्रौ पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽ
द्यतनः · विशेषणानामुपसर्जनानामित्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितं · तदप्यशिष्यं तुल्यं समानं · लोकप्रसिद्धेः · विशेषणानां चाजातेः · लुबर्थस्य विशेषणानामपि त
द्लिंगवचने स्तोऽजातिं वर्जयित्वा · पंचालाः रमणीयाः · गोदौ रमणीयौ · अजातेः किं · पंचाला जनपदः · गोदौ ग्रामः · हरीतक्यादिषु व्यक्तिः · हरीतक्याः फलानि
हरीतक्यः · खलतिकादिषु वचनं · खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि · मनुष्यलुपि प्रतिषेधः · मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न · लुबं
तेस्यतु भवतीत्यर्थः · चंचा अभिरूपः · वरणादिभ्यश्च · एभ्यश्चातुरर्थिकस्य लुप् · अजनपदार्थ आरंभः · वरणानामदूरभवं वरणाः · शर्कराया वा · अस्माच्चातु
रर्थिकस्य वा लुप् · ठक्छौ च · शर्कराया एतौ स्तः · कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्विकल्पः · षड्रूपाणि · शार्करा · शार्करं · शार्करिकं ·
शार्करीयं · शार्करिकं · शार्करकं · नद्यां मतुप् · चातुरर्थिकः · इक्षुमती · मध्वादिभ्यश्च · × ठञ्छको · वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे × मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः · अनद्यर्थ
आरंभः · मधुमान् · कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् · कुमुद्वान् · नड्वान् · वेतस्वान् · आद्ययोर्झय इति अंते मादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन वः · महिषाच्चेति वक्तव्यं ·
महिष्मान्नाम देशः · नडशादाड्ड्वलच् · नड्वलः · शादोऽर्भकघासयोः · शाद्वलः · शिखाया वलच् · शिखावलं · उत्करादिभ्यश्छः · उत्करीयं · नडादीनां कुक् च · ७२

नडकीयं · कुं बोडुस्वलं च · कुंचाकाः · तक्षन्नलोपश्च · तक्षकीयः · बिल्वादिभ्यश्छस्य लुक् · नडाद्यंतर्गता बिल्वादयस्तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे · बिल्वा यस्यां सं
तिसा बिल्वकीया · तस्यां भवा बैल्वकाः · वेत्रकीया · वैत्रकाः · छस्य किं · कुमारस्य लुग्यथा स्यात् · कुक्कोनिवृत्तिर्माभूत् · अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि नि
वर्तेत · लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थं · लोपो हि यमात्रस्य स्यात् · इति चातुरर्थिकाः · शेषे · अपत्यादिचतुरर्थ्यंतादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः · चक्षु
षा गृह्यते चाक्षुषं रूपं · श्रावणः शब्दः · औपनिषदः पुरुषः · दृषदि पिष्टाः दार्षदाः सक्तवः · उलूखले क्षुण्णः औलूखलः यावकः · अश्वैरुह्यते आश्वो रथः · चतुर्भिरु
ह्यते चातुरं शकटं · चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशो रक्षः · शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च · तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः · राष्ट्रावारपाराद्घखौ · आभ्यां क्रमाद्
घखौ स्तः शेषे · राष्ट्रियः · अवारपारीणः · अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यं · अवारीणः · पारीणः · पारावारीणः · इह प्रकृतिविशेषाद्घादयः षडु
ष्ठन्ताः प्रत्यया उच्यंते · तेषां जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यंते · ग्रामाद्यखञौ · ग्राम्यः · ग्रामीणः · कत्र्यादिभ्यो ढकञ् · कुत्सितास्त्रयः कत्रयः · तत्र जा
तादिः · कात्रेयकः · नागरेयकः · ग्रामादित्यनुवृत्ते ग्रामेयकः · कुल्कुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु · कौलेयकः श्वा · कौक्षेयकोऽसिः · कौलीन्यः · ग्रैवेयकोऽलंका
रः · ग्रैवोऽन्यः · नद्यादिभ्यो ढक् · नादेयं · माहेयं · वाराणसेयं · दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् · दक्षिणेत्याजलमर्थ × कौलीन्यः × यं · दाक्षिणात्यः · पाश्चात्यः · पौर
स्त्यः · कापिश्याः ष्फक् · कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु · कापिशायनी द्राक्षा · रंकोरमनुष्येऽण् च · रांकवो गौः · रांकवायणः · अमनुष्ये किं · रं
कवो मनुष्यः · द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् · दिव्यं · प्राच्यं · अपाच्यं · उदीच्यं · प्रतीच्यं · कंथायाष्ठक् · कांथिकः · वर्णौ वुक् · वर्णुनदसमीपदेशो वर्णुः · तद्विषया
र्थेभ्यश्च कंथाशब्दाद्वुक् · यथा हिमवत्सु कांथकं · अव्ययात्त्यप् · अमेहक्वतसित्रेभ्य एव · अमांतिकसहार्थयोः · अमात्यः · इहत्यः · क्वत्यः · ततस्त्यः · त

७३ त्वेभ्यः· परिगणनं किं· उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः· अथयानो भमात्रे टिलोपः· अनित्योयं· बहिषष्टिलोपविधानात्· तेनेह न· आरातीयः· अव्ययात्त्यप्· इति वक्तव्यं· नि
त्यः· निसो गते· इत्यस्वात्ताराद्धितेति· इत्वादिना· परस्य सस्य षः· स्यान्तारोनिहितेपरे· निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः· वैडालादिः· अरण्या[illegible]ः· आरण्याः सुमनसः·
दूरादेत्यः· दूरेत्यः· उत्तरादाहञ्· औत्तराहः· ऐषमोह्यःश्वसोन्यतरस्यां· त्यप्यत्यपौ· पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ· ऐषमस्त्यं· ऐषमस्तनं· ह्यस्त्यं· ह्यस्तनं· श्वस्त्यं· श्वस्त
नं· पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते· तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ· यथासंख्येन· काकतीरं· पाल्वलतीरं· शैवरूप्यं· तीररूप्यान्तादिति नोक्तं बहुच्पूर्वान्माभूत्· बाहुरूप्य·
दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः· अणोपवादः· पौर्वशालः· असंज्ञायां किं· संज्ञाभूतायाः· अकृते मा भूत्· पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः· प्राचांग्रामनगरा
त णामिति सूत्रे पदवृद्धिः· मद्रेभ्योऽञ्· दिक्पूर्वपदादित्येव· दिशोमद्राणामिति मद्रपर्युदासाद्दिशो वृद्धिः· पौर्वमद्रः· आपरमद्रः· उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तात्·
अञ्स्यात्· शैवपुरं· प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्· माहिकिप्रस्थः· पालदः· पारिखदः· नैलीनकः· कण्वादिभ्योगोत्रे· एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण्स्यात्· के
ण्वो गर्गादिः· तस्य काण्वस्य छात्राः काण्वाः· इञश्च· गोत्रे यदिञ् तदन्तादण्स्यात्· दाक्षाः· गोत्रे किं· सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयं· गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकि
कं· तेनेह न· पाणिनीयं· न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु· इञश्चेत्यणोपवादः· प्राष्ठीयाः· काशीयाः· भरतानां प्राच्यत्वेपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानाम
ग्रहणस्य लिङ्गं· वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं· यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात्· त्यदादीनि च· वृद्धसंज्ञानि स्युः· वृद्धाच्छः· शालीयः· मा
लीयः· तदीयः· एङ् प्राचां देशे· एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने· एणीपचनीयः· गोनर्दीयः· भोजकटीयः· ऐणीपचनः· गौनर्दः· भौज
कटः· एङ् किं· आहिच्छत्रः· कान्यकुब्जः· वा नामधेयस्य· वृद्धसंज्ञा वक्तव्या· देवदत्तः· देवदत्तीयः· भवतष्ठक्छसौ· वृद्धाद्भवतष्ठक्छसौ स्तः· भावत्कः· भवदी· ७३

भवदीयः· वृद्धात् इत्यनुवृत्तेः शत्रन्तादेवायं· भावतः· काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ· इकार उच्चारणार्थः· काशिकी· काशिका· वैदिकी· वैदिका· आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्·
आपदादिराकृतिगणः· आपत्कालिकी· आपत्कालिका· वाहीकग्रामेभ्यश्च· वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः· छस्यापवादः· कास्तीरं नाम वाहीकग्रा
मः· कास्तीरिकी· कास्तीरिका· विभाषोशीनरेषु· एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः· सौदर्शनिकी· सौदर्शनिका· सौदर्शनीयः· ओर्देशे ठञ्· उवर्णा
न्ताद्देशवाचिनष्ठञ्· निषादकर्षूः· नैषादकर्षुकः· केणद्वृत्तिङ् स्वः· देशे किं· पटोश्छात्राः पाटवाः· जिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणं· वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते· दाक्षिक
र्षुकः· वृद्धात्प्राचां· प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेव तेनियमार्थमिदं· आढकजम्बुकः· नेह· मल्लवास्तुः· माल्लवास्तवः· धन्वयोपधाद्वुञ्· धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधा
च्च देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ्· ऐरावतं धन्व· ऐरावतकः· साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ वुञ्छणादिसूत्रेण ण्यान्तौ· साङ्काश्यकः· काम्पिल्यकः· प्रस्थपुरवहान्ताच्च· ए
तदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ्· छस्यापवादः· मालाप्रस्थकः· नान्दीपुरकः· पैलुवहकः· पुरान्तग्रहणमप्राग्र्थं· प्राग्देशे त्वन्तरेणापि सिद्धं· रोपधेतोः प्राचां· रोपधादीकारान्ता
च्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्वुञ्· पाटलिपुत्रकः· ईतः· काकन्दकः· जनपदतदवध्योश्च· जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ्· आदर्शकः· त्रैगर्तकः· अवृद्धा
दपि बहुवचनविषयात्· अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदात्तदवधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद्वुञ्· अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः· अवृद्धाज्जनपदात्· आं
गकः· अवृद्धाज्जनपदावधेः· आजमीढकः· वृद्धाज्जनपदात्· दार्वकः· वृद्धाज्जनपदावधेः· कालञ्जरकः· विषयग्रहणं किं· एकशेषेण बहुत्वे माभूत्· वर्तनी च [illegible]
नी च वर्तनी च वर्तन्यः· तासु भवो वार्तनः· कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात्· देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ्· दारुकच्छकः· काण्डाग्नकः· सैन्धुवक्त्रकः· बाहुगर्तकः· धूमा
दिभ्यश्च· देशवाचिभ्यो वुञ्· धौमकः· तैर्थकः· नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः· नगराद्वुञ् कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये· नागरकः· चोरः शिल्पी वा· कुत्सनेति किं· म

नागराब्राह्मणाः॰ अरण्यान्मनुष्ये॰ वुञ्॰ अरण्याण्णस्यापवादः॰ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यं॰ आरण्यकः॰ वा गोमयेषु॰ आरण्यकाः आरण्या वा
७४ गोमयाः॰ कुरुयुगन्धराभ्यां वा॰ वुञ्॰ कौरवकः॰ कौरवः॰ यौगन्धरकः॰ यौगन्धरः॰ मद्रवृज्योः कन्॰ जनपदवुञोऽपवादः॰ मद्रेषु जातो मद्रकः॰ वृजिकः॰ कोपधाद
ण्॰ माहिषिकः॰ कच्छादिभ्यश्च॰ देशवाचिभ्योऽण्॰ वुञोऽपवादः॰ काच्छः॰ सैन्धवः॰ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्॰ कच्छादिभ्यः॰ अणोऽपवादः॰ कच्छे जातादि काच्छको मनुष्यः॰
काच्छकं हसितं॰ मनुष्येत्यादि किं॰ काच्छो गौः॰ अपदातौ साल्वात्॰ साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्वुञि सिद्धे नियमार्थमिदं॰ अपदातावेवेति॰ साल्वकः पदातिर्व्रजति॰ गो
यवाग्वोश्च॰ साल्वाद्वुञ्॰ कच्छाद्यणोऽपवादः॰ साल्वको गौः॰ साल्विका यवागूः॰ साल्वमन्यत्॰ गर्तोत्तरपदाच्छः॰ देशे॰ अणोऽपवादः॰ वृकगर्तीयं॰ उत्तरपदग्रहणं ब
हुच्पूर्वनिरासार्थं॰ गहादिभ्यश्च॰ छः॰ गहीयः॰ मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च॰ मुखतीयं॰ पार्श्वतीयं॰ अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदं॰ कु
ग्जनस्य परस्य च॰ जनकीयं॰ परकीयं॰ देवस्य च॰ देवकीयं॰ स्वस्य च॰ स्वकीयं॰ वेण्वादिभ्यश्छण् वाच्यः॰ वैणुकीयं॰ वैत्रकीयं॰ औत्तरपदकीयं॰ प्राचां कटादेः॰
प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् अणोऽपवादः॰ कटनगरीयं॰ कटघोषीयं॰ कटपल्वलीयं॰ राज्ञः क च॰ वृद्धाच्छे सिद्धे नाऽसिद्धियोगेन ककारादेशमात्रं विधीयते॰ रा
जकीयं॰ वृद्धादकेकान्तखोपधात्॰ अकेकान्तात्खोपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनश्छः स्यात्॰ ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो
ब्राह्मणकीयः॰ शाल्मलिकीयः॰ अयोमुखीयं॰ कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्॰ कन्थाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात्॰ ठञिठादेरपवादः॰
दाक्षिकन्थीयं॰ दाक्षिपलदीयं॰ दाक्षिनगरीयं॰ दाक्षिग्रामीयं॰ दाक्षिह्रदीयं॰ पर्वताच्च॰ पर्वतीयः॰ विभाषाऽमनुष्ये॰ मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात्तेः॰
पक्षेऽण्॰ पर्वतीयानि पार्वतानि वा फलानि॰ अमनुष्ये किं॰ पर्वतीयो मनुष्यः॰ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे॰ भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः स्यात्॰ कृकणीयं॰ ७४

पर्णीयं॰ भारद्वाजे किं॰ कार्कणं॰ पार्णं॰ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च॰ चाच्छः॰ पक्षेऽण्॰ युवयोर्युष्माकं वायं युष्मदीयः॰ अस्मदीयः॰ तस्मिन्नणि च युष्माकास्मा
कौ॰ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च॰ यौष्माकीणः॰ आस्माकीनः॰ यौष्माकः॰ आस्माकः॰ तवकममकावेकवचने॰ एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकम
मकौ स्तः खञि अणि च॰ तावकीनः॰ मामकीनः॰ तावकः॰ मामकः॰ छे तु॰ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॰ मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च॰ त्वदीयः॰ मदीयः॰ अ
र्धाद्यत्॰ अर्ध्यः॰ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च॰ परार्ध्यं॰ अवरार्ध्यं॰ अधमार्ध्यं॰ उत्तमार्ध्यं॰ दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च॰ चाद्यत्॰ पूर्वार्ध्यं॰ पौर्वार्धिकं॰ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ॰
ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः॰ इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः॰ पौर्वार्धिकाः॰ ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे
भवा इति तद्धितार्थे समासः॰ ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थं॰ अञ्ञेनैवोक्ते यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत॰ मध्यान्मः॰ मध्यमं॰ अ सांप्रतिके॰ मध्यशब्दादप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे॰
उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः॰ मध्यंदारु॰ नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः॰ द्वीपादनुसमुद्रं यञ्॰ समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाद्यञ्॰ द्वैप्यं॰ द्वैप्या॰ का
लाट्ठञ्॰ कालवाचिभ्यष्ठञ्॰ मासिकं॰ सांवत्सरिकं॰ सायंप्रातिकः॰ पौनःपुनिकः॰ कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः॰ अनुवितोषस्वराग इति
भारविः॰ समानकालीनं॰ प्राक्कालीनमित्यादि॰ अपभ्रंशा एवेति प्रामाणिकाः॰ तत्र जात इति यावत्कालाधिकारः॰ श्राद्धे शरदः॰ ठञ्॰ ऋत्वणोऽपवादः॰ शारदिकं श्राद्धं
विभाषा रोगातपयोः॰ शारदिकः॰ शारदो वा रोग आतपो वा॰ एतयोः किं॰ शारदं दधि॰ निशाप्रदोषाभ्यां च॰ ठञ्॰ नैशिकं॰ नैशं॰ प्रादोषिकं॰ प्रादोषं॰ श्वसस्तुट् च॰ श्व
सष्ठञ् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च॰ द्वारादीनां च॰ द्वार॰ स्वर॰ व्यल्कश॰ स्वस्ति॰ स्वर्॰ श्वस्॰ श्वन्॰ स्फ्यकृत॰ स्वादु॰ मृदु॰ स्व॰ एषां न वृद्धिः ऐजागमश्च॰ शौवस्तिकं॰ सं
धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्॰ संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवाचिभ्योऽण्॰ संधिवेलायां भवं सांधिवेलं॰ ग्रैष्मं॰ तैषं॰ संधिवेला॰ संध्या॰ अमावास्या॰ त्र

७५

योदशी · चतुर्दशी · पंचदशी · पौर्णमासी · प्रतिपत् · संवत्सरात्फलपर्वणोः · सांवत्सरं फलं पर्व वा · सांवत्सरिकमन्यत् · प्रावृष एण्यः · प्रावृषेण्यः · वर्षाभ्यष्ठक् · वर्षासु साधु
वार्षिकं वासः · कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति साध्वर्थे · सर्वत्राण च तलोपश्च हेमंतादण स्यात्तलोपश्च [illegible] · नकारलोपश्च [illegible] लोपः · हैमनो हैमंतं सा
यंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च · सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यः ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च · तुटः प्रागनादेशः · अनद्यतन इत्यादि निर्दे
शात् · सायंतनं · चिरंतनं · प्राह्णप्रगयोरेदंतत्वं च निपात्यते · प्राह्णेतनं · प्रगेतनं · दोषातनं · दिवातनं · चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः · चिरत्नं · परुत्नं · परारित्नं · अग्रादि
पश्चाड्डिमच् · अग्रिमं · आदिमं · पश्चिमं · अंताच्च · अंतिमं · विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां · आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च · पक्षे ठञ् · पूर्वाह्णेतनं · अपराह्णेतनं · घ
कालतनेष्विति लुक् · पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णेतनं · पौर्वाह्णिकं · आपराह्णिकं · तत्र जातः · सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थे अणादयो घादयश्च स्युः · स्रुघ्ने जा
तः स्रौघ्नः · औत्सः · राष्ट्रियः · अवारपारीण इत्यादि · प्रावृषष्ठप् · एण्यस्यापवादः · प्रावृषि जातः प्रावृषिकः · संज्ञायां शरदो वुञ् · ठञोऽपवादः · शारदका दर्भवि
शेषा मुद्गविशेषाश्च · उत्तरपदस्य · अधिकारोऽयं · हनस्त इत्यस्मात्प्राक् · अवयवादृतोः · अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति
किति च · पूर्ववार्षिकः · अपरहैमनः · अवयवात्किं · पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः · नैतौ द्विमद्विधाववयवानामिति तदंतविधिः पूर्वत्र · इह तु न · अ
वयवत्वाभावात् · सुसर्वार्धाज्जनपदस्य · उत्तरपदवृद्धिः · सुपांचालकः · सर्वपांचालकः · अर्धपांचालकः · जनपदतदवध्योरिति वुञ् · सुसर्वार्धदिक्शब्दे
भ्यो जनपदस्येति तदंतविधिः · दिशोऽमद्राणां · दिग्वाचकात्परस्यामद्रभिन्नस्य जनपदवाचिनो वृद्धिः स्यात् · पूर्वपांचालकः · दिशः किं · पूर्वं पंचालानां
मयं पौर्वपंचालकः · अमद्राणां किं · पौर्वमद्रः · योगविभाग उत्तरार्थः · प्राचां ग्रामनगराणां · दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चांगानामवयवस्य वृद्धिः स्या ७५

त् · पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः · नगर · पूर्वपाटलिपुत्रकः · पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् · पूर्वाह्णकः · अपराह्णकः · आर्द्रकः · मूलकः · या
प्रदोषकः · अवस्करकः · पथः पंथ च · पथि जातः पंथकः · अमावास्याया वा · अमावास्यकः · आमावास्यः · अच्च · अमावस्यः · सिंध्वपकराभ्यां कन् · सिंधुकः ·
कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि प्राप्ते · अपकरकः · औत्सर्गिके विधाने · अणञौ च · क्रमात् · सैंधवः · आपकरः · श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुह
स्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् · एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् · लुक् तद्धितलुकि · नाद्धितलुकि उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् · श्रवि
ष्ठासु जातः श्रविष्ठः · फल्गुनः इत्यादि · चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं · चित्रायां जाता चित्रा · रेवती · रोहिणी · आभ्यां लुक् तद्धितलुकीति लुक् [illegible]
नेपि — देराहेतिगणत्वात्पुनर्ङीष् · फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ · स्त्रियामित्येव · फल्गुनी · अषाढा · श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् वक्तव्यः · अस्त्रियामपि · श्रा
विष्ठीयः · आषाढीयः · प्रोष्ठपदानां · प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च · प्रोष्ठपदासु जातः प्रौष्ठपादो माणवकः · जे
इति किं · प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः · बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते · भद्रपादः · स्थानांतगोशालखरशालाच्च · एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् · गोस्था
ने जातो गोस्थानः · गोशालः · खरशालः · विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वे · वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा · एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा · वत्सशाले
जातो वत्सशालो वात्सशालः इत्यादि · जातार्थ [illegible] वक्तव्यः · शातभिषः · शातभिषजः · शतभिषक् · नक्षत्रेभ्यो बहुलं · जातार्थप्रत्यय
स्य बहुलं लुक् · रोहिणः · रौहिणः · कृतलब्धक्रीतकुशलाः · तत्रेत्येव · स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः · प्रायभवः · तत्रेत्येव · स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्ये
न भवति स्रौघ्नः · उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् · औपजानुकः · औपकर्णिकः · औपनीविकः · संभूते · स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः · कोशाड्ढञ् · कौशेयं ·

ष्ठञ्॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु॥ हेमंते साधुर्हैमंतः॥ प्राकृषः॥ वसंते पुष्प्यंति वासंत्यः कुंदलताः॥ शरदि पच्यंते शारदाः शालयः॥ उप्ते च॥ हेमंते उप्यं
ते हैमंता यवाः॥ आश्वयुज्या वुञ्॥ ठञोपवादः॥ आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजकाः माषाः॥ ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्यां॥ पक्षे कालेभ्यः ठञ्॥ ग्रैष्मकं॥ वासंतकं॥ ग्रैष्मं॥ वास
तं॥ देयमृणे॥ कालादित्येव॥ मासे देयमृणं मासिकं॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्॥ यस्मिन्काले मयूराः कलापिनः संभवंति स उपचारात्कलापी॥ तत्र देयमृणं क
लापकं॥ अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्युक्तः कालोप्यश्वत्थः॥ यस्मिन्काले अश्वत्थाः फलंति तत्र देयमृणमश्वत्थकं॥ यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयमृणं यव
बुसकं॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्॥ ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकं॥ आवरसमकं॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च॥ चाद्वुञ्॥ सांवत्सरिकं॥ सांवत्सरकं॥ आग्रहायणिकं॥ आग्रहायण
कं॥ व्याहरति मृगः॥ कालवाचिनः सप्तम्यंतात्कर्तर्यर्थे णादयः स्युः॥ यो व्याहरति स मृगश्चेत्॥ निशायां व्याहरति नैशो मृगः॥ नैशिकः॥ तदस्य सोढं॥ काला
दित्येव॥ निशासहचरितमध्ययनं निशा॥ तत्सोढमस्य नैशिकः॥ तत्र भवः॥ स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः॥ राष्ट्रियः॥ दिगादिभ्यो यत्॥ दिश्यं॥ वर्ग्यं॥ शरीरावयवाच्च॥ दंत्यं॥ क
ण्ठ्यं॥ प्राचां नगरांते॥ प्राचां देशे नगरांते गेहपूर्वपदयोरचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञ्णिति किति च॥ सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः॥ पौंड्रनागरः॥ प्राचां किं॥ म
द्रनगरमुदक्षु॥ तत्र भवो माद्रनगरः॥ जंगलधेनुवलजांतस्य विभाषितमुत्तरं॥ जंगलाद्यंतस्यांगस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यादुत्तरपदस्य वा ञ्णिति किति च॥ कुरुजं
गले भवं कौरुजंगलं॥ कौरुजांगलं॥ वैश्वधेनवं॥ वैश्वधैनवं॥ सौवर्णवलजं॥ सौवर्णवालजं॥ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्॥ दार्तेयं॥ कलशिर्घटः॥ तत्र भवं का
लशेयं॥ ग्रीवाभ्योऽण् च॥ चाड्ढञ्॥ ग्रैवेयं॥ ग्रैवं॥ गंभीराञ्ञ्यः॥ गंभीरे भवं गांभीर्यं॥ पंचजनादुपसंख्यानं॥ पांचजन्यः॥ अव्ययीभावाच्च॥ परिमुखं भवं पारिमुख्यं॥
परिमुखादिभ्य एवेष्यते॥ औपकूलः॥ अंतःपूर्वपदाट्ठञ्॥ अव्ययीभावादित्येव॥ वेश्मनि अंतर्वेश्म तत्र भवमांतर्वेश्मिकं॥ अध्यात्मादेष्ठञिष्यते॥ अध्यात्मं भवं

व्याख्यायते ऽनेन व्याख्यानः करणे ल्युट्॥ तथा च षष्ठ्यंताद्व्याख्यानकरणार्थे सप्तम्यंतात्तु भवार्थे व्याख्यातव्यस्य ग्रंथ
स्य प्रतिपादकात्प्रत्ययाः स्युः

आध्यात्मिकं॥ अनुशतिकादीनां च॥ एषामुभयपदवृद्धिर्ञ्णिति किति च॥ आधिदैविकं॥ आधिभौतिकं॥ ऐहलौकिकं॥ अध्यात्मादिराकृतिगणः॥ देविकाशिंशपादित्य
वाड्दीर्घसत्त्रश्रेयसामात्॥ एषां पंचानामादेरचो वृद्धिप्राप्तावादेरच आत्स्यात् ञ्णिति किति च॥ देविकाकूले भवाः दाविकाकूलाः शालयः॥ शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः॥
पत्यादित्यौहवस्य च॥ दित्यौहि इदं दात्यौहं॥ दीर्घसत्त्रे भवं दार्घसत्त्रं॥ श्रेयसि भवं श्रायसं॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्॥ ठञ्॥ अव्ययीभावादित्येव॥ पारिग्रामिकः॥ आनुग्रामिकः॥
जिह्वामूलांगुलेश्छः॥ जिह्वामूलीयं॥ अंगुलीयं॥ वर्गांताच्च॥ कवर्गीयं॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्यां॥ पक्षे पूर्वेण छः॥ मद्वर्ग्यः॥ मद्वर्गीणः॥ मद्वर्गीयः॥ अशब्दे किं॥
कवर्गीयो वर्णः॥ कर्णललाटात्कनलंकारे॥ कर्णिका॥ ललाटिका॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः॥ सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रंथः॥ तैङः॥ कार्तः॥ सुप्सु भवं
सौपं॥ बह्वचोंतोदात्ताट्ठञ्॥ षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वं तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ॥ त
योरन्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोपादानसामर्थ्यादसोमकादपीष्यते॥ अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः॥ वाजपेयिकः॥ पाकयज्ञिकः॥
नावयज्ञिकः॥ बह्वचेनेन स्वरस्य विधिनिरासार्थं॥ अनंतोदात्तार्थ आरंभः॥ अध्यायेष्वेवर्षेः॥ ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रंथवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चा
ध्याये ठञ् स्यात्॥ वसिष्ठेन दृष्टो मंत्रः वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोध्यायः॥ अध्यायेषु किं॥ वासिष्ठी ऋक्॥ पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्॥ पुरोडाशास
हचरितो मंत्रः पुरोडाशः॥ स एव पौरोडाशः॥ तत्र भवः पौरोडाशिकः॥ पुरोडाशिकः॥ छंदसो यदणौ॥ छंदस्यः॥ छांदसः॥ द्व्यज्ऋद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चर
णनामाख्याताट्ठक्॥ द्व्यचः॥ ऐष्टिकः॥ पाशुकः॥ ऋत्॥ चातुर्होत्रिकः॥ ब्राह्मणिकः॥ आर्चिक इत्यादि॥ अणृगयनादिभ्यः॥ ठञादेरपवादः॥ आर्गयनः॥ औप

सि॰ कौ॰

७८

निषद्ः॰ वैयाकरणः॰ तत आगतः॰ स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः॰ ठगायस्थानेभ्यः॰ शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः॰ शुंडिकादिभ्योण्॰ आयस्थानठक
श्चादीनां चापवादः॰ शुंडिकादागतः शौंडिकः॰ कार्कणः॰ तैर्थः॰ विद्यायोनिसंबंधेभ्यो वुञ्॰ औपाध्यायकः॰ पैतामहकः॰ ऋतष्ठञ्॰ वुञोपवादः॰ हौतृकं॰
मातृकं॰ भ्रातृकं॰ पितुर्यच्च॰ चाट्ठञ्॰ रीङृतः॰ ग्रस्य निलोपः॰ पित्र्यं॰ पैतृकं॰ गोत्रादंकवत्॰ बिदेभ्य आगतं बैदं॰ गार्गं॰ दाक्षं॰ औपगवकं॰ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ
कुशलनिपुणानां॰ नञः परे वा श्च्यादीनामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य वा जिदादौ॰ आशौचं॰ अशौचं॰ आनैश्वर्यं॰ अनैश्वर्यं॰ आक्षेत्रज्ञं॰ अक्षेत्रज्ञं॰ आकौशलं॰
अकौशलं॰ आनैपुणं॰ अनैपुणं॰ हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः॰ समादागतं समरूप्यं॰ विषमरूप्यं॰ पक्षे गहादित्वाच्छः॰ समीयं॰ विषमीयं॰ देवदत्तरूप्यं॰ दे
वदत्तं॰ मयट् च॰ सममयं॰ विषममयं॰ देवदत्तमयं॰ प्रभवति॰ तत इत्येव॰ हिमवतः प्रभवति हैमवती गंगा॰ विदूराञ्ञ्यः॰ विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः॰ तद्गच्छति
पथिदूतयोः॰ स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः॰ पंथा दूतो वा॰ अभिनिष्क्रामति द्वारं॰ तदित्येव॰ स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारं॰ अधिकृत्य कृते ग्रंथे॰ तदि
त्येव॰ शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शारीरकीयः॰ शारीरकभाष्यमित्यत्र तूपचारात्॰ शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेंद्रजननादिभ्यश्छः॰ शिशूनां क्रंदनं शि
शुक्रंदः॰ तमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शिशुक्रंदीयः॰ यमस्य सभा यमसभं॰ क्लीबत्वं निपातनात्॰ यमसभीयः॰ किरातार्जुनीयं॰ इंद्रजननादिराकृतिगणः॰
इंद्रजननीयं॰ विरुद्धभोजनीयं॰ सोस्य निवासः॰ स्रुघ्नो निवासोस्य स्रौघ्नः॰ अभिजनश्च॰ स्रुघ्नोभिजनोस्य स्रौघ्नः॰ यत्र स्वयं वसति स निवासः॰ यत्र पू
र्वैरुषितं सोभिजन इति विवेकः॰ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते॰ पर्वतवाचिनः प्रथमांतादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात्॰ हृद्गोलः पर्वतोभिजनो येषामायु ७८

धजीविनां ते हृद्गोलीयाः॰ आयुधेति किं॰ ऋक्षोदः पर्वतोभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः॰ शंडिकादिभ्यो ञ्यः॰ शंडिकोभिजनोस्य शांडिक्यः॰ सिंधुतक्षशिला
दिभ्योणञौ॰ सिंध्वादिभ्योण् तक्षशिलादिभ्योञ् स्यादुक्तेर्थे॰ सैंधवः॰ तक्षशिला नगरी अभिजनोस्य ताक्षशिलः॰ तूदीसलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढ
ञ्यकः॰ तूदी अभिजनोस्य तौदेयः॰ सालातुरीयः॰ वार्मतेयः॰ कौचवार्यः॰ भक्तिः॰ सोस्येत्यनुवर्तते॰ भज्यते सेव्यते इति भक्तिः॰ स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः॰ अचि
त्ताददेशकालाट्ठक्॰ अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः॰ पायसिकः॰ अचित्तादिति किं॰ देवदत्तः॰ अदेशात् किं॰ स्रौघ्नः॰ अकालात् किं॰ ग्रैष्मः॰ महाराजाट्ठञ्॰ माहाराजिकः॰
वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्॰ वासुदेवकः॰ अर्जुनकः॰ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्॰ अणोपवादः॰ परत्वाद्वृद्धाच्छं बाधते॰ ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः॰
नाकुलकः॰ बहुलग्रहणान्नेह॰ पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः॰ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने॰ जनपदस्वामिनः क्षत्रिया जनपदिनां बहु
वचने जनपदवाचिना समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात् प्रकृतिः प्रत्ययश्च॰ जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्ते च अतिदिश्यंते॰ अंगा जन
पदो भक्तिरस्य आंगकः॰ अंगाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आंगकः॰ जनपदिनां किं॰ पंचालाब्राह्मणा भक्तिरस्य पांचालः॰ जनपदेनेति किं॰ पौरवो राजा भक्ति
रस्य पौरवीयः॰ तेन प्रोक्तं॰ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं॰ तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण्॰ छंदोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि॰ तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तै
त्तिरीयाः॰ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः॰ काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः॰ कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च॰ कलापिनोंतेवासी हरिद्रु
स्तेन प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः॰ वैशंपायनांतेवासिभ्यः॰ आलंबिनः॰ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु॰ तृतीयांतात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रो

क्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्तेष्वर्थे णिनिः· पुराणेन चिरंतनेन मुनिना प्रोक्ताः· भल्लु· भाल्लविनः· शाट्यायनेन· शाट्यायनिनः· कल्पे· पिंगः· पैंगी कल्पः· पुराणेत्या

७८ दिकिं· याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि· आश्मरथः कल्पः· अणि आपत्यस्येति यलोपः· कठचरकाल्लुक्· आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक्· कठेन प्रोक्तमधीयते क

ठाः· चरकाः· कलापिनोऽण्· कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः· नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलांगलिशिला

लिशिखंडिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानमित्युपसंख्यानाट्टिलोपः· छगलिनो ढिनुक्· छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः· पाराशर्यशिलालि

भ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः· णिनिः स्यात्· पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः· शैलालिनो नटाः· कर्मंदकृशाश्वादिनिः· भिक्षुनटसूत्रयोरित्ये

व· कर्मंदेन प्रोक्तमधीयते कर्मंदिनो भिक्षवः· कृशाश्विनो नटाः· तेनैकदिक्· सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामिनी· तसिश्च· स्वरादिपाठादव्ययत्वं· पीलु

मूलेनैकदिक् पीलुमूलतः· उरसो यच्च· चात्तसिः· अणोऽपवादः· उरसा एकदिक् उरस्यः· उरस्तः· उपज्ञाते· तेनेत्येव· पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयं· कृते ग्र

न्थे· वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः· संज्ञायां· तेनेत्येव· अग्रन्थार्थमिदं· मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु· कुलालादिभ्यो वुञ्· कुलालेन कृतं कौलालकं· वारुडकं·

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्· तेन कृते संज्ञायां· क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं· भ्रामरं· वाटरं· पादपं· तस्येदं· उपगोरिदमौपगवं· वहेस्तुरणिट् च· संवोढुः स्वं सांवहित्रं· अग्नीधः

शरणे रण् भं च· अग्निमिंधे अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रं· तत्स्थलोत्प्याग्नीध्रः· समिधामाधाने षेण्यण्· सामिधेन्यो मन्त्रः· सामिधेनी ऋक्· रथाद्यत्· रथ्यं

चक्रं· पत्त्रपूर्वादञ्· पत्त्रं वाहनं· अश्वरथस्येदमाश्वरथं· पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च· अञ्· पत्त्राद्वाह्ये· अश्वस्येदं वहनीयमाश्वं· आध्वर्यवं· पारिषदं· हलसीराट्ठक्· हा

लिकं· सैरिकं· द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः· काकोलूकिका· कुत्सकुशिकिका· द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः· देवासुरं· गोत्रचरणाद्वुञ्· औपगवकं· चरणा ७८

तरणौ तु इट् कर्मणि षष्ठ्यन्ताद्धात्वाधानकरणे षेण्यण् यथा अग्निः समिध्यते सा सामिधेनी· तद्यथा ओमा

सेति यथा अश्वासमिद्धा यते सा सामिधेनी समर्थः॥

द्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यं· काठकं· संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण्· घोषग्रहणं कर्तव्यं· अञ्· बैदः संघोऽङ्को घोषो वा· बैदं लक्षणं· यञ्· गार्गः· गार्गं· इञ्· दाक्षः·

दाक्षं· परंपरासंबन्धोऽङ्कः· साक्षात्तु लक्षणं· शाकलाद्वा· अण्वाक्येऽर्थे· पक्षे चरणत्वाद्वुञ्· शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः· तेषां संघोऽङ्को घोषो वा शाकलः· शाकलकः· ल

क्षणं क्लीबता· छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः· छंदोगानां धर्मो आम्नायो वा छांदोग्यं· औक्थिक्यं· याज्ञिक्यं· बाह्वृच्यं· नाट्यं· चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तं· तत्सा

हचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव· न दंडमाणवान्तेवासिषु· दंडप्रधाना माणवास्तेषु शिष्येषु वुञ् न स्यात्· दाक्षाः· दंडमाणवाः शिष्या वा· रैवतिकादिभ्यश्छः· त

स्येदमित्यर्थे· वुञोऽपवादः· रैवतिकीयः· बैजवापीयः· कौपिंजलहास्तिपदादण्वाच्यः· कुपिंजलस्यापत्यं· इहैव सूत्रे निपातनादण्· तदंतात्पुनरण्· कौपिंजलः·

गोत्रवुञोऽपवादः· हस्तिपदस्यापत्यं हास्तिपदः· चरणवुञोऽपवादः· आथर्वणिकस्येकलोपश्च· अण्· आथर्वणिकस्यायमाथर्वणः· धर्मो आम्नायो वा· चरणवुञो

पवादः· समा भाः शैषिकाः· तस्य विकारः· अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः· अश्मनो विकार आश्मः· भास्मनः· मार्त्तिकः· अवयवे च प्राण्योषधिवृ

क्षेभ्यः· चाद्विकारे· मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः· मौर्वं कांडं भस्म वा· पैप्पलं· बिल्वादिभ्योऽण्· बैल्वः· कोपधाच्च· अण् स्यात्· अञोऽपवादः· तर्कु· तार्कवं· त्रपु

जतुनोः षुक्· आभ्यामण् विकारे एतयोः षुगागमश्च· त्रापुषं· जातुषं· ओरञ्· दैवदारवं· अनुदात्तादेश्च· दाधित्थं· कापित्थं· पलाशादिभ्यो वा· पालाशं· कारीरं·

शम्याः ष्लञ्· शामीलं भस्म· षित्वान्ङीष्· शामीली स्रुक्· मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः· प्रकृतिमात्रान्मयट् स्याद्विकारावयवयोः· अश्ममयं· आश्मनं·

अभक्ष्येत्यादि किं· मौद्गः सूपः· कार्पासमाच्छादनं· नित्यं वृद्धशरादिभ्यः· आम्रमयं· शरमयं· एकाचो नित्यं· त्वङ्मयं· वाङ्मयं· कथं तर्हि आप्यमम्मयमिति· तस्येद

मित्यण्तात्स्वार्थे ष्यञ्· गोश्च पुरीषे· गोः पुरीषं गोमयं· पिष्टाच्च· मयड्विकारे· पिष्टमयं भस्म· कथं पैष्टी सुरेति· सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण्· संज्ञायां

विकारावयवयोर्वर्त्तमानपदयोर्विलोपो वा ... अश्मनो विकारे टिलोपो ...

टिलोपाभिधानं ... पाषाणानां वा ... तत्र ग्रहणात्॥

कन्॰ पिष्टादित्येव॰ पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः॥ पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्॰ व्रीहेः पुरोडाशे॰ मयट्॰ बिल्वाद्यणोऽपवादः॥ व्रीहिमयः पुरोडाशः॥ व्रैहमन्यत्॰ असंज्ञा
यां तिलयवाभ्यां॰ तिलमयं॰ यवमयं॰ संज्ञायां तु॰ तैलं॰ यावकः॥ तालादिभ्योऽण्॰ अञ्मयटोरपवादः॥ तालाद्धनुषि॰ तालं धनुः॥ अन्यत्तालमयं॰ ऐन्द्रायुधं॰ जातरूपेभ्यः
परिमाणे॰ अण्॰ बहुवचनात्पर्यायग्रहणं॰ हाटकः॥ तापनीयः॥ सौवर्णो वा निष्कः॥ परिमाणे किं॰ हाटकमयी यष्टिः॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ्॰ शौकं॰ बाकं॰ राजतं॰ ञितश्च
तत्प्रत्ययात्॰ ञितो विकारावयवार्थकप्रत्ययस्तदन्तादञ् तयोरेवार्थयोः॥ मयटोऽपवादः॥ शामीलस्य शामीलं॰ दाधित्थस्य दाधित्थं॰ ञितः किं॰ बैल्वमयं॰ क्रीतवत्परिमा
णात्॰ प्राग्वतेष्ठञित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारे निर्दिश्यन्ते॰ अणादीनामपवादः॥ निष्केण क्रीतं नैष्किकं॰ एवं निष्क
स्य विकारो नैष्किकः॥ शतस्य विकारः शत्यः शतिकः॥ उष्ट्राद्वुञ्॰ प्राण्यञोऽपवादः॥ औष्ट्रकः॥ उमोर्णयोर्वा॰ औमं॰ औमकं॰ और्णं॰ और्णकं॰ वुञभावे यथाक्रममण
ञौ॰ एण्या ढञ्॰ ऐणेयं॰ एणस्य तु ऐणं॰ गोपयसोर्यत्॰ गव्यं॰ पयस्यं॰ द्रोश्च॰ द्रुशब्दस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यं॰ माने वयः॰ द्रोरित्येव॰ द्रुवयं॰ यानं तद्द्रुवयं पात्र्य — द्रोर्विकारभूतं प्रस्था दिपरिमाणमित्यर्थः
मितिमीमानार्थकं नयं॰ फले लुक्॰ विकारावयवस्य लुक् स्यात्फले॰ आमलक्याः फलमामलकं॰ प्लक्षादिभ्योऽण्॰ विधानसामर्थ्यान्न लुक्॰ प्लाक्षं॰ न्यग्रोधस्य च
केवलस्य॰ अस्य न वृद्धिरैजागमश्च॰ नैयग्रोधं॰ जंब्वा वा॰ फलेऽण्वा॰ जांबवं॰ पक्षे॰ ओरञ्॰ तस्य लुक्॰ जंबु॰ लुप् च॰ लुपि॰ जंब्वाः फले प्रत्ययस्य लुप् स्याद्वा॰ लुपि युक्त
वत्॰ जंब्वाः फलं जंबूः॥ फलपाकशुषामुपसंख्यानं॰ व्रीहयः॥ मुद्गाः॥ पुष्पमूलेषु बहुलं॰ मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका॰ जात्याः पुष्पं जाती॰ विदार्या मूलं विदारी॰ बहु
लग्रहणान्नेह॰ पाटलानि पुष्पाणि॰ साल्वानि मूलानि॰ बाहुलकात्क्वचिल्लुक्॰ अशोकं॰ करवीरं॰ हरीतक्यादिभ्यश्च॰ एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्॰ हरीत
क्यादीनां लिंगमेव प्रकृतिवत्॰ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च॰ कंसीयपरशव्याभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च लुक्॰ कंसा ७९

य हितं कंसीयं तस्य विकारः कांस्यं॰ परशवे हितं परशव्यं तस्य विकारः पारशवः॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः॥ प्राग्वहतेष्ठक्॰ तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रि
यते॰ तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं॰ माशब्द इत्याह माशब्दिकः॥ स्वागतादीनां च॰ ऐच् न स्यात्॰ स्वागतमित्याह स्वागतिकः॥ स्वाध्वरिकः॥ स्वंग
स्यापत्यं स्वांगिः॥ व्यंगस्यापत्यं व्यांगिः॥ व्यडस्यापत्यं व्याडिः॥ व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः॥ स्वपतौ साधु स्वापतेयं॰ आहौ प्रभूतादिभ्यः॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः॥ पा
र्याप्तिकः॥ पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः॥ सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः॥ सौखशायनिकः॥ आनुशतिकादिः॥ गच्छतौ परदारादिभ्यः॥ पारदारिकः॥ गौरुतल्पिकः॥ तेन
दीव्यति खनति जयति जितं॰ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः॥ अभ्र्या खनति आभ्रिकः॥ अक्षैर्जयति आक्षिकः॥ अक्षैर्जितमाक्षिकं॰ संस्कृतं॰ दध्ना संस्कृतं दाधिकं॰ मा
रीचिकं॰ कुलत्थकोपधादण्॰ ठकोऽपवादः॥ कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थं॰ तरति॰ तैतिडीकैस्तरति॰ उडुपेन तरति औडुपिकः॥ गोपुच्छाट्ठञ्॰ गौपुच्छिकः॥ नौद्व्यच
ष्ठन्॰ नाविकः॥ घटिकः॥ बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री॰ चरति॰ तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक्॰ हस्तिना चरति हास्तिकः॥ शाकटिकः॥ दध्ना चरति दा
धिकः॥ आकर्षात्ष्ठल्॰ आकर्षिकश्चोपलः॥ आकषादिति पाठान्तरं॰ तेन चरति आकषिकः॥ षित्वान्ङीष्॰ आकषिकी॰ पर्पादिभ्यः ष्ठन्॰ पर्पेण चरति पर्पि
कः॥ पर्पिकी॥ येन पीठेन पंगवश्चरन्ति स पर्पः॥ अश्विकः॥ रथिकः॥ श्वगणाट्ठञ्च॰ चात्ष्ठन्॰ श्वादेरिञि॰ ऐच् न स्यात्॰ श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः॥ श्वादं
ष्ट्रिः॥ तदादिविधौ चेतदेव ज्ञापकं॰ इकारादाविति वाच्यं॰ श्वगणेन चरति श्वागणिकः॥ श्वागणिकी॥ श्वगणिकः॥ श्वगणिकी॥ पदांतस्यान्यतरस्यां॰
श्वादेरंगस्य पदशब्दांतस्य ऐज्वा स्यात्॰ श्वापदस्येदं श्वापदं॰ शौवापदं॰ वेतनादिभ्यो जीवति॰ वेतनेन जीवति वैतनिकः॥ धानुष्कः॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्॰ व
स्नेन मूल्येन जीवति वस्निकः॥ क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थं॰ क्रयविक्रयिकः॥ क्रयिकः॥ विक्रयिकः॥ आयुधाच्छ च॰ चाट्ठन्॰ आयुधेन जी

कुले तु द्वारपालस्य अर्थं दौवारपालम् ... मागमस्य प्रकृतिः

आयुध्यन्तेऽनेनेति आयुधं

८० वतिआयुधीयः·आयुधिकः·हरत्युत्संगादिभ्यः·उत्संगेनहरतिऔत्संगिकः·भस्त्रादिभ्यःष्ठन्·भस्त्रयाहरतिभस्त्रिकः·भस्त्रिकी·विभाषाविवधा
त्·विवधेनहरतिविवधिकः·पक्षेठक्·वैवधिकः·एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपिष्ठन्·वीवधिकः·वीवधिकी·विवधवीवधशब्दौउभयतोबद्धशिक्ये
कुटिलिकाव्याधानांगतिविशेषः·कर्मारोपकरणंच·येनलोहंअग्नेःकुटिलिकयाहरतिमृगानंगारा
स्कंधवाह्यकाष्ठेवर्तेते·अण्कुटिलिकायाः·
न्वाकौटिलिकोव्याधः·कर्मारश्च·निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः·अक्षद्यूतेननिर्वृत्तंआक्षद्यूतिकंवैरम्·क्त्रेर्मम्नित्यं·त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतेर्मप्स्यान्निर्वृत्तेर्थे·
मप्स्यान्नित्यं·कृत्यानिर्वृत्तंकृत्रिमं·पक्त्रिमं·भावप्रत्ययान्तादिमप्वक्तव्यः·पाकेननिर्वृत्तंपाकिमं·त्यागिमं·अपमित्ययाचिताभ्यांकक्कनौ·अपमित्येतिल्यबन्तं·
अपमित्यनिर्वृत्तमापमित्यकं·याचितेननिर्वृत्तंयाचितकं·संसृष्टे·दध्नासंसृष्टंदाधिकं·चूर्णादिनिः·चूर्णैःसंसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः·लवणाल्लुक्·लवणेनसंसृ
ष्टोलवणःसूपः·लवणंशाकं·मुद्गादण्·मौद्गओदनः·व्यंजनैरुपसिक्ते·दध्नाउपसिक्तंदाधिकं·ओजःसहोम्भसावर्तते·ओजसिकःशूरः·साहसिकश्चौरः·
आम्भसिकोमत्स्यः·तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं·द्वितीयांतादस्माद्वर्ततइत्यस्मिन्नर्थेठक्स्यात्·क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया·प्रतीपंवर्ततेप्रातीपिकः·आन्वी
पिकः·प्रातिलोमिकः·आनुलोमिकः·प्रातिकूलिकः·आनुकूलिकः·परिमुखंच·परिमुखंवर्ततेपारिमुखिकः·पारिपार्श्विकः·प्रयच्छतिगर्ह्यं·द्विगुणार्थंद्विगुणं·तत्प्र
यच्छतिद्वैगुणिकः·त्रैगुणिकः·वृद्धेर्वृधुषिभावोवक्तव्यः·वार्धुषिकः·कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ·गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेताभ्यांप्रयच्छत्यर्थे·कुसीदंवृद्धिःतदर्थंद्रव्यं
कुसीदंतत्प्रयच्छतिकुसीदिकः·कुसीदिकी·एकादशार्थत्वाद्दशैकादशा·तेचतेदश... दशैकादशेतिविग्रहेऽकारःसमासान्तइहैवसूत्रेनिपात्यते·दशैकादशिकः·दशैका
दशिकी·दशैकादशान्प्रयच्छतिइत्युत्तमर्णएवेहापितद्धितार्थः·उञ्छति·बदराण्युञ्छतिबादरिकः·रक्षति·समाजंरक्षतिसामाजिकः·शब्ददर्दुरंकरोति·शाब्दि ८०

भूमौपतितस्यैकैकस्योपादानंउंछः·२　स्वामिनःअभिमुखंवर्त्ततेसेवकोवर्ततेसपारिमुखिकः·४　प्रतिगमनाभावोऽनलस्येतिनिमित्तप्रतीपंतमितिबुद्धीः·५
पार्श्वयोर्वर्ततेयः·५
समजंतिअस्मिन्नितिसमाजःसभा·२

करोतिशाब्दिकः·दार्दुरिकः·पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति·स्वरूपस्यपर्यायाणांविशेषाणांचग्रहणं·मत्स्यपर्यायेषुमीनस्यैव·पक्षिणोहन्तिपाक्षिकः·शाकुनिकः·मा
यूरिकः·मात्स्यिकः·मैनिकः·शाकुलिकः·मार्गिकः·हारिणिकः·सारंगिकः·परिपंथंचतिष्ठति·अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठतिहन्तिचेत्यर्थेठक्स्यात्·पंथानंवर्जयित्वो
पथ्यवतिष्ठतिपारिपंथिकश्चौरः·परिपंथंहन्तिपारिपंथिकः·माथोत्तरपदपदव्यनुपदंधावति·दंडाकारोमाथःपंथाः·दंडमाथः·दंडमाथंधावतिदांडमाथिकः·पा
दविकः·आनुपदिकः·आक्रंदाट्ठञ्च·अस्माट्ठञ्स्याच्चाट्ठग्धावतीत्यर्थे·आक्रंदंदुःखिनांरोदनस्थानंधावतिआक्रंदिकः·पदोत्तरपदंगृह्णाति·पूर्वपद
गृह्णातिपौर्वपदिकः·औत्तरपदिकः·प्रतिकंठार्थललामंच·एभ्योगृह्णातीत्यर्थेठक्·प्रतिकंठंगृह्णातिप्रातिकंठिकः·आर्थिकः·लालामिकः·धर्मंचरति·धार्मि
कः·अधर्माच्चेतिवक्तव्यं·आधर्मिकः·प्रतिपथमेतिठंश्च·प्रतिपथमेतिप्रातिपथिकः·समवायान्समवैति·सामवायिकः·सामूहिकः·परिषदोण्यः·पारिषदं
समवैतिपारिषद्यः·सेनायावा·ण्यःस्यात्·पक्षेठक्·सैन्यः·सैनिकः·संज्ञायांललाटकुक्कुट्यौपश्यति·ललाटंपश्यतिलालाटिकःसेवकः·कुक्कुटीशब्देनतता
ताहःअल्पदेशोलक्ष्यते·कौक्कुटिकोभिक्षुः·तस्यधर्म्यं·आपणस्यधर्म्यमापणिकं·अण्महिष्यादिभ्यः·महिष्याधर्म्यंमाहिषं·याजमानं·ऋतोऽञ्·पातुर्धर्म्यंपात्रं·
नराच्चेतिवक्तव्यं·नरस्यधर्म्यानारी·विशसितुरिड्लोपश्चाञ्वक्तव्यः·विशसितुर्धर्म्यंवैशस्त्रं·विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्वक्तव्यः·विभाजयितुर्धर्म्यंवैभाजि
त्रं·अवक्रयः·षष्ठ्यंताट्ठक्स्यादवक्रयेर्थे·आपणस्यावक्रयःआपणिकः·राजग्राह्यंद्रव्यमवक्रयः·तदस्यपण्यं·अपूपाःपण्यमस्यआपूपिकः·लवणाट्ठञ्·लावणि
कः·किसरादिभ्यःष्ठन्·किसरंपण्यमस्यकिसरिकः·षित्वान्ङीष्·किसरिकी·उशीर·नलद·स्थाग·इत्यादि·किसरादयःसर्वेसुगंधिद्रव्यविशेषवाचिनः·शलालु
नोन्यतरस्यां·ष्ठन्·पक्षेठक्·शालालुकः·शलालुकी·शलालुसुगंधिद्रव्यविशेषः·शिल्पं·मृदंगवादनंशिल्पमस्यमार्दंगिकः·मड्डुकझर्झरादण्न्यतरस्यां·

सन्यासीक्षुपादविक्षेपपर्याप्तदेशपर्यंतमेवचक्षुःसंयम्यगच्छतीति·५
धर्मादनपेतंधर्म्यं
प्रमोभितिरश्चीकापीसभस्वयः·५

८१ मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः · माड्डुकिकः · झार्झरः · झार्झरिकः · प्रहरणं · तदस्येत्येव · असिः प्रहरणमस्य आसिकः · धानुष्कः · परश्वधाट्ठञ्च · पारश्वधिकः ·
शक्तियष्ट्योरीकक् · शाक्तीकः · याष्टीकः · अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः · तस्येत्येव · अस्तिपरलोक इति मतिर्यस्य आस्तिकः · नास्तीति मतिर्यस्य नास्तिकः · दिष्टमिति मति-
र्यस्य दैष्टिकः · शीलं · अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः · छत्रादिभ्यो णः · गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः · कार्मस्ताच्छील्ये · कार्मं इति ताच्छील्ये ण
टिलोपो निपात्यते · कर्मशीलः कार्मः · नस्ताद्धिते इत्येव सिद्धे ण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि · तेन चौरी · तापसी इत्यादि सिद्धं · ताच्छील्ये किं · कार्मणः · कर्माध्ययने वृत्तं · प्र
थमान्तात्ययार्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ताश्चेत् सा एकान्यथा तस्यार्थः · ऐकान्यिकः · यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं सः · बह्वच्
पूर्वपदाट्ठच् · प्राग्विषये · द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः · द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः · हितं भक्षाः · अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपि
कः · तदस्मै दीयते नियुक्तं · अग्रभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै आग्रभोजनिकः · श्राणामांसौदनाट्टिठन् · श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः · मांसौदनग्रहणं संघात
विगृहीतार्थं · मांसौदनिकः · मांसिकः · औदनिकः · भक्तादणन्यतरस्यां · पक्षे ठक् · भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः · भाक्तिकः · तत्र नियुक्तः · आकरे नियुक्त आ
करिकः · अगारान्ताट्ठन् · देवागारे नियुक्तो देवागारिकः · अध्यायिन्यदेशकालात् · निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यादध्येतरि · श्मशानेऽधीते श्माशानिकः ·
चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः · कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति · तत्रेत्येव · वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः · वंशा वेणवः कठिना यस्मिन् देशे स वं
शकठिनः · तस्मिन् देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः · प्रास्तारिकः · सांस्थानिकः · निकटे वसति · नैकटिको भिक्षुः · आवसथात्ष्ठल् · आवस
थे वसति आवसथिकः · षित्वान्ङीष् · आवसथिकी · आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च · आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे · षिदिति स्त्रेष ८१

ष्ठेन विहिता इत्यर्थः · प्रत्ययास्त्वसम · ठकोऽधिकारः समाप्तः · प्राग्घिताद्यत् · तस्मै हितमित्यतः प्राग्यदधिक्रियते · तद्वहति रथयुग
प्रासंगं · रथं वहति रथ्यः · युग्यः · वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासंगः · तं वहति प्रासंग्यः · धुरो यड्ढकौ · हलि चेति दीर्घे प्राप्ते · नभकुर्छुरां भस्य
ऽनुपधाया दीर्घो न स्यात् · धुर्यः · धौरेयः · खः सर्वधुरात् · सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः · एकधुराल्लुक् च · एकधुरीणः · एकधुरः · शकटादण् · शकटं वहति शाकटो
गौः · हलसीराट्ठक् · हलं वहति हालिकः · सैरिकः · संज्ञायां जन्याः · जनीं वधूं तां वहति प्रापयति जन्या · विध्यत्यधनुषा · द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चे
द्धनुः करणं · पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः · धनगणं लब्धा · तदन्तमेतत् · धन्यः · गणं लब्धा गण्यः · अन्नाण्णः · अन्नं लब्धा आन्नः · वशं गतः · वश्यः परेच्छानुचारी ·
पदमस्मिन्दृश्यं · पद्यः कर्दमः · नातिघन इत्यर्थः · मूलमस्याबर्हि · आबर्हणमाबर्हः उत्पाटनं · तदस्यास्तीत्याबर्हि · मूलं आबर्हि येषां ते मूल्याः मुद्गाः · संज्ञायां
धेनुष्या · धेनुशब्दस्य षुगागमो यत्प्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायां · धेनुष्या बंधके स्थिता · गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः · गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हप
त्योऽग्निः · नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु · नावा तार्यं नाव्यं · वयसा तुल्यो वयस्यः · धर्मेण प्राप्यं
धर्म्यं · विषेण वध्यो विष्यः · मूलेन आनाम्यं मूल्यं · मूलेन समो मूल्यः · सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रं · तुलया संमितं तुल्यं · धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते · धर्मादनपेतं धर्म्यं ·
पथ्यं · अर्थ्यं · न्याय्यं · छन्दसो निर्मिते · छन्दसा निर्मितं छन्दस्यं · इच्छया कृतमित्यर्थः · उरसोऽण् च · चाद्यत् · उरसा निर्मितः × आ × पुत्र औरसः · उरस्यः · हृदयस्य
प्रियः · हृद्यो देशः · हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु इति हृदादेशः · बंधने चर्षौ · हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्तात् बंधनेऽर्थे यत् स्याद् ऋषिश्चेद्बध्यते · हृदयस्य बंधनं हृद्यः · वशीक
रणमंत्रः · मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु · मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यं · जनस्य जल्पो जन्यः · हलस्य कर्षो हल्यः · तत्र साधुः · सामसु

साधुः सामन्यः । अण्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः । प्रतिजनादिभ्यः खञ् । प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनी-
नः । वैश्वजनीनः । भक्ताण्णः । भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः । परिषदो ण्यः । पारिषद्यः । परिषद इति योगविभागाण्णोऽपि । पारिषदः । कथादिभ्यष्ठक् । कथायां साधुः का-
थिकः । गुडादिभ्यष्ठञ् । गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः । साक्तुको यवः । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । पथि साधु पाथेयं । आतिथेयः । वसनं वसतिः तत्र साधुर्वासतेयी रा-
त्रिः । स्वापतेयं धनं । सभाया यः । सभ्यः । समानतीर्थे वासी । साधुरिति निवृत्तं । वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरौ वसति सतीर्थ्यः । समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।
समाने उदरे शयितः समानोदर्यो भ्राता । सोदराद्यः । सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् । इति प्राग्घितीयाः । प्राक्क्रीताच्छः । तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते
उगवादिभ्यो यत् । प्राक्क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् छस्यापवादः । नाभि नभं च । नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनं । रथनाभिवेदं । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घ-
त्वं । शून्यं । शुन्यं । ऊधसोऽनङ् च । ऊधन्यः । कंबलाच्च संज्ञायां । यत्स्यात् । कंबल्यमूर्णापलशतं । संज्ञायां किं । कंबलीया ऊर्णा । विभाषा हविरपूपादिभ्यः । आमिक्ष्यं
दधि । आमिक्षीयं । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । अपूप्यं । अपूपीयं । तस्मै हितं । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शंकव्यं दारु । गव्यं । हविष्यं । शरीरावयवाद्यत् ।
दंत्यं । कण्ठ्यं । नस्यं । नाभ्यं । ये च तद्धिते । यादौ तद्धिते परे शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किं । शिर इच्छति शिरस्यति । वा केशेषु । शीर्षण्याः
शिरस्याः केशाः । अचि शीर्ष इति वाच्यं । अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षं । खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च । खलाय हितं ख-
ल्यं । यव्यं । ब्रह्मण्यं । वाड्यथा । अजाविभ्यां थ्यन् । अजथ्या यूथिः । अविथ्या । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । आत्माध्वानौ खे । एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आ-
त्मने हितं आत्मनीनं । विश्वजनीनं । कर्मधारयादेवेष्यते । षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्वजनीयं । पंचजनादुपसंख्यानं । पंचजनीनं । सर्वजनाट्ठञ् खश्च । ८२

सार्वजनिकः । सर्वजनीनः । महाजनाट्ठञ् । महाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीनः । आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः । सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ।
सर्वाण्णो वेति वक्तव्यं । सर्वस्मै हितं सार्वं । सर्वीयं । पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु । भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य हृदयमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येद-
मित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिरजतादिभ्यो ञित्यञि प्राप्ते । समूहे त्वणि प्राप्ते । एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इवेति माघः । तेन कृते
तु यथायथं अणि प्राप्ते । अग्रेण तु प्रासादादौ अप्राप्त एवेति विवेकः । माणवचरकाभ्यां खञ् । माणवाय हितं माणवीनं । चारकीणं । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । विकृतिवाचका-
च्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । अंगारेभ्य एतानि अंगारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शंकव्यं दारु । छदिरुपधिबलेर्ढञ् । छा-
र्दिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते । उपधीयत इत्युपधिः । रथांगं । तदेव औपधेयं । ऋषभोपानहोर्ञ्यः । छस्यापवादः । आर्षभ्यो
वत्सः । औपानह्यो मुंजः । चर्मण्यप्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं । चर्मणोऽञ् । चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वार्ध्रं इदं चार्मं चर्म । तदस्य तद-
स्मिन्स्यादिति । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्राकारोऽस्मिन्स्यात् प्राकारीयो देशः । इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसार-
यति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । परिखाया ढञ् । पारिखेयी भूमिः । ~~छयतोः पूर्णोऽवधिः । प्राग्वतेष्ठञ् । तेन तुल्यमिति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक्~~
छयतोः पूर्णोऽवधिः । प्राग्वतेष्ठञ् । तेन तुल्यमिति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक् ठञधिक्रियते । आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् । तदर्हतीति
त्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादः ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा । असमासे निष्कादिभ्यः । आर्हादित्येव । तेन क्रीतमित्या

८३ वत्सप्रभृतिस्त्यामनुवर्तते। निष्कादिभ्यो ऽसमासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्थेषु। नैष्किकं। समासे तु ठञ्। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः। उत्तरपदवृद्धिः
स्यात् ञिदादौ। परमनैष्किकं। असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति इतः प्राक् तदन्तविधिरिति। तेन सुगव्यं यवापूप्यमित्यादि। इतः ऊर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां त
दन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तेन आलुकि। पारायणिकः। द्वैपारायणिकः। अलुकीति किं। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं। द्विशूर्पेण क्रीतं शूर्पादञ् अन्यतरस्यां। किं
ठञ्। द्विशौर्पिकं। अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा। अर्धात्परिमाणवाचकस्य उत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च। अर्धद्रोणेन क्री
तं आर्धद्रौणिकं। अर्धद्रौणिकं। नातः परस्य। अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ। अर्धप्रस्थिकं। आर्धप्रस्थिकं। अतः किं।
आर्धकौडविकं। तपरः किं। अर्धखार्यां भवा अर्धखारी भार्या इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो [illegible] न स्यात्। शताच्च ठन्यतावशते। शतेन
क्रीतं शतिकं। शत्यं। अशते किं। शतपरिमाणमस्य शतकं संघातः। इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते। [illegible] न ठन्यतौ। किं तु कन्नेव।
असमासे इत्येव। द्विशतेन क्रीतं द्विशतकं। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः। पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः।
बहुकः। त्यन्तायास्तु साप्ततिकः। शदन्तायाः चात्वारिंशत्कः। वतोरिड्वा। वत्वन्तात्कन इड्वा स्यात्। तावतिकः। तावत्कः। विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् असंज्ञा
यां। योगविभागः कर्तव्यः। आभ्यां कन् स्यात्। असंज्ञायां ड्वुन् स्यात् कनोऽपवादः। विंशकः। त्रिंशकः। संज्ञायां तु विंशतिकः। त्रिंशत्कः। कंसाट्टिठन्
टो न्। टिड्डीबर्थः। इकार उच्चारणार्थः। कंसिकः। कंसिकी। अर्धाच्चेति वक्तव्यं। आर्धिकः। आर्धिकी। कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा। का ८३

र्षापणिकः। कार्षापणिकी। प्रतिकः। प्रतिकी। शूर्पादञन्यतरस्यां। शौर्पं। शौर्पिकं। शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्। एभ्योऽण् स्यात् ठञ्ठकोः
कनोऽपवादः। शतमानेन क्रीतं शातमानं। वैंशतिकं। साहस्रं। वासनं। अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां। अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक् स्या
त्। अध्यर्धकंसं। द्विकंसं। संज्ञायां तु पाञ्चलोहितिकं। विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यां। लुग्वा स्यात्। अध्यर्धकार्षापणं। अध्यर्धकार्षापणिकं। द्विकार्षा
पणं। द्विकार्षापणिकं। औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् पक्षे। अध्यर्धप्रतिकं। अध्यर्धसहस्रं। अध्यर्धसाहस्रं। द्विसहस्रं। द्विसाहस्रं। द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्।
लुग्वा स्यात्। द्विनिष्कं। द्विनैष्किकं। त्रिनिष्कं। त्रिनैष्किकं। बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यं। बहुनिष्कं। बहुनैष्किकं। बिस्ताच्च। द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात्।
द्विबिस्तं। द्विबैस्तिकमित्यादि। विंशतिकात् खः। अध्यर्धपूर्वद्विगोरित्येव। अध्यर्धविंशतिकीनं। द्विविंशतिकीनं। खार्या ईकन्। अध्यर्धखारीकं। द्विखारीकं। के
वलायाश्चेति वक्तव्यं। खारीकं। पणपादमाषशताद्यत्। अध्यर्धपण्यं। द्विपण्यं। द्विपाद्यं। इह पादः पदिति न। यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात्। पद्यत्यतदर्थे इति
पिन। [illegible] ग्रहणात्। शाणाद्वा। यत् स्यात्। पक्षे ठञ्। तस्य लुक्। अध्यर्धशाण्यं। अध्यर्धशाणं। द्वित्रिपूर्वादण् च। शाणाद्वेत्येव। चाद्यत्। ते
न त्रैरूप्यं। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव। द्वैशाणं। द्विशाण्यं। द्विशाणं। इह ठगादयस्त्रयोदश प्रत्ययास्तेषां समर्थविभक्त्यर्था
श्चाकांक्षितास्तदिदानीमुच्यते। तेन क्रीतं। ठञ्। गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकं। साप्ततिकं। प्रास्थिकं। ठक्। नैष्किकं। [illegible] गोण्या इत्यस्या [illegible] लुकि। लुके हि
तल्लुकीति लुकोऽपवादः। पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पञ्चगोणिः। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ। संयोगः संबंधः। उत्पातः शुभाशुभसूचकः। शतिकः शत्यो धन

पतिमासंयोगः· शतिकं· शत्यं दक्षिणाक्षिस्पंदनं· शतस्य निमित्तमित्यर्थः· वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं· वातस्य शमनं कोपनं वा
वातिकं· पैत्तिकं· श्लैष्मिकं· सन्निपाताद्वेति वक्तव्यं· सान्निपातिकं· गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्· गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः· धन्यः·
यशस्यः· स्वर्ग्यः· गोद्व्यचः किं· विजयस्य· वैजयिकं· असंख्येत्यादि किं· पंचानां· पंचकं· सप्तकं· प्रास्थिकं· खारीकं· अश्वादि· आश्विकं· आश्मिकं· ब्रह्मवर्चसा
दुपसंख्यानं· ब्रह्मवर्चस्यं· पुत्राच्छ च· पुत्रीयः· पुत्र्यः· सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ· सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः· पार्थिवः· सर्वभू
मिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते· तस्येश्वरः· तत्र विदित इति च· सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः· पार्थिवः· लोकसर्वलोकाट्ठञ्· तत्र विदि
त इत्यर्थे· लौकिकः· अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः· सार्वलौकिकः· तस्य वापः· उप्यतेऽस्मिन्निति वापः· क्षेत्रं· प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकं· द्रौणिकं· खा
रीकं· पात्रात्ष्ठन्· पात्रस्य वापः पात्रिकं· पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः· तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते· वृद्धिर्दीयत इत्यादिके मणावपेक्षसंबंधादवचे
नं· पञ्चास्मिन्वृद्धिः आयः लाभः शुल्कः उपदा वा दीयते पंचकः· शतिकः· शत्यः· साहस्रः· उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः· ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो
भाग आयः· विक्रेत्रा मूल्यादधिकं ग्राह्यं लाभः· रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः· उत्कोच उपदा· चतुर्थ्यर्थ उपसंख्यानं· पंचास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पंच
कोदेवदत्तः· समम्ब्राह्मणे दानमितिवदधिकरणत्वविवक्षा वा· पूरणार्धाट्ठन्· यथाक्रमं ठकठञोरपवादः· द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वि
तीयिकः· तृतीयिकः· अर्धिकः· अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः· भागाद्यच्च· चाट्ठन्· भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे· भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्भाग्यः· भागि

कः· भाग्यं शतं· भागिकं· भाग्या· भागिका विंशतिः· तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः· वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदंतं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकद्वि
तीयांतादित्यर्थः· वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः· ऐक्षुभारिकः· भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यांतरं· भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति· भारभूतान्वंशा
न्हरति वांशिकः· ऐक्षुकः· वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ· यथासंख्यं स्तः· वस्नं हरति वहति आवहति वा वस्निकः· द्रव्यकः· संभवत्यवहरतिपचति· प्रस्थं संभव
ति प्रास्थिकः कटाहः· प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः· प्रास्थिकी ब्राह्मणी· प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः· तत्पचतीति द्रोणादण्च· द्रोणं पचति
द्रौणी· द्रौणिकी· आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्यां· पक्षे ठञ्· आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना· आढकिकी· आचितीना· आचितिकी·
पात्रीणा· पात्रिकी· द्विगोः ष्ठंश्च· आढकाचितपात्रादित्येव· आढकाद्यंताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् खो वा स्तः· पक्षे ठञ्· तस्याध्यर्धेति लुक्· षित्वा
न्ङीष्· द्व्याढकिकी· द्व्याढकीना· द्विगोरिति ङीप्· द्व्याढकी· द्व्याचितिकी· द्व्याचितीना· अपरिमाणादिना ङीप्निषेधः· द्व्याचिता· द्विपात्रिकी· द्विपात्रीणा· द्विपा
त्री· कुलिजाल्लुक्खौ च· कुलिजांताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः· चात् ष्ठन्· लुगभावे ठञ् श्रवणं· द्विकुलिजी· द्विकुलिजीना· द्विकुलिजि
की· द्वैकुलिजिकी· सोऽस्यांशवस्नभृतयः· अंशो भागः· वस्नं मूल्यं· भृतिर्वेतनं· पंच अंशो वस्नो भृतिर्वास्य पंचकः· तदस्य परिमाणं· प्रस्थं परिमाणम
स्य प्रास्थिको राशिः· संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु· पूर्वसूत्रमनुवर्तते· तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः· यद्वा द्व्येकयोरिति निर्देशात्संख्यामात्रवृत्तेः परि
माणिनि प्रत्ययः· पंचैव पंचकाः शकुनयः· पंचपरिमाणमेषामिति वा· संघे· पंचकः· सूत्रे· अष्टकं पाणिनीयं· संघशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं

८५ ष्ट – गुपात्तं· पंचकमध्ययनं· स्तोमेडविधिः· पंचदशमंत्राः परिमाणमस्य पंचदशाः· सप्तदशाः· एकविंशाः· सामयागेषुछंदोगैः क्रियमाणा ष्टुत्यादिसंज्ञि
कास्तुतिः स्तोमः· पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतं· एतेरूढिशब्दा निपात्यंते· पंचद्दशौ वर्गे वा· पंचपरिमाणमस्य पंचद्
वर्गः· दशात्· पक्षे पंचकः· दशकः· त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायांडण्· त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि· चात्वारिंशानि· तदर्हति·
लब्धुंयोग्योभवतीत्यर्थे द्वितीयांताट्ठञादयः स्युः· श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः· छेदादिभ्योनित्यं· नित्यमाभीक्ष्ण्यं छेदमर्हति छैदिकोवेतसः· छिन्न
प्ररूढत्वात्· विरागविरंगं च· विरागंनित्यमर्हति वैरंगिकः· शीर्षच्छेदाद्यच्च· शिरश्छेदंनित्यमर्हतिशीर्षच्छेद्यः· शैर्षच्छेदिकः· यद्ठकोः सन्नियोगेनशि दु
रसः शीर्षभावोनिपात्यते· दंडादिभ्यः· एभ्यो यत्स्यात्· दंडमर्हति दंड्यः· अर्घ्यः· वध्यः· पात्राद्घंश्च· चाद्यत्· तदर्हतीत्यर्थे पात्रियः· पात्र्यः· कडंकरदक्षि
णाच्छ च· चाद्यत्· कडंकरातीतिविग्रहे तएवनिपातनात्स्वच· कडंकरं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडंकरीयोगौः· कडंकर्यः· दक्षिणामर्हति दाक्षिणीयः·
दाक्षिण्यः· स्थालीबिलात्· स्थालीबिलमर्हति स्थालीबिलीयास्तंदुलाः· स्थालीबिल्याः· पाकयोग्या इत्यर्थः· यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ· यथासंख्यंस्तः· यज्ञं कर्म
त्विजंवाऽर्हतियज्ञियः· आर्त्विजीनोयजमानः· यज्ञर्त्विग्भ्यांतत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं· यज्ञियोदेशः· आर्त्विजीनं कुलं· आर्हीयापाठमादीनां प्र
र्णोवधिः· अतःपरंठञेव· पारायणतुरायणचांद्रायणंवर्तयति· पारायणिकः छात्रः· तुरायणंयज्ञविशेषः· तंवर्तयति तौरायणिकोयजमानः· चांद्रायणिकः·
संशयमापन्नः· संशयविषयीभूतोर्थः सांशयिकः· योजनंगच्छति· यौजनिकः· क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं· क्रोशशतंगच्छति क्रौशशतिकः· योजन
शतिकः· ततोभिगमनमर्हतीति चवक्तव्यं· क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशति[illegible]क्षुः· यौजनशतिकआचार्यः· पथः ष्कन्· षोङीबर्थः· पंथानंगच्छति ८५

पथिकः· पथिकी· पंथोणनित्यं· पंथानंनित्यंगच्छति पांथः· पंथा· उत्तरपथेनाहृतंच· उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिकं· उत्तरपथेनगच्छतिऔत्तरपथिकः· आहृते
प्रकरणेवारिजंगलस्थलकांतारपूर्वादुपसंख्यानं· वारिपथिकं· कालात्· व्युष्टादिभ्योणित्यन्तः· प्रागधिकारोयं· तेननिर्वृत्तं· अह्ना निर्वृत्तमाह्निकं· तमधीष्टोभृतो
भूतोभावी· अधीष्टः सत्कृत्यव्यापारितः· भृतोवेतनेनक्रीतः· भूतःस्वसत्तयाव्याप्तकालः· भावीतादृशएवानागतः· मासमधीष्टोमासिकोध्यापकः· मासंभृतो
मासिकःकर्मकारः· मासंभूतोमासिकोव्याधिः· मासंभावीमासिकउत्सवः· मासाद्वयसियत्खञौ· मासंभूतोमास्यः· मासीनः· द्विगोर्यप्· मासाद्वयसीत्यनुवर्तते· द्वौ
मासौभूतोद्विमास्यः· षण्मासाण्ण्यच्च· वयसीत्येव· यबेषानुवर्तते· चाट्ठञ्· षाण्मास्यः· षण्मास्यः· षाण्मासिकः· अवयसिठंश्च· चाण्ण्यत्· षण्मासिकोव्याधिः· षाण्मा
स्यः· समायाः खः· समामधीष्टोभृतोभूतोभावीवा समीनः· द्विगोर्वा· समायाःखइत्येव· तेनपरिजय्येत्यतःप्राक् इत्यादिषु पंचस्वर्थेषु प्रत्ययाः· द्विसमीनः· द्वैसमिकः·
रात्र्यहःसंवत्सराच्च· द्विगोरित्येव· द्विरात्रीणः· द्वैरात्रिकः· द्व्यहीनः· द्वैयह्निकः· समासांतविधेरनित्यत्वान्नटच्· द्विसंवत्सरीणः· संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्य च· सं
ख्याया उत्तरपदस्यवृद्धिःस्यात्ञिदादौ· द्विसांवत्सरिकः· द्विषष्टिभृतोद्विषाष्टिकः· परिमाणांतस्येत्यत्रसिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणा
र्थं· तेनद्वैसमिकइत्यत्रोत्तरपदवृद्धिर्न· वर्षाल्लुक्च· वर्षशब्दांताद्द्विगोर्वा खः· पक्षेठञ्· वा लुक्· त्रीणि रूपाणि· द्विवर्षीणोव्याधिः· द्विवर्षः· वर्षस्याभविष्यति· उत्तरप
दस्य वृद्धिःस्यात्· द्विवार्षिकः· भविष्यति तु द्वैवर्षिकः· अभविष्यतीतिकिं· त्रीणिवर्षाणिभावीत्रैवर्षिकं· अधीष्टभृतयोरभविष्यतीतिप्रतिषेधोन· गम्यतेहितत्रभविष्यत्ता
नतुतद्धितार्थः· द्वैवर्षिकं अधीष्टोभृतोवा कर्म करिष्यतीतिद्विवार्षिकोमनुष्यः· परिमाणांतस्यासंज्ञाशाणयोः· द्वौकुडवौप्रयोजनमस्यद्विकौडविकः· द्वाभ्यांसुव
र्णाभ्यांक्रीतंद्विसौवर्णिकं· द्विनैष्किकं· असंज्ञायांकिं· पंचकलापाः परिमाणमस्यपांचकलापिकं· तद्धितांतःसंज्ञा· द्वैशाणं· कुलिजशब्दमपिकेचित्पठंति· द्वैकु

९६ ङ्ङिकः· निर्वृत्तमिति नित्यं· वर्षशब्दांताद्द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे· द्विवर्षो दारकः· षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यंते· बहुवचनमतंत्रं· षष्टिको धा
न्यविशेषः· तृतीयांतात्कन् राजशब्दस्य लोपश्च निपात्यते· तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरं· मासेन परिजय्यो लभ्यो वा मासिको व्याधिः· मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मा
सिकं· तदस्य ब्रह्मचर्यं· द्वितीयांतात्कालवाचिनोस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्· अत्यंतसंयोगे द्वितीया· मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी· आर्धमासिकः· यद्वा· अस्य
मांतादस्येत्यर्थे प्रत्ययः· मासोस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यं· महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यंतेभ्य उपसंख्यानं· महानाम्न्यो नाम विशेषा ऋचस्तासां ब्रह्मचर्यम
स्य माहानाम्निकः· हरदत्तस्तु भस्याढे इति पुंवद्भावात् माहानाम्निक इत्याह· चातुर्मास्यानां यज्ञे तत्र भवे च· चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि यज्ञाः· अण्· चतुर्षु
मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढी· तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः· द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी· आख्याग्रहणात्कालादपि· आग्निष्टोमिकी· वाजपेयिकी·
तत्र च दीयते कार्यं भववत्· प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यं· शारदं· कालाधिकारस्य पूर्णोवधिः· व्युष्टादिभ्योण्· व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टं· व्युष्ट
तीर्थ संग्राम प्रवास इत्यादि· तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ· यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयांतहस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः· अथाभ्यां तु यथासंख्यं न च
ते· याथाकथाचं दीयते कार्यं वा याथाकथाचं· अनादरेणादेयं कार्यं वेत्यर्थः· हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यं· संपादिनि· तेनेत्येव· कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्टकि
कं मुखं· कर्णालंकाराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः· कर्मवेषाद्यत्· कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यं· वेषेण संपादी वेष्यो नटः· वेषः कृत्रिम आकारः· तस्मै प्रभवति संतापा
दिभ्यः· संतापाय प्रभवति सांतापिकः· सांग्रामिकः· योगाद्यच्च· चाट्ठञ्· योगाय प्रभवति योग्यः· यौगिकः· कर्मण उकञ्· कर्मणे प्रभवति कार्मुकं· समयस्तदस्य
प्राप्तं· समयः प्राप्तोस्य सामयिकं· ऋतोरण्· ऋतुः प्राप्तोस्य आर्तवं· कालाद्यत्· कालः प्राप्तोस्य काल्यं शीतं· प्रकृष्टे ठञ्· कालादित्येव तदस्येति च· प्रकृष्टो दी ९६

र्घः कालोस्येति कालिकं वैरं· प्रयोजनं· तदस्येत्येव· इंद्रमहः प्रयोजनमस्य ऐंद्रमहिकं· प्रयोजनं फलं कारणं च· विशाखाषाढादण्मंथदंडयोः· आभ्यामण्स्यात्प्रयोजनमि
त्यर्थे क्रमात् मंथदंडयोरर्थयोः· विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मंथः· आषाढो दंडः· चूडादिभ्य उपसंख्यानं· चौडं· श्राद्धं· अनुप्रवचनादिभ्यश्छः· अनुप्रवचनं
प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयं· समापनात्सपूर्वपदात्· व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयं· ऐकागारिकट् चौरे· एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य
मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः· आकालिकडाद्यंतवचने· समानकालावाद्यंतौ यस्येत्याकालिकः· समानकालस्य आकाल आदेशः· आशुविनाशीत्यर्थः· पूर्वदिवसे
मध्याह्नादावुत्पद्य दिनांतरे तत्रैव नश्वर इति वा· टाप्· आकालाट्ठंश्च· आकालिका विद्युत्· ठञः पूर्णोवधिः· तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः· ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्म
णवदधीते· क्रिया चेत्किं· गुणतुल्ये मा भूत्· पुत्रेण तुल्यः स्थूलः· तुल्यः· तत्र तस्येव· मथुरायामिव मथुरावत्स्रुघ्ने प्राकारः· चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः· तदर्हम्· विधि
महति विधिवत्पूज्यते· क्रियाग्रहणं मंडूकप्लुत्यानुवर्तते· तेनेह न· राजानमर्हति छत्रं· तस्य भावस्त्वतलौ· प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः· गोर्भावो गोत्वं· गोता·
त्वांतं क्लीबं· तलंतं स्त्रीलिंगं· आ च त्वात्· ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते· अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदं· चका
रान्नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः· स्त्रियाः भावः स्त्रैणं· स्त्रीत्वं· स्त्रीता· पौंस्नं· पुंस्त्वं· पुंस्ता· न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः·
इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा· अपतित्वं· नञ्पूर्वात्किं· बार्हस्पत्यं· तत्पुरुषात्किं· नास्य पटवः संतीत्यपटुस्तस्य भाव आपट
वं· आचतुर्यं· आसंगत्यं· आलवण्यं· आवट्यं· आयुध्यं· आकत्यं· आरस्यं· आलस्यं· पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा· वावचनेनाणादिसमावेशार्थं· [illegible]
र ऋतो हलादेर्लघोः· इष्ठमेयःसु· टेः· इति लोपः स्यादिमेयःसु· पृथोर्भावः प्रथिमा· पार्थवं· म्रदिमा· मार्दवं· वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च· चादिमनिच्· शौ

८६ क्ष्ण्यं · शुक्लिमा · दार्ढ्यं · पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वं · द्रढिमा · वोढी वर्य्यः · औचित्ती · याथाकामी · गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च · चाद्भावे ।
जडस्य कर्म भावो वा जाड्यं · मौढ्यं · ब्राह्मण्यं · अर्हतो नुम् च · अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यं · आर्हन्ती · ब्राह्मणादिराकृतिगणः · यथातथयथापुरयोः पर्यायेण · नञ्पूर्वे
योरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेर्वृद्धिः स्यादिदौ · अयथातथाभावः अयाथातथ्यं · आयथापुर्यं · अयाथापुर्यं · आपारसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः · चतुर्वर्णादीनां
स्वार्थ उपसंख्यानं · चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं · चातुराश्रम्यं · त्रैस्वर्यं · षाड्गुण्यं · सैन्यं · × आयथातथ्यं · × सान्निध्यं · सामीप्यं · औपम्यं · त्रैलोक्यमित्यादि · सर्वे वेदाः सर्व
वेदाः तानधीते सर्ववेदः · सर्वादेरिति लुक् · स एव सार्ववेद्यः · चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च · चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः · चतुर्वेदस्य निपातान्तरं · चतुर्भिर्द्यु
एव चातुर्वैद्यः · स्तेनाद्यन्नलोपश्च · नेति संघातग्रहणं · स्तेनवीर्यं · पञ्चाद्यन् · स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयं · स्तेनादिति योगविभज्य स्तेन्यमित्यपि केचि
द्विकांनि · सख्युर्यः · सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं · दूतवणिग्भ्यां च · दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यं · वणिज्यं · इति काशिका · माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः भा
व एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह · भावे तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्त्येव · ब्राह्मणादित्वात् वाणिज्यमपि · कपिज्ञात्योर्ढक् · कापेयं · ज्ञातेयं · पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो य
क् · सैनापत्यं · पौरोहित्यं · राजासे · राजशब्दोऽसमासे यक्‌ लभत इत्यर्थः · राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं · समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् · आधिराज्यं · प्राणभृज्जाति
वयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् · × सम × प्राणभृज्जाति · आश्वं · औष्ट्रं · वयोवचन · कौमारं · कैशोरं · औद्गात्रं · औन्नेत्रं · सौष्ठवं · दौष्ठवं · हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ·
द्वैहायनं · त्रैहायनं · यौवनं · स्थाविरं · श्रोत्रियस्य यलोपश्च · श्रौत्रं · कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः · युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते · कौशलं · ८६
कौशल्यमित्यादि · इगन्ताच्च लघुपूर्वात् · शुचेर्भावः कर्म वा शौचं · मौनं · कथंकाथं · कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् · योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् · रामणीयकं · आभि

धानीयकं · सहायाद्वा · साहाय्यं · साहायकं · द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च · शैष्योपाध्यायिका · मानोज्ञकं · गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु · अत्याकारोऽधिक्षेपः · तदवे
ते स्ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी वाच्ये · अवगतवान्वा · गार्गिकया श्लाघते · गार्ग्यत्वेन विकत्थत इत्यर्थः · गार्गिकयात्याकुरुते · गार्गिकामन्ववेतः · होत्राभ्यश्छः · होत्राश
ब्द ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः · बहुवचनाद्विशेषग्रहणं · अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयं · मैत्रावरुणीयं · ब्रह्मणस्त्वः · होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात् छस्यापवा
दः · ब्रह्मत्वं · नेति वाच्ये त्वचनं तेनैव बाधनार्थम् · ब्राह्मणपर्यायात्तु ब्रह्मन्शब्दात्तुल्यं तलौ · ब्रह्मत्वं · ब्रह्मता · नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः धान्या
नां भवने क्षेत्रे खञ् · भवत्यस्मिन् × न्नो × न्निति भवनं · मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनं · व्रीहिशाल्योर्ढक् · व्रैहेयं · शालेयं · यवयवकषष्टिकाद्यत् · यवानां भवनं क्षेत्रं य
व्यं · यवक्यं · षाष्टिक्यं · विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः · यत् स्यात् · पक्षे खञ् · तिल्यं · तैलीनं · माष्यं · माषीणं · उम्यं · औमीनं · भङ्ग्यं · भाङ्गीनं · अणव्यं · आणवीनं ·
सर्वचर्मणः कृतः खखञौ · असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः · सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः · सार्वचर्मीणः · यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः · मुखस्य सदृशं यथामुखं ·
प्रतिबिम्बं · निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः · समं सर्वं मुखं संमुखं · समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते · यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः · सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः · तत
वादः · पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति · सर्वादेः पथ्यादिभ्यः खः स्यात् · सर्वं पन्थानं व्याप्नोति सर्वपथीनः · सर्वाङ्गीणः · सर्वकर्मीणः · सर्वपत्रीणः · सर्वपात्रीणः · आप्र
पदं प्राप्नोति · पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदं · आप्रपदीनः पटः · अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु · अनुरायामे सादृश्ये वा · अनुपदं बद्धा अनुपदी
ना · उपानत् · सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः · अयानयः स्थलविशेषः · तं नेयः अयानयीनः शारः · परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति · परांश्चावरांश्चानुभ
वति परोवरीणः · अवरस्यात्वं निपात्यते · परांश्च परतरांश्च अनुभवति परंपरीणः · प्रकृतेः परंपरभावो निपात्यते · पुत्रपौत्रमनुभवति पुत्रपौत्रीणः · परपदाशब्द

स्त्र· अच्युतन्नंशब्दांतरं स्त्रीलिंगं· तस्मादेव स्वार्थेष्यञि पारंपर्यं· कथं पारोवर्यविदिति· असाधुरेवायं· खप्रत्ययसन्नियोगे नैव परोवरेति निपातनात्· अवारपा
रात्यंतानुकामंगामी· अवारपारंगामी अवारपारीणः· अवारीणः· पारीणः· पारावारीणः· अत्यंतंगामी अत्यंतीनः· भृशंगंतेत्यर्थः· अनुकामंगामी अनुकामीनः· यथे
ष्टंगंतेत्यर्थः· समांसमांविजायते· यलोपो विशिष्टविभक्तेरलुक् पूर्वपदे निपात्यते· समांसमीना गौः· समांसमीनाम्यायैव प्रतिवर्षं प्रसूयते· यत्वयानुत्तरपदे यलोपा
भावपक्षेऽर्थः· समांसमां विजायते समायां समायां वा· अद्यश्वीनावष्टब्धे· अद्यश्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा· आसन्नप्रसवेत्यर्थः· कृतिविजायतइति तु वे
तेयंति· अद्यश्वीनं मरणं· आसन्नमित्यर्थः· आगवीनः· आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते· गोः प्रत्यर्पणपर्यंतं यः कर्म करोति स आगवीनः· अनुग्वलंगामी· अ
पश्चा नुगुगोः पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः· अध्वनो यत्खौ· अध्वानमलंगच्छति अध्वन्यः· अध्वनीनः· [illegible]· [illegible]· अभ्यमि
त्राच्छ च· चाद्यत्खौ· अभ्यमित्रीयः· अभ्यमित्र्यः· अभ्यमित्रीणः· अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः· गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे· गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः· अ
श्वस्यैकाहगमः· एकाहेन गम्यत इत्यैकाहगमः· आश्वीनोऽध्वा· शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः· शालाप्रवेशमर्हति शालीनः· अधृष्टः· कूपपतनमर्हति कौपीनं पा
पं· तत्साधनत्वात्तद्गुह्यस्थानं पुरुषलिंगमपि· तत्संबंधात्तदाच्छादनमपि· व्रातेन जीवति· व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन सः व्रातीनः· साप्तपदीनं स
ख्यं· सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं· हैयंगवीनं संज्ञायां· ह्योगोदोहस्य हियंगुरादेशः· विकारार्थे खञ् च निपात्यते· दुह्यत इति दोहः क्षीरं· ह्योगोदोहस्य विकारः हैयं
गवीनं नवनीतं· तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ· पीलूनां पाकः पीलुकुणः· कर्णस्य मूलं कर्णजाहं· पक्षात्तिः· मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते· पक्षमूलं
पक्षतिः· तेन वित्तश्चुंचुप्चणपौ· पकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तो निर्दिष्टः· तेन वस्य नेत्संज्ञा· विद्यया वित्तः विद्याचुंचुः· विद्याचणः· विनञ्भ्यां नानाञौ नसह· अस ८८

हार्थेष्वयमाविवर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ· विना· नाना· वेः शालच्छंकटचौ· क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे· विस्तृतं विशालं· विशंकटं· संप्रो
दश्च कटच्· संकटं· प्रकटं· उत्कटं· नीहिकटं· अलाबूतिलोमाभंगाभ्यो रजस्युपसंख्यानं· अलाबूनां रजः अलाबूकटं· तिलकटं· गोष्ठजादयः स्थानादिषु
पशुनामभ्यः· गवां स्थानं गोगोष्ठं· अश्वगोष्ठं· संघाते कटच्· अवीनां संघातः अविकटः· विस्तारे पटच्· अविपटः· द्वित्वे गोयुगच्· द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगं·
षट्त्वे षड्गवच्· अश्वषड्गवं· स्नेहे तैलच्· तिलतैलं· सर्षपतैलं· भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ· इक्षुशाकटं· इक्षुशाकिनं· अवात्कुटारच्च· [illegible]टच्· अवा
चीनः· अवकुटारः· अवकटः· नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः· अवादित्येव· नतं नमनं· नासिकाया नतं अवटीटं· अवनाटं· अवभ्रटं· तद्यो
गान्नासिका अवटीटा· पुरुषोऽप्यवटीटः· नेर्बिडज्बिरीसचौ· निबिडं· निबिरीसं· इनच्पिटच्चिकचि च· नेरित्येव· नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ
प्रत्ययौ· प्रकृतेश्च चिकचिच्चिकादेशौ· कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ· चिकिनं· चिपिटं· चिक्कं· क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी· क्लिन्ने चक्षुषी अस्य
चिल्लः· पिल्लः· चुल्ल च· चुल्लः· उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः· संज्ञायामित्यनुवर्तते· पर्वतस्यासन्नं स्थलं उपत्यका· आरूढं स्थलमधित्यका· कर्मणि घ
टोऽठच्· घटत इति घटः· पचाद्यच्· कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः· तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्· तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः· आकृतिगणोयं·
प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः· तदस्येत्यनुवर्तते· ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसं· ऊरुदघ्नं· ऊरुमात्रं· प्रमाणे लः· शमः· दिष्टिः· वितस्तिः· द्विगोर्नित्यं· द्वौ शमौ प्र
माणमस्य द्विशमं· प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः· शममात्रं· प्रस्थमात्रं· पंचमात्राः· वत्वंतात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ· तावदेव ताव
द्द्वयसं· तावन्मात्रं· पुरुषहस्तिभ्यामण् च· पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषं· पुरुषद्वयसं· यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्· यत्परिमाणमस्य यावान्· तावान्· एता

८२ वान्· किमिदंभ्यां वो घः· आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः· कियान्· इयान्· किमः संख्यापरिमाणे डति च· बहुवृ· तस्य च वस्य घः स्यात्· का संख्या येषां ते
कति· कियंतः· संख्याया अवयवे तयप्· पंच अवयवा अस्य पंचतयं· द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा· द्वयं· द्वितयं· त्रयं· त्रितयं· उभादुदात्तो नित्यं· उभशब्दात्तय
पोऽयच्स्यात् स चाद्युदात्तः· उभयं· तदस्मिन्नधिकमिति दशांताड्डः· एकादश अधिका अस्मिन् एकादशं· शतसहस्रयोरेवेष्यते· नेह· एकादश अ
धिका अस्यां विंशत्यां· प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्वएवेष्यते· नेह· एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते· शदंतविंशतेश्च· डः स्यादु
क्तेऽर्थे· त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतं· विंशं· संख्याया गुणस्य निमाने मयट्· भागस्य मूल्ये यवतमानात्प्रथमांतात्संख्यावाचिनः प्रकृत्यर्थे मयट् स्यात्·
यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्वितः द्विमयमुदश्विद्यवानां· गुणस्येति किं· द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः· निमाने किं· द्विगुणाः क्षीरस्यैर
कस्तैलस्य द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेण· तस्य पूरणे डट्· एकादशानां पूरणः एकादशः· नांतादसंख्यादेर्मट्· डटो मडागमः स्यात्· पंचानां पूरणः पंचमः·
नांतात् किं· विंशः· असंख्यादेः किं· एकादशः· षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्· एषां थुगागमः स्याड्डटि· षण्णां पूरणः षष्ठः· कतिथः· कतिपयशब्दस्य
असंख्यात्वेऽपि अत एव ज्ञापकाड्डट्· कतिपयथः· चतुर्थः· चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च· तुरीयः· तुर्यः· बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्· डटीत्येव· पूगसं
घयोरसंख्यात्वेऽप्यत एव डट्· बहुतिथः· इत्यादि· वतोरिथुक्· डटीत्येव· यावतिथः· द्वेस्तीयः· डटोऽपवादः· द्वयोः पूरणो द्वितीयः· त्रेः संप्रसारणं च· तृ
तीयः· विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां· एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात्· विंशतितमः· विंशः· एकविंशतितमः· एकविंशः· नित्यं शतादिमासार्धमास
संवत्सराच्च· शतस्य पूरणः शततमः· एकशततमः· मासादेरत एव डट्· मासतमः· षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः· षष्टितमः· संख्यादेस्तु विंशत्यादित्य ८२

इति विकल्प एव· एकषष्टः· एकषष्टितमः· मतौ छः सूक्तसाम्नोः· मत्वर्थे छः स्यात्· अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तं· वारवंतीयं साम· अध्याया
नुवाकयोर्लुक्· मत्वर्थस्य छस्य· अत एव ज्ञापकात्तत्र छः विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक्· गर्दभांडः· गर्दभांडीयः· विमुक्तादिभ्योऽण्· मत्वर्थेऽध्यायानु
वाकयोः· विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्तीति वैमुक्तः· देवासुरः· गोषदादिभ्यो वुन्· मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः· गोषदकः· इषेत्वकः· तत्र कुशलः पथः· वुन् स्यात्· पथिकु
शलः पथकः· आकर्षादिभ्यः कन्· आकर्षे कुशलः आकर्षकः· आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः· आकषानिकषः· धनहिरण्यात्कामे· कामः इच्छा· ध
ने कामो धनको देवदत्तस्य· हिरण्यकः· स्वांगेभ्यः प्रसिते· केशेषु प्रसितः केशकः· तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः· उदराट्ठगाद्यूने· अविजिगीषौ ठक् स्यात् केनापवादः·
बुभुक्षया अत्यंतपीडितं उदरं प्रसितः औदरिकः· आद्यूने किं· उदरकः· उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः· सस्येन परिजातः· कन् स्यात्· तेन तृक्· सस्यशब्दो गु
णवाची· न तु धान्यवाची· शस्येनेति पाठांतरं· सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः शस्यकः साधुः· अंशं हारी· अंशहारीत्यावश्यके णिनिः· अत एव तद्योगे षष्ठी न·
अंशकः दायादः· तंत्रादचिरापहृते· तंत्रकः पटः· प्रत्यग्र इत्यर्थः· ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायां· आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः· अल्पम् अन्नं
यस्यां सा उष्णिका यवागूः· अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते· शीतोष्णाभ्यां कारिणि· शीतं करोति शीतकः अलसः· उष्णं करोति उष्णकः शीघ्रकारी· अधिकं
अध्यारूढः शब्दात्कन्· उत्तरपदलोपश्च· अनुकाभिकाभीकः कमिता· अन्वभिभ्यां कन् अभेः पाक्षिको दीर्घश्च· अनुकामयते अनुकः· अभिकामयते अभि
कः· अभीकः· पार्श्वेनान्विच्छति· अनृजु उपायः पार्श्वं· तेनान्विच्छति पार्श्वकः· अयःशूलदंडाजिनाभ्यां ठक्ठञौ· तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं· तेनान्विच्छति आयः

शूलिकः साहसिकः· दंडाजिनं दंभः तेनान्विच्छतीति दांडाजिनिकः· तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा· कन्स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च वा लुक्· द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं दे
वदत्तस्य· द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः· तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यः नित्यं लुक्· षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षष्ठको देवदत्तः· स एषां ग्रामणीः· दे
वदत्तो मुख्यो येषां ते देवदत्तकाः· त्वत्काः· मत्काः· शृंखलमस्य बंधनं करभे· शृंखलकः करभः· उत्क उन्मनाः· उद्गतमनस्कं वृत्तेरुत्शब्दात्स्वार्थे कन्· उत्कः उत्कं
ठितः· कालप्रयोजनाद्रोगे· कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन्स्याद्रोगे· द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयको ज्वरः· प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा· विषपुष्पैर्जनितो वि
षपुष्पकः· उष्णं कार्यमस्य उष्णकः· रोगे किं· द्वितीयो दिवसोऽस्य· तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायां· प्रथमांतात्सप्तम्यर्थे कन्स्यात् यत्तत्प्रथमांतमन्नं चेत्प्रायविष
यं तत्· गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी· वटकेभ्य इनिर्वाच्यः· वटकिनी· कुल्माषादञ्· कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी· श्रोत्रियं
श्छंदोऽधीते· श्रोत्रियः· वेत्यनुवृत्तेश्छांदसः· श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ· श्राद्धी· श्राद्धिकः· पूर्वादिनिः· पूर्वं कृतमनेन पूर्वी· सपूर्वाच्च· कृतपूर्वी· इष्टादिभ्य
श्च· इष्टमनेन इष्टी· अधीती· छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि· लोके तु परिपंथिशब्दो न न्याय्यः· अनुपद्यन्वेष्टा· अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवां·
साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां· साक्षात् द्रष्टा साक्षी· क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः· क्षेत्रियो व्याधिः· शरीरांतरे चिकित्स्यः· अप्रतीकार्य इत्यर्थः· इंद्रियमिंद्रलिंग
मिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमिति वा· इंद्र आत्मा तस्य लिंगं करणेन कर्तुरनुमानात्· इतिकरणः प्रकारार्थः· इंद्रेण दुर्जयमिंद्रियं· तदस्यास्त्यस्मि
न्निति मतुप्· गावोऽस्यास्मिन्वा संति गोमान्· भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने· संबंधेऽस्तिविवक्षायां भवंति मतुबादयः· रसादिभ्यश्च· मतुप्·
रसवान्· रूपवान्· अन्यत्वे मत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनं· रस· रूप· वर्ण· गंध· स्पर्श· शब्द· स्नेह· गुणात्· एकाचः· स्ववान्· गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणं·

तसौ मत्वर्थे· तांतसांतौ भसंज्ञौ मत्वर्थे प्रत्यये· वसोः संप्रसारणं· विदुष्मान्· गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः· शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः· कृष्णः·
मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः· मवर्णावर्णांतान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्· किंवान्· ज्ञानवान्· विद्यावान्· लक्ष्मीवान्· य
शस्वान्· भास्वान्· यवादेस्तु· यवमान्· भूमिमान्· झयः· झयंतान्मतोर्मस्य वः स्यात्· अपदांतत्वान्न जश्त्वं· विद्युत्वान्· संज्ञायां· मतोर्मस्य वः स्यात्· अही
वती· मुनीवती· शरादित्वाद्दीर्घः· आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती· एते षट् संज्ञायां निपात्यंते· आसनशब्दस्य आसंदीभावः· आसंदीवान्ग्रा
मः· अन्यत्रासनवान्· अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः· अस्थिमानन्यत्र· चक्रशब्दस्य चक्रीभावः· चक्रीवान्नाम राजा· चक्रवानन्यत्र· कक्ष्यायाः संप्रसारणं· कक्षीवान्ना
मर्षिः· कक्ष्यावानन्यत्र· लवणशब्दस्य रुमण्भावः· रुमण्वान्नाम पर्वतः· लवणवानन्यत्र· चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च· चर्मण्वती नाम नदी· चर्मवत्यन्यत्र· उदन्वा
नुदधौ च· उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च· उदन्वान्नाम ऋषिः· राजन्वान्सौराज्ये· राजन्वती भूमिः· राजवानन्यत्र· प्राणिस्थादातो लजन्यतर
स्यां· चूडालः· प्राणिस्थात्किं· शिखावान्दीपः· आतः किं· हस्तवान्· प्राण्यंगादेव· नेह· मेधावान्· प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अंतोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ स्वरितत्वा
नुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः· सिध्मादिभ्यश्च· लच्स्यात्· सिध्मलः· सिध्मवान्· अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं· न तु प्रत्ययविकल्पार्थं·
तेनाकारांतेभ्य इति ठनोऽपि· वातदंतबलललाटानामूङ् च· वातूलः· वत्सांसाभ्यां कामबले· आभ्यां लच्स्यात् यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे· वत्सलः· अंस
लः· फेनादिलच्च· वा लच्· अन्यतरस्यां ग्रहणमनुसमुच्चयार्थमनुवर्तते· फेनिलः· फेनलः· फेनवान्· लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः· लोमादिभ्यः शः·
लोमशः· लोमवान्· रोमशः· रोमवान्· पामादिभ्यो नः· पामनः· अंगात्कल्याणे· अंगना· लक्ष्म्या अच्च· लक्ष्मणः· विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः· विषुणः·

सि· कौ·	पू· तं·

२१ पिच्छादिभ्य इलच् · पिच्छिलः · पिच्छवान् · उरसिलः · उरस्वान् · प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः · प्राज्ञो · व्याकरणं · प्राज्ञा · श्राद्धः · आर्चः · वृत्तेश्च · वार्तः · तपःसहस्राभ्यां विनीनी ·
विनी · योरिकारो नकारपरित्राणार्थः · तपस्वी · सहस्री · असंतत्वाददंतत्वाच्चासिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति · सहस्रात् ठनो बाधनार्थं · अण्च · योगविभाग उ
त्तरार्थः · तापसः · साहस्रः · ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं · ज्योत्स्नः · तामिस्रः · सिकताशर्कराभ्यां च · सैकतो घटः · शार्करः · देशे लुबिलचौ च · चादण्मतुपौ · सिक
ताः संत्यस्मिन्देशे सिकता · सिकतिलः · सैकतः · सिकतावान् · एवं शर्करा इत्यादि · दंतउन्नत उरच् · उन्नता दंताः संत्यस्य दंतुरः · ऊषसुषिमुष्कमधो रः · ऊषरः ·
सुषिरः · मुष्कोंडः · मुष्करः · मधु माधुर्यं · मधुरः · खकरणे खमुखकुंजेभ्य उपसंख्यानं · खरः · मुखरः · कुंजो हस्तिहनुः · कुंजरः · नगपांसुपांडुभ्यश्च · नगरं · पांसुरः · पां
डुरः · पांडर स्वरक्त अव्युत्पन्न एवं · कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च · कच्छुरः · द्युद्रुभ्यां मः · द्युमः · द्रुमः · केशाद्वोऽन्यतरस्यां · प्रकृतेनान्यतरस्या ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणं मनि
ठनोः समावेशार्थम् · केशवः · केशी · केशिकः · केशवान् · अन्येभ्योपि दृश्यते · मणिवो नागविशेषः · हिरण्यवो निधिविशेषः · अर्णसो लोपश्च · अर्णवः · गांड्य
जगात्संज्ञायां · ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तंत्रेण निर्देशः · गांडिवं · गांडीवं · अर्जुनस्य धनुः · अजगवं पिनाकः · कांडांडादीरन्नीरचौ · कांडीरः · आंडीरः · रजःकृष्यासु
तिपरिषदो वलच् · रजस्वला स्त्री · कृषीवलः · वले इति दीर्घः · आसुतीवलः · शौण्डिकः · परिषद्वलः · पर्षदिति पाठांतरं · पर्षद्वलः · अन्येभ्योपि दृश्यते · भ्रातृव
लः · शत्रुवलः · वलि इति तु संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः · दंतशिखात्संज्ञायां · दंतावलो हस्ती · शिखावलः केकी · ज्योत्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्व
लगोमिन्मलिनमलीमसाः · मत्वर्थे निपात्यंते · ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः · ज्योत्स्ना · तमस उपधाया इत्वं रश्च · तमिस्रा · स्त्रीत्वमतंत्रं · तमिस्रं · शृंगा
दिनच् · शृंगिणः · ऊर्जसो वलच् · तेन बाधा मा भूदिति विनिरपि · ऊर्जस्वी · ऊर्जस्वलः · ऊर्जो सुगागमः · इति वृत्तिरस्तु नित्या · ऊर्जस्वती रीतिवत् · असुन्नंतेन २१

वोपपन्नेः · गोशब्दान्मिनिः · गोमी · मलशब्दादिनच् · मलिनः · ईमसश्च · मलीमसः · अतइनिठनौ · दंडी · दंडिकः · व्रीह्यादिभ्यश्च · व्रीही · व्रीहिकः · न सर्वेभ्यो व्री
ह्यादिभ्य इनिठनौ विधीयेते · किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः · यवखदादिभ्य इकः · अन्येभ्य उभयं · तुंदादिभ्य इलच् च · चादिनिठनौ मतुप् च · तुंदिलः · तुंदी · तुं
दिकः · तुंदवान् · उदर · पिचंड · यव · व्रीहि · स्वांगाद्विवृद्धौ · कर्णिल इत्यादि · एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यं · एकशतमस्यास्ति ऐकशतिकः · ऐकसहस्रिकः · गौशतिकः · गौसह
स्रिकः · शतसहस्रांतात् च निष्कात् · निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदंतात् ठञ् स्यात् · मत्वर्थे · नैष्कशतिकः · नैष्कसहस्रिकः · रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ·
आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः · कार्षापणः · प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः · आहतेति किं · रूपवान् · अन्येभ्योपि दृश्यते · हिम्याः पर्वताः · गुण्या ब्राह्मणाः · अ
स्मायामेधास्रजो विनिः · यशस्वी · यशस्वान् · मायावी · व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ · मायी · मायिकः · किंतंतत्वात्कुत्वं · स्रग्वी · आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च · आ
मयावी · शृंगवृंदाभ्यामारकन् · शृंगारकः · वृंदारकः · फलबर्हाभ्यामिनच् · फलिनः · बर्हिणः · हृदयाच्चालुरन्यतरस्यां · हृदयालुः · हृदयी · हृदयिकः · हृदयवा
न् · शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने · शीतं न सहते शीतालुः · उष्णालुः · स्फायितंचीतिरक् · तृप्रः पुरोडाशः · तं न सहते तृप्रालुः · तृप्रं दुःखमिति माधवः · हिमा
च्चेलुः · हिमं न सहते हिमेलुः · बलादूलः · बलं न सहते बलूलः · वातात्समूहे च · वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः · तप्पर्वमरुद्भ्यां · पर्वतः · मरुत्तः · ऊ
र्णाया युस् · सित्वात्पदत्वं · ऊर्णायुः · अत्र छंदसीति केचिदनुवर्तयंति · युक्तं चैतत् · अन्यथा हि अहंशुभमोर्युस् इत्येवोर्णाग्रहणं कुर्यात् · वाचो ग्मिनिः ·
वाग्मी · आलजाटचौ बहुभाषिणि · कुत्सित इति वक्तव्यं · कुत्सितं बहुभाषते वाचालः · वाचाटः · यस्तु सम्यग् बहु वदति तत्र वाग्मीत्येव · स्वामिन्नैश्व
र्ये · ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनिच् · स्वामी · अर्शआदिभ्योऽच् · अर्शांस्यस्य विद्यंते अर्शसः · आकृतिगणोयं · इंद्रापतापगर्हात्प्राणि

सि· कौ·
९२

स्वादिभिः· द्वंद्वे· कटकवलयिनी· शंखनूपुरिणी· उपतापोरोगः· कुष्ठी· किलासी· गर्ह्यं निंद्यं· ककुदावर्ती· काकतालुकी· प्राणिस्थात्किं· पुष्पफल
वान्घटः· प्राण्यंगान्न· पाणिपादवती· अत इत्येव· चित्रकललाटिकावती· सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थं· वातातीसाराभ्यां कुक् च· वातादिभिः· वात
की· अतीसारकी· रोगे चायमिष्यते· नेह· वातवती गुहा· पिशाचाच्च· पिशाचकी· वयसि पूरणात्· पूरणप्रत्ययांतान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये· मासः
संवत्सरो वा पंचमोस्यास्तीति पंचमी· उष्ट्रः· ठनो बाधनार्थमिदं· वयसि किं· पंचमवान्ग्रामः· सुखादिभ्यश्च· इनिर्मत्वर्थे· सुखी· दुःखी· मालाक्षेपे· माली·
धर्मशीलवर्णांताच्च· धर्माद्यंतादिनिर्मत्वर्थे· ब्राह्मणधर्मी· ब्राह्मणशीली· ब्राह्मणवर्णी· हस्ताज्जातौ· हस्ती· जातौ किं· हस्तवान्पुरुषः· वर्णाद्ब्रह्मचारिणि·
वर्णी· पुष्करादिभ्यो देशे· पुष्करिणी· पद्मिनी· देशे किं· पुष्करवान्हस्ती· बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्· बाहुबली· ऊरुबली· सर्वादेश्च· सर्वधनी· सर्वबीजी· अर्था
च्चासन्निहिते· अर्थी· सन्निहिते तु अर्थवान्· तदंताच्च· धान्यार्थी· हिरण्यार्थी· बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्यां· बलवान्· बली· उत्साहवान्· उत्साही·
संज्ञायां मन्माभ्यां· मन्नंतान्मांताच्च निर्मत्वर्थे· प्रथिमिनी· दामिनी· होमिनी· सोमिनी· संज्ञायां किं· सोमवान्· कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः· कंश
मिति मांतौ· कमित्युदकसुखयोः· शमिति सुखे· आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः· युसूयसोः सकारः पदत्वार्थः· कंवः· कंभः· कंयुः· कंतिः· कंतुः· कंतः· कंयः· शं
वः· शंभः· शंयुः· शंतिः· शंतुः· शंतः· शंयः· अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः· वकारयकारपरस्यानुनासिको वयोः· तुंदिवलिवटेर्भः· वृद्धा नाभिस्तुंदिः· मूर्ध ९२
न्योपधोयमिति माधवः· तुंदिभः· बलिभः· वटिभः· पामादित्वादिलि नोपि· अहंशुभमोर्युस्· अहमिति मांतमव्ययमहंकारे· शुभमिति शुभे· अहंयुः·
अहंकारवान्· शुभंयुः· शुभान्वितः· इति मत्वर्थीयाः· प्राग्दिशो विभक्तिः· दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राक् वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः·

अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः· समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तं· वेत्यनुवर्तत एव· किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः· किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दि
शोऽधिक्रियते· इदम इश्· प्राग्दिशीये परे· एतेतौ रथोः· इदम्शब्दस्य एत इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे· इशोऽपवादः· एतदोऽन्·
योगविभागः कर्तव्यः· एतदः· एतेतौ रथोः· अन्· एतद इत्येव· अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः· नलोपः प्रातिपदिकांतस्य· सर्वस्य सोन्यतरस्यां दि· प्राग्दिशीये
दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात्· पंचम्यास्तसिल्· पंचम्यंतेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् वा स्यात्· कु तिहोः· किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः·
कुतः· कस्मात्· यतः· ततः· इतः· अतः· अमुतः· बहुतः· द्व्यादेस्तु· द्वाभ्यां· तसेश्च· किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात्· स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च
वचनं· पर्यभिभ्यां च· आभ्यां तसिल् स्यात्· सर्वोभयार्थाभ्यामेव· परितः· सर्वत इत्यर्थः· अभितः· उभयत इत्यर्थः· सप्तम्यास्त्रल्· कुत्र· यत्र· बहुत्र· इ
दमो हः· त्रलोऽपवादः· इदादेशः· इह· किमोऽत्· वाग्रहणमपकृष्यते· सप्तम्यंतात्किमोऽद्वा स्यात्· पक्षे त्रल्· क्वाति· किमः क्वादेशः स्यादति· क्व· कुत्र· वाह च छं
दसि· कुह स्थः· कुह जग्मथुः· एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ· अन्वादेशविषये एतद अश् स्यात् स चानुदात्तस्त्रतसोः परतस्तौ चानुदात्तौ स्तः· एतस्मिन्ग्रा
मे सुखं वसामः· अथो अत्राधीमहे· अतो न गंतास्मः· इतराभ्योऽपि दृश्यंते· पंचमीसप्तमीतरविभक्त्यंतादपि तसिलादयो दृश्यंते· दृशिग्रहणाद्भवदादियोग ए
व· स भवान्· ततो भवान्· तत्र भवान्· तं भवंतं· ततो भवंतं· तत्र भवंतं· एवं दीर्घायुः· देवानांप्रियः· आयुष्मान्· सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा· सप्तम्यंतेभ्य एतेभ्यः
कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात्· सर्वस्मिन्काले सदा· सर्वदा· एकदा· अन्यदा· कदा· यदा· तदा· काले किं· सर्वत्र देशे· इदमो र्हिल्· सप्तम्यंतात्कालार्थादित्येव· हस्या
पवादः· अस्मिन्काले एतर्हि· काले किं· इह देशे· अधुना· इदमः सप्तम्यंतात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुनाप्रत्ययः स्यात्· इदम इश्· यस्येति लोपः· अधुना· दा

नीय· इदानीं· तदोदा च· तदा· तदानीं· तदोदावचनमनर्थकं विहितत्वात्· अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यां· कर्हि· कदा· यर्हि· यदा· तर्हि· तदा· एतस्मिन्का
ले एतर्हि· सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः· एते निपात्यंते· समानस्य सभावो द्यस् चाहनि· स
मानेहनि सद्यः· पूर्वपूर्वतरयोः परुदारी च प्रत्ययौ संवत्सरे· पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत्· पूर्वतरे वत्सरे परारि· इदमइश् समसण् प्रत्ययश्च वत्सरे· अस्मिन्सं
वत्सरे ऐषमः· परस्मादेद्यव्यहनि· परस्मिन्नहनि परेद्यवि· इदमोश् द्यश्च· अस्मिन्नहनि अद्य· पूर्वादिभ्योष्टभ्योहन्येद्युस्· पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः· अ
न्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः· उभयाद्द्युश्च· उभयेद्युः· द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः· उभयद्युः· प्रकारवचने थाल्· प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यः थाल् स्यात्स्वार्थे· तेन प्र
कारेण तथा· यथा· इदमस्थमुः· थालोपवादः· एतदोपि वाच्यः· अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थं· किमश्च· केन प्रकारेण कथं· इति प्राग्दिशी
यानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णो विधिः· दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः· सप्तम्याद्यंतेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकाल
वृत्तिभ्यः स्वार्थेस्तातिप्रत्ययः स्यात्· पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां· एभ्योस्तात्यर्थेसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात् पुर् अध् अव् इत्यादे
शाः स्युः· अस्ताति च· अस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः· पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् इति पुरः· पुरस्तात्· अधः· अधस्तात्· अवः· विभाषावरस्य· अ
वरस्यास्तातौ परे अव् स्याद्वा· अवस्तात्· अवरस्तात्· एवं देशे काले च· दिशि रूढेभ्यः किं· ऐंद्र्यां वसति· सप्तम्याद्यंतेभ्यः किं· पूर्वं ग्रामं गतः· दिगादिवृ
त्तिभ्यः किं· पूर्वस्मिन्गुरौ वसति· अस्तातिं च विभक्तिज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते· दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्· अस्तातेरपवादः· दक्षिणतः· उत्तरतः· वि
भाषा परावराभ्यां· परतः· अवरतः· परस्तात्· अवरस्तात्· अंचेर्लुक्· अंचत्यंताद्दिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात्· लुक्तद्धितलुकि· प्राच्यां· प्राच्याः· प्राची

वा दिक्· प्राक्· उदक्· एवं देशे काले च· उपर्युपरिष्टात्· अस्तातेर्विषये· ऊर्ध्वशब्दस्य उपादेशः स्यात् रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ· उपरि· उपरिष्टाद्वा वसति· आ
गतो रमणीयं वा· पश्चात्· अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये· उत्तराधरदक्षिणादातिः· उत्तरात्· अधरात्· दक्षिणात्· एनबन्यतरस्यामदूरेऽपंच
म्याः· उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यात् अवध्यवधिमतोः सामीप्ये पंचमीं विना· उत्तरेण· दक्षिणेन· अधरेण· पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः· इह केचिदुत्तरादीन् नानुवर्त्य दि
क्शब्दमात्रादेनपमाहुः· पूर्वेण ग्रामं· अपरेण ग्रामं· दक्षिणादाच्· अस्तातेर्विषये· दक्षिणा वसति· अपंचम्या इत्येव· दक्षिणादागतः· आहि च दूरे· दक्षिणाहि दूरे
आहिः स्यात्· चादाच्· दक्षिणाहि· दक्षिणा· उत्तराच्च· उत्तराहि· उत्तरा· संख्याया विधार्थे धा· क्रियाप्रकारवर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात्· चतुर्धा· पंचधा·
अधिकरणविचाले च· द्रव्यस्य संख्यांतरापादने संख्याया धा स्यात्· एकं राशिं पंचधा कुरु· एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्यां· ऐकध्यं· एकधा· द्वित्र्योश्च धमुञ्· आभ्यां
धा इत्यस्य धमुञ् वा स्यात्· द्वैधं· द्विधा· त्रैधं· त्रिधा· धमुञंतात्स्वार्थे ड दर्शनं· पथि द्वैधानि· एधाच्च· द्वेधा· त्रेधा· याप्ये पाशप्· कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः·
पूरणाद्भागे तीयादन्· द्वितीयो भागो द्वैतीयः· स्वरे विशेषः· तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः· द्वैतीयीकः· द्वितीयः· तार्तीयीकः· तृतीयः· न विद्यायाः· द्वितीया· तृतीया·
विद्येत्येव· प्रागेकादशभ्योऽछंदसि· पूरणप्रत्ययांताद्भागेऽन्· चतुर्थः· पंचमः· षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च· चादन्· षष्ठो भागः षाष्ठः· आष्टमः· अष्टमः· मानपश्वंगयोः
कन्लुकौ च· षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो मानपश्वंगयोर्वाच्ये· षष्ठको भागः मानं चेत्· अष्टमो भागः पश्वंगं चेत्· अस्य अनो वा लुक्· चकारा
द्यथाप्राप्तं· षष्ठः· षाष्ठः· अष्टमः· आष्टमः· महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र ञाणौ नित्याविति ज्ञापयति· एकादाकिनिच्चासहाये· चात्कन्लुकौ· एकः·
एकाकी· एककः· भूतपूर्वे चरट्· आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः· षष्ठ्या रूप्य च· षष्ठ्यंताद्भूतपूर्वेर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च· कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः·

छत्त्वरः · नसिल्वादिषुरूप्यस्याधरिगणानान्नपुंवत् · शुभ्रायाभूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः · अतिशायने तमबिष्ठनौ · अतिशायुविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः ·
अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः · लघुतमः लघिष्ठः · तिङश्च · तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप्स्यात् · तरप्तमपौ घः · एतौ घसंज्ञौ स्तः · किमेत्तिङव्ययघा
दाम्वद्रव्यप्रकर्षे · किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्नतु द्रव्यप्रकर्षे · किंतमां · प्राह्णेतमां · पचतितमां · उच्चैस्तमां · द्रव्यप्रकर्षे तु · उच्चैस्त
मस्तरुः · द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ · द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः · पूर्वयोरपवादः · अयमनयोरतिशयेन लघुः लघु
तरः लघीयान् · उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः पटीयांसः · अजादी गुणवचनादेव · इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः · नेह · पाचकतरः · पाचकतमः · तुश्छ
न्दसि · तृन्तृजन्ताच्छन्दस्येवेष्ठन्नीयसुनौ स्तः · तुरिष्ठेमेयस्सु · तृशब्दस्य लोपः स्यादेतेषु परेषु · अतिशयेन कर्ता करिष्ठः · दोहीयसी धेनुः · प्रशस्यस्य श्रः · अस्य
श्रादेशः स्यादजाद्योः · प्रकृत्यैकाच् · इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या · श्रेष्ठः · श्रेयान् · ज्य च · प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः · ज्येष्ठः · ज्यादादीयसः · आदेः
परस्य · ज्यायान् · वृद्धस्य च · ज्यादेशः स्यादजाद्योः · ज्येष्ठः · ज्यायान् · अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ · अजाद्योः · नेदिष्ठः · नेदीयान् · साधिष्ठः · साधीयान् ·
स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः · एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्ठादिषु · स्थविष्ठः · दविष्ठः · यविष्ठः · ह्रसिष्ठः · क्षेपिष्ठः ·
क्षोदिष्ठः · एवमीयसुन् · ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् ह्रसिमा · क्षेपिमा · क्षोदिमा · प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फव
र्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृन्दाः · प्रियादीनां क्रमात् प्रादयः स्युरिष्ठादिषु · प्रेष्ठः · स्थेष्ठः · स्फेष्ठः · वरिष्ठः · बंहिष्ठः · गरिष्ठः · वर्षिष्ठः · त्रपिष्ठः · द्राघिष्ठः · वृन्दिष्ठः ·
एवमीयसुन् · प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात् प्रेमेत्यादि · बहोर्लोपो भू च बहोः · बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः · आदेः परस्य · ९४

भूमा · भूयान् · इष्ठस्य यिट् च · बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च · भूयिष्ठः · युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां · एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः · कनि
ष्ठः · कनीयान् · पक्षे यविष्ठः · अल्पिष्ठः · इत्यादि · विन्मतोर्लुक् · विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः · अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः · स्रजीयान् · अतिशये
न त्वग्वान् त्वचिष्ठः · त्वचीयान् · प्रशंसायां रूपप् · सुबन्तात्तिङन्ताच्च · प्रशस्तः पटुः पटुरूपः · प्रशस्तं पचति पचतिरूपं · ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ·
ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः · प्रशस्तकल्पं · यजुष्कल्पं · विद्वद्देश्यः · विद्वद्देशीयः · पचतिकल्पं · विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु · ईषदसमाप्तिविशिष्टेर्थे सुबन्ता
द्बहुच् वा स्यात्स च प्रागेव न तु परतः · ईषदूनः पटुः बहुपटुः · पटुकल्पः · सुपः किं · यजतिकल्पं · प्रकारवचने जातीयर् · प्रकारवति चार्थे थाल्तु प्रकारमात्रे · प
टुप्रकारः · पटुजातीयः · प्रागिवात्कः · इवे प्रतिकृतौ इत्यतः प्राक् काधिकारः · अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः · तिङश्चेत्यनुवर्तते · कस्य च दः · कान्तस्याव्ययस्य
दकारोऽन्तादेशः स्यादकचि · अज्ञाते · कस्यायमश्वोऽश्वकः · उच्चकैः · नीचकैः · सर्वके · विश्वके · ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् · युवकयोः ·
आवकयोः · युष्मकासु · अस्मकासु · युष्मकाभिः · अस्मकाभिः · ओकारेत्यादि किं · त्वयका · मयका · अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् वक्तव्यः · मित्त्वादन्त्यादचः परः ·
तूष्णीकामास्ते · शीले को मलोपश्च · तूष्णींशीलस्तूष्णीकः · पचतकि · जल्पतकि · धकित् · हिरुकत् · कुत्सिते · कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः · संज्ञायां कन् · कुत्सिते
कन्स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते · शूद्रकः · धनकः · स्वरार्थं वचनं · अनुकम्पायां · पुत्रकः · अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः · नीतौ च तद्युक्तात् · सामदानादिरूपायां नीतौ ·
तस्यां गम्यमानायां अनुकम्पायुक्तात्प्रत्ययः स्यात् · हन्त ते धानकाः · गुडकः · एहकि · अद्धकि · पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः · अनेन तु परंपरासंबन्धेऽपीति
विशेषः · बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा · पूर्वस्त्र तद्द्वयविषये · घनिलचौ च · तत्रैव · ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः · अस्मिन्प्रकरणे या ठ अजादि प्रत्ययश्च त

स्मिन्परे ष्ठकेनेटि द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते· अनुकंपितो देवदत्तः· देविकः· देवियः· देविलः· देवदत्तकः· अनुकंपितो वायुदत्तो वायुकः· उग्रहणमुको
द्वितीयमचं कविधानार्थं· वायुदत्तः· वायुकः· पितृकः· चतुर्थादनज ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः· अनुकंपितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः· अनजादौ च विभाषा लोपो व
क्तव्यः· देवदत्तकः· देवकः· लोपः पूर्वपदस्य च· दत्तिकः· दत्तियः· दत्तिलः· दत्तकः· विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः· देवदत्तः· दत्तः· देवः·
सत्यभामा· भामा· सत्या· उवर्णाल्ल इलस्य च· भानुदत्तः· भानुलः· ऋवर्णादपि· सावित्रियः· सावित्रिलः· चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च· अप्रत्ययेत
थैवेष्टः उवर्णाल्ल इलस्य च· वावामुपादेरडजवुचौ च· उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकादनुकंपायां अडच् वुच् एतौ वा स्तः· वाद्यथाप्राप्तं· प्राग्वोयग्रहणं पृथगर्थं· अनुकं
पित उपेंद्रदत्तः· उपडः· उपकः· उपियः· उपिलः· उपेंद्रदत्तकः· घटूपाणि· जातिनाम्नः कन्· मनुष्यनाम्न इत्येव· जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयं त
स्मात्कन्स्यात्· अनुकंपायां नीतौ च· सिंहकः· शरभकः· द्वितीयसंध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वाच्यः· कहोडः· कहिकः· एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्त
व्यः· वागाशीर्दत्तः· वाचिकः· कथं षडंगुलिदत्तः· षडिक इति· षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धं· शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्· एभ्यो मनुष्यना
म्नः ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात्पूर्वस्यापवादः· अनुकंपितः शेवलदत्तः· शेवलिकः· शेवलिलः· सुपरिकः· विशालिकः· वरुणिकः·
अर्यमिकः· अजिनांतस्योत्तरपदलोपश्च· अजिनांतान्मनुष्यनाम्नोऽनुकंपायां कन्स्यात्तस्योत्तरपदलोपः· अनुकंपितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः· सिंहकः·
अल्पे· अल्पं तैलं तैलकं· ह्रस्वे· ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः· संज्ञायां कन्· ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन्· पूर्वस्यायमपवादः· वंशकः· वेणुकः·
कुटीशमीशुंडाभ्यो रः· ह्रस्वा कुटी कुटीरः· शमीरः· शुंडारः· कुत्वा डुपच्· ह्रस्वा कुतूः कुतुपः· कुतूः कृते· स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्· कासूगो

णीभ्यां ष्टरच्· आयुधविशेषः कासूः· ह्रस्वा सा कासूतरी· गोणीतरी· वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे· वत्सतरः· द्वितीयं वयः प्राप्तः· उक्षतरः· अश्वतरः·
ऋषभतरः· प्रवृत्तिनिमित्तस्य तनुत्व एवायं· किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्· अनयोः कतरो वैष्णवः· यतरः· ततरः· महाविभाषया कः· सः· यः· वा
बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्· बहूनां मध्ये निर्धारणे डतमच् वा स्यात्· जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे· कतमो भवतां कठः· यतमः· ततमः· वाग्रहण
मकजर्थं· यकः· सकः· महाविभाषया· यः· सः· किमोऽस्मिन्विषये डतरोऽपि· कतरः· एकाच्च प्राचां· डतरच् डतमच् च स्यात्· अनयोरेकतरो मैत्रः· एव
मेकतमः· अवक्षेपणे कन्· व्याकरणकेन गर्वितः· येनेतरः कुत्स्यते तद्धि होदाहरणं· स्वतः कुत्सितेऽनुकुत्सिते द्वत्यस्य· प्रागिवीयानां पूर्णोवधिः
इवे प्रतिकृतौ· कन्स्यात्· अश्व इव प्रतिकृतिरश्वकः· प्रतिकृतौ किं· गौरिव गवयः· संज्ञायां च· इवार्थे कन्स्यात्समुदायेन चेत्संज्ञा· अप्रतिकृत्यर्थ आरंभः·
अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः· उष्ट्रकः· लुम्मनुष्ये· संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये· चंचा तृणमयः पुमान्· चंचेव मनुष्यश्चंचा· वर्धिका· जी
विकार्थे चापण्ये· जीविकार्थं यद्विक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात्· वासुदेवः· शिवः· स्कंदः· देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदं· अपण्य
किं· हस्तिकान्विक्रीणीते· देवपथादिभ्यश्च· कनो लुप्स्यात्· देवपथः· हंसपथः· आकृतिगणोऽयं· वस्तेर्ढञ्· इवेत्यनुवर्तते· प्रतिकृतावि तिनिवृत्तं·
वस्तिरिव वास्तेयं· वास्तेयी· शिलाया ढः· शिलाया इति योगविभागाड्ढञपि· लोके· शिलेव शिलेयं· शैलेयं· शाखादिभ्यो यः· शाखेव शाख्यः· मुख्यः·
जघन्यः· अग्र्यः· शरण्यः· द्रव्यं च भव्ये· द्रव्यमयं ब्राह्मणः· कुशाग्राच्छः· कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः· समासाच्च तद्विषयात्· इवार्थविषयात्समासा
च्छः स्यात्· काकतालीयो देवदत्तवधः· इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागम इति समासार्थः· तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः·

अनाकृपाणीयः· अतर्कितोपनीत इति फलितोर्थः· शर्करादिभ्योण्· शर्करेव शार्करं· अंगुल्यादिभ्य ठक्· अंगुलीव आंगुलिकः· भरुजेव भारुजिकः·
एकशालायाष्ठजन्यतरस्यां· एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा· पक्षे ठक्· एकशालेव एकशालिकः· ऐकशालिकः· कर्कलोहितादीकक्· कर्कः शुक्लोश्वः सइव
कार्कीकः· लौहितीकः· पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्· इवार्थो निवृत्तः· नानाजातीया अनियतवृत्तयोर्थकामप्रधानाः संघाः पूगास्तद्वाचकात्स्वा
र्थे ञ्यः स्यात्· लौहितध्वज्यः· व्रातच्फञोरस्त्रियां· व्रात· कापोतपाक्यः· च्फञ्· कौंजायन्यः· ब्राध्नायन्यः· आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्म
णराजन्यात्· वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्· क्षौद्रक्यः· मालव्यः· स्त्रियान्तु ङीप्· क्षौद्रकी· मालवी· आयुधेति किं· मल्लाः· संघेति किं·
सम्राट्· वाहीकेषु किं· शबरः· अब्राह्मणेति किं· गोपालवाः· शालंकायनाः· ब्राह्मणात्तद्विशेषग्रहणं· राजन्ये स्वरूपग्रहणं· वृकाट्टेण्यण्· आयुधजीवि
संघवाचकात्स्वार्थे· वार्केण्यः· आयुधेति किं· जातिशब्दान्माभूत्· दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः· दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः
स्वार्थे छः स्यात्· त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः· आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी· क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोथ जानकिः· दामनी
यः· दामनीयौ· दामनयः· औलपि· औलपीयः· त्रिगर्तः· कौण्डोपरथीयः· दाण्डकीयः· पर्श्वादियौधेयादिभ्योणञौ· आयुधजीविसंघवाचिभ्य एभ्यः क्रमा
दणञौ स्तः स्वार्थे· पार्शवः· पार्शवौ· पर्शवः· यौधेयः· यौधेयौ· यौधेयाः· अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ्· अभिजि
दादिभ्योणंतेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात्· अभिजितोपत्यमाभिजित्यः· वैदभृत्यः· शालावत्यः· शैखावत्यः· शामीवत्यः· और्णावत्यः· श्रौमत्यः· ञ्यादयस्तद्रा
जाः· पूगाञ्ञ्य इत्यारभ्योक्ता एतत्संज्ञाः स्युः· तेनास्त्रियां बहुषु लुक्· लोहितध्वजाः· कपोतपाकाः· कौञ्जायनाः· ब्राध्नायनाः· इत्यादि· पादः शतस्य सं

ख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च· लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थं· अतो न स्थानिवत्· पादः पत्· तद्धितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः· वुन्नंतं स्त्रियामेव· द्वौ द्वौ पा
दौ ददाति द्विपदिकां· द्विशतिकां· पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात्· द्विमोदकिकां· दंडव्यवसर्गयोश्च· वुन्स्यात्· अवीप्सार्थमिदं· द्वौ पादौ दंडितः
द्विपदिकां· द्विशतिकां· व्यवसृजति दत्तेत्यर्थः· स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्· जातीयरोपवादः· स्थूलप्रकारः स्थूलकः· अणुकः· चंचद्बृहतोरुप
संख्यानं· चंचत्कः· बृहत्कः· सुरायाअहौ· सुरावर्णोहिः सुरकः· अनत्यंतगतौ क्तात्· छिन्नकं· भिन्नकं· न सामिवचने· सामिपर्याय उपपदे क्तान्तान्न
कन्· सामिकृतं· अनत्यंतगतौ रेव प्रकृत्यैवाभिधानात्तद्वैषयिकन्नप्राप्तः· इदमेव निषेधसूत्रमत्यंतस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति· बहुतरकं· बृहतीका आ
च्छादने· कन् स्यात्· द्वौ वा वारो त्तरासंगो समौ बृहतिकात्था· आच्छादने किं· बृहती छंदः· अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः· स्वार्थे· अष
डक्षीणो मंत्रः· द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः· आशितागावोस्मिन्नित्याशितंगवीनमरण्यं· निपातनात्पूर्वस्य मुम्· अलंकर्मणे अलंकर्मीणः· अलंपुरुषीणः· ईश्व
राधीनः· नित्यार्थोयं खः· उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात्· अन्येपि केचित्स्वार्थिका नित्यमिष्यंते· तमबादयः प्राक्कनः· ञ्यादयः प्राग्वुनः· आमादयः प्राङ्मय
टः· बृहतीजात्यंताः समासांताश्चेति· विभाषांचेरदिक्स्त्रियां· अदिक्स्त्रीवृत्तेरंचत्यंतात्स्वात्प्रातिपदिकात्खो वा स्यात्स्वार्थे· प्राक्· प्राचीनं· प्रत्यक्· प्र
तीचीनं· अर्वाक्· अर्वाचीनं· निकृष्टमतिकृच्छार्वरेफपाठाख्यात्वमाधमाः· इति कोशान्निकृष्टपर्यायेषु अर्वनशब्दस्य पाठात् अर्वतं निकृष्टमित्यर्थः·
अर्वंतमंचतीत्यर्वाक्· अर्वाचीनं· अदिक्स्त्रियां किं· प्राची दिक्· दिग्ग्रहणं किं· प्राची नाम ब्राह्मणी· स्त्रीग्रहणं किं· प्राचीनं ग्रामाद्रम्याः· जात्यंताच्

बंधुनि · ब्राह्मणजातीयः · बंधुनि किं · ब्राह्मणजातिः शोभना · जातेर्व्यंजकं द्रव्यं बंधुः · स्थानांताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् · स्थानेन तुल्ये न चेत् स्थानांत
मर्थवदित्यर्थः · पितृस्थानीयः · पितृस्थानः · सस्थानेन किं · गोस्थानं · अनुगादिनष्ठक् · अनुगदतीत्यनुगादी · स एवानुगादिकः · णचः स्त्रियामञ् · ण
च्प्रत्ययांतात्स्त्रियामञ्स्यात्स्वार्थे · नकर्मव्यतिहारे · अत्र एवं न स्यात् · व्यावक्रोशी · अणिनुणः · इनुणंतादण्स्यात्स्वार्थे · इनण्यनपत्ये · सांराविणं ·
विसारिणो मत्स्ये · अण् स्यात् · वैसारिणः · मत्स्ये किं · विसारी देवदत्तः · संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् · अभ्यावृत्तिर्जन्म · क्रियाजन्मगण
नवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् · पंचकृत्वो भुंक्ते · अभ्यावृत्तिः किं · संख्यायाः किं · भूरिवारान् भुंक्ते · द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् · कृत्वसुचोऽपवादः · द्विर्भु
क्ते · त्रिः · रात्रस्य · चतुः · एकस्य सकृच्च · सकृदित्यादेशः स्यात् सुच्च · सकृद्भुंक्ते · संयोगांतस्य लोपः · सुचो लुक् · ननु हल्ङ्याब्भ्य इति · अभैत्सीदित्यत्र
सिचुडुवसुचोपितद्योगात् · विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले · अविप्रकृष्ट आसन्नः · बहुधा बहुकृत्वो दिवसस्य भुंक्ते · आसन्नकाले किं · बहुकृ
त्वो मासस्य भुंक्ते · तत्प्रकृतवचने मयट् · प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं · तस्य वचनं प्रतिपादनं · भावेऽधिकरणे वा ल्युट् · आद्ये · प्रकृतमन्नं अन्नमयं · अ
पूपमयं · यवागूमयी · द्वितीये · अन्नमयो यज्ञः · अपूपमयं पर्व · समूहवच्च बहुषु · सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यंते · चान्मयट् · मोदकाः प्रकृ
ताः · मोदकिकं · मोदकमयं · शाष्कुलिकं · शष्कुलीमयं · द्वितीयेऽर्थे · मोदकिको यज्ञः · मोदकमयः · अनंतावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः · अनंत एव आनं
त्यं · आवसथ एव आवसथ्यं · इति ह इति निपातसमुदायः · ऐतिह्यं · भेषजमेव भैषज्यं · देवतांतात्तादर्थ्ये यत् · तदर्थमेव तादर्थ्यं · स्वार्थे ष्यञ् · अग्निदेव

तायेदं अग्निदेवत्यं · पितृदेवत्यं · पादार्घाभ्यां च · पादार्थमुदकं पाद्यं · अर्घ्यं · नवस्य नू आदेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः · नूत्नं · नूतनं ·
नवीनं · नश्च पुराणे प्रात् · पुराणे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः · चात्पूर्वोक्ताः · प्रणं · प्रत्नं · प्रतनं · प्रीणं · भागरूपनामभ्यो धेयः · भागधेयं · रू
पधेयं · नामधेयं · आग्नीध्रसाधारणादञ् · आग्नीध्रं · साधारणं · स्त्रियां ङीप् · आग्नीध्री · साधारणी · अतिथेर्ञ्यः · तादर्थ्य इत्येव · अतिथये इ
दमातिथ्यं · देवात्तल् · देव एव देवता · अवेः कः · अविरेव अविकः · यावादिभ्यः कन् · याव एव यावकः · लोहितान्मणौ · लोहित एव मणिर्लोहितकः ·
वर्णे चानित्ये · लोहितकः कोपेन · लोहितात् लिंगबाधनं वा · लोहितिका लोहिनिका कोपेन · रक्ते · लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्
स्यात् · लिंगबाधनं वेत्येव · लोहितिका लोहिनिका शाटी · कालाच्च · वर्णे चानित्ये · रक्ते · इति द्वयमनुवर्तते · कालकं मुखं वैलक्षण्येन · कालकः पटः ·
कालिका शाटी · विनयादिभ्यष्ठक् · विनय एव वैनयिकः · सामयिकः · उपायाद्ध्रस्वत्वं च · औपयिकः · वाचो व्याहृतार्थायां · संदिष्टार्थायां वाचि विद्य
मानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् · संदेशवाग्वाचिकं स्यात् · तद्युक्तात्कर्मणोऽण् · कर्मैव कार्मणं वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः · ओषधेरजातौ · स्वार्थेऽण् ·
औषधं पिबति · अजातौ किं · ओषधयः क्षेत्रे रूढाः · प्रज्ञादिभ्यश्च · प्रज्ञ एव प्राज्ञः · प्राज्ञी स्त्री · दैवतः · बांधवः · मृदस्तिकन् · मृदेव मृत्तिका · सस्नौ
प्रशंसायां · रूपपोऽपवादः · प्रशस्ता मृत् मृत्सा · मृत्स्ना · उत्तरस्यान्यतरस्यांग्रहणान्नित्योऽयं · बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां · बहूनि ददाति ब
हुशः · अल्पानि अल्पशः · बह्वल्पार्थान्मंगलामंगलवचनं · नेह · बहूनि ददात्यनिष्टेषु · अल्पमाभ्युदयिकेषु · संख्यैकवचनाच्च वीप्सायां · द्वौ द्वौ ददा

तिद्विशः· माषंमाषंमाषशः· प्रस्थशः· परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव· संख्यैकवचनात्किं· घटंघटंददाति· वीप्सायांकिं· द्वौद्वौददाति· कारकादि
त्येव· द्वयोर्द्वयोः स्वामी· प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः· प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पंचमी विहिता तदंतात्तसिः स्यात्· प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति· आ
द्यादिभ्य उपसंख्यानं· आदौ आदितः· मध्यतः· अंततः· पृष्ठतः· पार्श्वतः· आकृतिगणोयं· स्वरेण स्वरतः· वर्णतः· अपादाने चाहीयरुहोः·
अपादाने या पंचमी तदंतात्तसिः स्यात्· ग्रामादागच्छति ग्रामतः· अहीयरुहोः किं· स्वर्गाद्धीयते· पर्वतादवरोहति· अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त
रि तृतीयायाः· अकर्तरि तृतीयांताद्वा तसिः· अतिक्रम्य ग्रहोतिग्रहः· चारित्रेणातिगृह्यते· चारित्रतोतिगृह्यते· चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत
इत्यर्थः· अव्यथनमचलनं· वृत्तेन न व्यथते· वृत्ततो न व्यथते· वृत्तेन न चलतीत्यर्थः· क्षेपे· वृत्तेन क्षिप्तः· वृत्ततः क्षिप्तः· वृत्तेन निंदित इत्यर्थः· अक
र्तरि किं· देवदत्तेन क्षिप्तः· हीय ×न× मानपापयोगाच्च· हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयांताद्वा तसिः· वृत्तेन हीयते· वृत्ततो हीयते· वृत्तेन पा
पः· वृत्ततः पापः· क्षेपस्याविवक्षायामिदं· क्षेपे तु पूर्वेणैव सिद्धं· अकर्तरि किं· देवदत्तेन हीयते· पष्ठ्या व्याश्रये· षष्ठ्यंतात्तसिर्नानापक्षसमा
श्रये· देवा अर्जुनतोभवन्· आदित्याः कर्णतोभवन्· अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः· व्याश्रये किं· वृक्षस्य शाखा· रोगाच्चापनयने· रोगवाचिनः पं
चम्यंताद्वा तसिश्चिकित्सायां· प्रवाहिकातः कुरु· प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः· अपनयने किं· प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति· कृभ्वस्ति
योगे संपद्यकर्तरि च्विः· अभूततद्भाव इति वक्तव्यं· विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभि

र्योगे· अस्य च्वौ· अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ· वेर्लोपः· च्व्यंतत्वादव्ययत्वं· अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति· कृष्णीभवति· गंगीस्यात्·
अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यं· दोषाभूतमहः· दिवाभूता रात्रिः· एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तं· क्यच्व्योश्च· हलः परस्यापत्ययकारस्य
लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः· गार्गीभवति· च्वौ च· च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात्· शुचीभवति· पटूस्यात्· अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित्· तन्निर्मूलं·
स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्व्यभावे सिद्धं· स्वस्ती स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेत्· अस्तु· यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानाच्च्विरेव नोत्पद्यत
इत्यलं· रीङृतः· मात्रीकरोति· अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च· एषां लोपः स्यात् च्विश्च· अरूकरोति· उन्मनी स्यात्· उच्चक्षूकरोति· वि
चेतीकरोति· विरही करोति· विरजीकरोति· विभाषा साति कार्त्स्न्ये· च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये· सात्पदाद्योः· सस्य षत्वं न स्यात्· दधि सिंच
ति· कृत्स्नं शस्त्रमग्निः संपद्यते अग्निसाद्भवति· अग्नीभवति· महाविभाषया वाक्यमपि· कार्त्स्न्ये किं· एकदेशेन शुक्लीभवति पटः· अभिविधौ संपदा
च· संपदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्यादभिविधौ· पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः· संपदा तु वाक्यमेव· अग्निसात्संपद्यते· अग्निसाद्भवति शस्त्रं· अग्नीभव
ति· जलसात्संपद्यते· जलीभवति लवणं· एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यं· बहूनां व्यक्तीनां किंचिदवयवावच्छेदेनान्य
थात्वं त्वभिविधिः· तदधीनवचने· सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे· राजसात्करोति· राजसात्संपद्यते· राजाधीनमित्यर्थः· देये त्रा च· तद
धीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृञादियोगे· विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति· विप्रत्रा संपद्यते· पक्षे विप्रसात्करोति· देये किं· राजसात्कृ

सि॰ कौ
९६

वतिराष्ट्रं॰ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं॰ एतेभ्यो द्वितीयांतेभ्यः सप्तम्यंतेभ्यश्च त्रा स्यात्॰ देवत्रा वंदेरमे च॰ बहुलोक्तेरन्य पृ॰ त
त्रापि॰ बहुत्रा जीवतो मनः॰ अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्धादनितौ डाच्॰ द्व्यजेवावरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत्॰ तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डाच्
स्यात् कृभ्वस्तिभिर्योगे॰ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलं॰ नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यं॰ डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोः पररूपं स्यात्॰ इति तकारपका
रयोः पकारः॰ पटपटाकरोति॰ अव्यक्तानुकरणात्किं॰ दृषत्करोति॰ द्व्यजवरार्धात्किं॰ श्रत्करोति॰ अवरेति किं॰ खरटखरटाकरोति॰ त्रपटत्रपटाकरोति॰ अ
नेकाजित्येव सूत्रयितुमुचितं॰ एवं हि डाचीति परस्तसम्यविद्वित्वसुवचेत्यवधेयं॰ अनितौ किं॰ पटिति करोति॰ कृञो द्वितीयतृतीयशंबबीजात्कृषौ॰
द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात् कृञ एव योगे कर्षणार्थे॰ बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादपि॰ यस्य डाचि न द्वित्वं॰ द्वितीयं तृतीयं करोति द्वितीयाकरोति तृतीयाक
रोति॰ शंबशब्दः प्रतिलोमे॰ अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः शंबाकरोति॰ बीजेन सह कर्षति बीजाकरोति॰ संख्यायाश्च गुणांतायाः॰
कृञो योगे कृषौ डाच् स्यात्॰ द्विगुणाकरोति क्षेत्रं॰ क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः॰ समयाच्च यापनायां॰ कृञो योगे डा
च् स्यात्॰ समयाकरोति॰ कालं यापयतीत्यर्थः॰ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने॰ सपत्राकरोति मृगं॰ सपुंखशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः॰ निष्प
त्राकरोति॰ सपुंखस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः॰ अतिव्यथने किं॰ सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलं॰ निष्कुलान्निष्कोषणे॰
निष्कुलाकरोति दाडिमं॰ निर्गतं कुलमंतरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच्॰ सुखप्रियादानुलोम्ये॰ सुखाकरोति॰ प्रियाकरोति गुरुं॰ ९६

[illegible] प्रतिपिपादयिषा[illegible]र्थः

अनुकूलाचरणेनानंदयतीत्यर्थः॰ दुःखात्प्रातिलोम्ये॰ दुःखाकरोति स्वामिनं॰ पीडयतीत्यर्थः॰ शूलात्पाके॰ शूलाकरोति मांसं॰ शूलेन पचतीत्यर्थः॰ सत्या
दशपथे॰ सत्याकरोति भांडं वणिक्॰ क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः॰ शपथे तु सत्यं करोति विप्रः॰ मद्रात्परिवापणे॰ मद्रशब्दो मंगलार्थः॰ परिवापणं मुंडनं॰ म
द्राकरोति कुमारं॰ मंगलमुंडनेन संस्करोतीत्यर्थः॰ भद्राच्चेति वक्तव्यं॰ भद्राकरोति॰ अर्थः प्राग्वत्॰ परिवापणे किं॰ भद्रं करोति॰ भद्रं करोति ॥ ॥
॥ इति तद्धितप्रक्रिया ॥ सर्वस्य द्वे इत्यधिकृत्य॰ नित्यवीप्सयोः॰ आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात्॰ आभीक्ष्ण्यं
तिङंतेष्वव्ययसंज्ञककृदंतेषु च॰ पचति पचति॰ भुक्त्वा भुक्त्वा॰ वीप्सायां॰ वृक्षं वृक्षं सिंचति॰ ग्रामो ग्रामो रमणीयः॰ परेर्वर्जने॰ परि परि वंगेभ्यो वृष्टो देवः॰ वंगान्प
रिहृत्येत्यर्थः॰ परेर्वर्जने वा वचनं॰ परि वंगेभ्यः॰ उपर्यध्यधसः सामीप्ये॰ उपर्युपरि ग्रामं॰ ग्रामस्योपरिष्टात्समीपदेशे इत्यर्थः॰ अध्यधि सुखं दुःखं॰ सुखस्योपरि
ष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः॰ अधोधो लोकं॰ लोकस्याधस्तात्समीपदेशे इत्यर्थः॰ वाक्यादेरामंत्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु॰ असूयायां॰
सुंदर सुंदर वृथा ते सौंदर्यं॰ संमतौ॰ देव देव वंद्योसि॰ कोपे॰ दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि॰ कुत्सने॰ धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः॰ भर्त्सने॰ चोर चो
र घातयिष्यामि त्वां॰ एकं बहुव्रीहिवत्॰ द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात्॰ तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ॰ एकैकमक्षरं॰ इह द्वयोः पदयोः सुपो लुकि कृते इति बहु
व्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकात्समुदायात्सुप्॰ एकैकया आहुत्या॰ इह पूर्वभागे पुंवद्भावाभावस्य विशेषः॰ न बहुव्रीहावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणमुख्य
बहुव्रीहिलाभार्थं॰ तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राचः॰ वस्तुतस्तु भाष्यमतेन प्रत्याख्यातमेवैतत्॰ तन्मतेपि बहुव्रीहावित्यर्थे लौकिकेवि
ग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशशंकैव नास्ति॰ एकैकस्मै देहि॰ आबाधे च॰ पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च॰ गतगतः॰ विरहात्पीड्य

१०० मानस्येष्यमुक्तिः · बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् · गतगता · इह पुंवद्भावः · कर्मधारयवदुत्तरेषु · इत उत्तरेषु द्विर्वचने कर्मधारयवत्कार्यं · प्रयोजनं सुब्लोप
पुंवद्भावान्तोदात्तानि · प्रकारे गुणवचनस्य · सादृश्यद्योतने गुणवचनस्य द्वे स्तः स च कर्मधारयवत् · कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् · तेन पूर्वभागस्य
पुंवद्भावः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं च · पटुपट्वी · पटुपटुः · पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत् · गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह ग्रहणं · शुक्ल
शुक्लं रूपं · शुक्लशुक्लः पटः · आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये · मूले मूले स्थूलः · संभ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः · सर्पः २ । बुध्यस्व २ । सर्पः ३ ।
बुध्यस्व ३ । क्रियासमभिहारे च · लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति · नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे पौनःपुन्यार्थं द्वित्वार्थमिदं · पौनःपुन्यं प्रकर्षः समभिहारः त्यतो नैव
तांल्लुनीहि वा · कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलं · बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् · इतरशब्दस्य तु नित्यं · असमासवद्भावे पूर्वपदस्य
सुपः सुर्वक्तव्यः · अन्योन्यं विप्रा नमन्ति · अन्योन्यौ · अन्योन्यान् · अन्योन्येन कृतं · अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि · अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माघः · ए
वं परस्परं · अत्र कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सः · इतरेतरं · स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वाच्यः · अन्योन्यां · अन्योन्यं · परस्परां ·
परस्परं · इतरेतरां · इतरेतरं वा · इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः · अत्र केचित् · आमादेशो द्वितीयाया एव · भाष्ये तथोदाहृतत्वात् · तेन स्त्रीनपुंसकयो
रपि तृतीयादिषु पुंवदेकरूपमित्याहुः · अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात् सर्वविभक्तीनामामादेशमाहुः · ह्रस्वदेश्यादाविति भावः · क्लीबे वा द्विरहः स्वमोः · समा
सेसार लुकेति सिद्धं बाहुलकादयं २ तथा हि · अन्योन्यं · परस्परमित्यत्र ह्रस्वद्वयपि टापू प्राप्तः · न सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः · अन्यपरयोर
समासवद्भावात् · न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः · यां यां प्रियः प्रैक्षत कातरासेत्यादावतिप्रसंगात् · अन्योन्यमितरेतरमित्यत्रैव सर्वनाम्न इतरादिभ्यश्च ह्रस्वपरस्य प्राप्तः · १००

१०१ अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामं · अन्योन्याश्रयः · परस्पराक्षिसादृश्यं · अदृष्टपरस्परैरित्यादौ सोर्लुक्प्राप्तः · सर्वबाहुलकबलेन समाधेयं · प्रकृतया
निर्देश भाष्योदाहरणं स्त्रियामिति सूत्रे अन्योन्यसंश्रयत्वेत द्विति भाष्यवार्त्तिक्रमाणमिति · अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्यां · प्रियप्रियेण ददाति · प्रियेण
वा · सुखसुखेन · सुखेन वा · द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुक् पुनरुक्तेरेव वचनं · अतिप्रियमपि वस्तु नायासेन ददातीत्यर्थः · यथास्वे यथायथं · य
थास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः · यो यः आत्मा यच्च यदात्मीयं तद्यथास्वं तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वित्वं क्लीबत्वं च निपात्यते · यथायथं ज्ञाता · यथास्वभावमि
त्यर्थः · यथात्मीयमिति वा · द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु · द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंस
कत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु · तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यं · इतरे विषयभूताः · द्वन्द्वं मन्त्रयते · रहस्यमित्यर्थः · मर्यादास्थित्यनतिक्रमः · आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं
द्वन्द्वं मिथुनायन्ते · मातापुत्रेण मिथुनं गच्छति · पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्थः · व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानं · द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः · द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः ·
द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति · द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ · अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः · योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वमिष्यते इति द्विरुक्तप्रक्रि
या ॥ ॥ ॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तं ॥ ॥ ॥ १०१